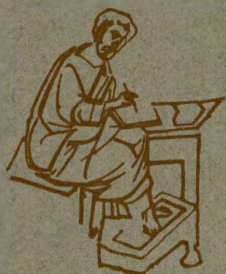

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 36
Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΤΙΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

**ΑΝΕΠΙΣΗΜΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ**

Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476

ΑΘΗΝΑ 1988

ΑΝΕΠΙΣΗΜΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 36
Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΤΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΕΠΙΣΗΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476

ΑΘΗΝΑ 1988

ISBN 960-7094-00-x

© ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, Ε.Ι.Ε. - ΑΘΗΝΑ 1988

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(σ. 9-12)

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΤΕΚΜΗΡΙΟ:

ΠΑΝΟΜΟΙΟΥΤΥΠΟ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ

(σ. 15-19)

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΠΟ ΛΥΤΟ ΧΑΡΤΙ

ΦΥΛΛΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

α'	Ἡ παρουσία τοῦ φύλλου στὸ χειρόγραφο	23
β'	Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων	30
γ'	Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων	37
δ'	Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο: τὸ φ. 223	43

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ 1476

ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΣΜΟ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

α'	Ἡ ἀποδεικτικὴ ἰσχὺς ἐνὸς παρασχεδίου	51
β'	Δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπὶ διαφορᾷ ἰδιωτικοῦ δικαίου .	54
γ'	Πατριαρχικὴ ἐξουχία. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες	63
δ'	Μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας	70

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

I.	Παρασχέδιο πιττακίου	85
II.	Παρασχέδιο πιττακίου	94
III.	Παρασχέδιο πιττακίου	99
IV.	Παρασχέδιο πατριαρχικοῦ πιττακίου	104

ΠΙΝΑΚΕΣ

α'	Γενικὸν εὔρετήριον	111
β'	Πηγὰς ποὺ χρησιμοποιοῦνται	115
γ'	Νεότεροι συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες	118
δ'	Χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται.....	120

Εἰσαγωγή

Στὸ φύλλο 224 τοῦ χειρογράφου ποὺ ἀπόκειται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, ταξινομημένο μὲ τὴν ἑνδειξὴ *Vindobonensis historicus graecus 48¹*, σώζονται τὰ κείμενα τεσσάρων ἀχρονολόγητων πιττακίων.

Σὲ πρώτη προσέγγισις τὸ φύλλο αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἄξιο ιδιαίτερης προσοχῆς, ἀφοῦ ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο συνοδικὲς καὶ πατριαρχικὲς πράξεις περιέχει καὶ ἀφοῦ τὰ κείμενα ποὺ παραδίδονται στὸ φύλλο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνέκδοτα· ἔχουν δημοσιευτεῖ, μαζὶ μὲ τὰ κείμενα ὁλόκληρου τοῦ χφ, ἀπὸ τὸν περασμένο ἤδη αἰώνα². Ὡστόσο, μιὰ προσεκτικότερη προσέγγισις θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐντοπίσουμε κάποια ιδιαίτερα σημεῖα ποὺ κάνουν τὸ φύλλο αὐτὸ νὰ ξεχωρίζει. Τόσο ἡ ὕλική του ὑπόσταση ὅσο καὶ τὰ περιεχόμενά του εἶναι ξένα ἀπὸ τὸ ἐνιαῖο σῶμα τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου: τὸ χαρτί τοῦ φ. 224 εἶναι διαφορετικῆς ἡλικίας, ποιότητος καὶ μεγέθους ἀπὸ τὰ ἄλλα φύλλα, ἐνῶ τὰ τέσσερα κείμενα ποὺ σώζει εἶναι μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐνιαίαν βυζαντινὴ ὕλη ποὺ περιέχει τὸ V 48. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ τελικὰ ἀποκαλύπτεται, καὶ ποὺ κάνει τὸ φύλλο αὐτὸ μοναδικό, εἶναι ὅτι σώζει πρωτότυπα «παρασχέδια» τεσσάρων ἐγγράφων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ὡς σήμερα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὑποπτευθεῖ τῇ διπλωματικῇ τῶν κειμένων τοῦ φ. 224, οὔτε ἔχει ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπανεκδοθοῦν τὰ τραυματισμένα, σὲ πολλὰ σημεῖα, κείμενα ὥστε νὰ ἀξιοποιηθοῦν ὁρθὰ οἱ ιστορικὲς εἰδήσεις ποὺ περιέχουν· ἔχει ὥστόσο ἐντοπίσει τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενα ποὺ ἡ σύνταξή τους ἀνάγεται στὴν μετὰ τὴν Ἀλωσὴ περίοδο.

1. Στὸ ἐξῆς θὰ δηλώνεται ὡς V 48.

2. F. MIKLOSICH-I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* 2 [: *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*], Βιέννη 1862, 570-574, κείμενα ἀρ. DCLXXXVIII-DCXC· στὴ θέσις τῆς χρονολογίας οἱ ἐκδότες σημειώνουν: *sine anno*. (Τὴν ἐκδοσὴ θὰ δηλώνω στὸ ἐξῆς ὡς MM, ὁ λατινικὸς ἀριθμὸς θὰ παραπέμπει στὸν τόμο καὶ ὁ ἀραβικὸς στὴ σελίδα· ὅπου εἶναι ἀναγκαῖο, δίνεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἐγγράφου).

Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς λίγα χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευσή τους ἀναφέρεται στὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ καὶ σημειώνει: «Ἔτερα δύο γράμματα τοῦ Μαξίμου Β' [= Γ'] ὑποτίθηναι ὅτι εἶναι τὰ ἐν Miklosich-Müller, Acta Patriarch. τ. II, σ. 572-574»¹. Στὰ ἴδια κείμενα θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται καὶ ὁ Μ. Γεδεὼν ὅταν σημειώνει στὸ μελέτημά του «Τὰ σφάλματα τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων»: «Ῥαφαήλ Α'... κατέστησε τὰ Μουδανιά, πατριαρχ[ικὴν] ἐξαρχίαν ὄντα τῆτες, μητρόπολιν· ἦν ὁ διαδεξάμενος ἐκεῖνον Μάξιμος Γ' ὑπεβίβασεν αὐθις, ἦ, κατὰ τὸ πατριαρχικὸν δίκαιον, προσεβίβασεν εἰς ἐξαρχίαν πατριαρχικὴν»². Ὁ Κ. Ράλλης περιγράφοντας τὸν «προβιβασμὸν» μιᾶς ἐξαρχίας σὲ μητρόπολη ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴν περίπτωση τῶν Μουδανιῶν, ὅπως παραδίδεται στὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα κείμενα τοῦ φ. 224³. Τέλος πρόσφατα ὁ J. Darrouzès, στὴν ἀναλυτικότητι περιγραφῇ ποὺ ἔδωσε γιὰ τὸν κώδικα V 48, ἀφιερώνει μιὰ περιεκτικὴ ἀλλὰ σύντομὴ περιγραφῇ τοῦ φ. 224 καὶ σημειώνει —ὅχι μόνο γιὰ τὰ δύο, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ κείμενα ποὺ περιέχει: «postérieurs à 1453, semble -t-il»⁴.

Ἄν ὅμως, ὕστερα ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ὁρθὲς παρατηρήσεις, γίνεται φανερὸ ὅτι τὰ κείμενα τοῦ φ. 224 δὲν ἔχουν θέσιν ἀνάμεσα στὶς πράξεις τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἔχουν ὥστόσο νὰ προσφέρουν πολὺτιμα στοιχεῖα στὴ μελέτῃ τοῦ θεσμοῦ κατὰ τὴν πρώτη μετὰ τὴν Ἀλωση περίοδο. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ κείμενα

1. Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Β' Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους μονῆς Κοσινίτζης, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα τοῦ τ. 17 (1886), 18 σημ. 2. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὴ σ. 33 σημ. 3.

2. Τὰ σφάλματα τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων, *Κήρυξ* 3(1892), 82· βλ. καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐξαρχίαι πατριαρχικαὶ πρὶν 180 ἐτῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 32 (1912), 148.

3. Περὶ τοῦ τῆς ἐπισκοπῆς προβιβασμοῦ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, *Βυζαντίς* 2(1910), 143-161· ἡ παραπομπὴ στὰ δύο κείμενα στὴν σ. 145-146 σημ. 6.

4. *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle*, Παρίσι 1971 [Archives de l'Orient chrétien 12], 12· πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ συγγραφέας στὶς σ. 139-140. Τὶς ἴδιες ἀπόψεις ἐκθέτει καὶ ὁ R. JANIN, *La géographie ecclésiastique... II. Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, 138-139. Ὁ Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ ὥστόσο στὴ μελέτῃ του Ἀναγραφὴ τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, *Ἑλληνικά* 30(1977-78), 111 σημ. 4 ὑποστηρίζει ὅτι τὰ δύο κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐξαρχία Μουδανιῶν ἀνάγονται, «φαίνεται», στὸν 14ο αἰῶνα. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν ποὺ ἔχει προτείνει ὁ Σταυράκης Ἀριστάρχης βλ. πιδὼ κάτω, σ. 36 σημ. 1.

ἀχρονολόγητα· ὅπως, ὅμως, θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς, συντάχτηκαν ὅλα τὰ 1476 καὶ ἀφοροῦν πράξεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἔρχονται νὰ πλουτίσουν τὸν ἰσχνὸ κατὰλογο τῶν πράξεων ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἐκδόθηκαν στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, μὲ τέσσερα ἀκόμη κείμενα· καί, καθὼς σώζουν μνεῖες δύο ἀκόμη, ἄγνωστων ἀπὸ ἄλλες πηγές, πράξεων, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ φ. 224 τοῦ κώδικα V 48 εἰσφέρει ἔξη συνολικὰ ἀναγραφὰς στὸν κατὰλογο τῶν μετὰ τὴν Ἑλωση πράξεων¹. Ἀλλὰ ὁ ἀμνηστὸς δὲν σταματᾷ ἐδῶ· οἱ ἱστορικὲς εἰδήσεις ποὺ περιέχουν ἀποτελοῦν πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ πατριαρχείου —γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐπαναλειτούργησε στὸ πλαίσιο ἐνὸς μὴ χριστιανικοῦ κράτους. Γιὰ παράδειγμα, στὰ κείμενα αὐτὰ σώζονται οἱ ἀρχαιότερες γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουχίας. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ, βέβαια, εὔρημα εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς διπλωματικῆς τῶν κειμένων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ ἡ ἱστορικὴ τους ἐμβέλεια ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ 1476, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς διπλωματικῆς ποὺ ὀνομάζεται «παρασχέδιον» δὲν εἶχαμε, οὔτε ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ οὔτε ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, κανένα δεῖγμα· γνωρίζαμε τὴν ὑπαρξὴ του ἀπὸ ἀναφορὰς σὲ ἄλλα κείμενα, δὲν εἶχαμε ὅμως εἰκόνα τῆς ὕλης του ὑπόστασης. Ἄν ὅσα ἀναφέρω ἐδῶ εἶναι ὀρθά, τὸ κεφάλαιο τῆς διπλωματικῆς ποὺ πραγματεύεται τὸ παρασχέδιο ἀποκτᾷ, τώρα μάλιστα, τὰ πρῶτα τέσσερα δείγματα.

Τὴ μελέτη μου τὴν ἄρθρωσα σὲ τέσσερα μέρη. Στὸ πρῶτο, δίνω τὸ τεκμήριο: δημοσιεύω ἓνα πανομοιότυπο τοῦ φ. 224 καὶ —ἐπειδὴ ἡ παρακολούθηση τῶν κειμένων εἶναι κοπιαστικὴ ἐξαιτίας τῶν πολλῶν παραπομπῶν καὶ τῶν ἐμβόλιμων φράσεων— μεταγράφω τυπογραφικὰ, πλᾶι στὴν κάθε ὅψη, ὅ,τι καὶ ὅπως σώζεται στὸ φύλλο.

Στὸ δεῦτερο μέρος ζητῶ νὰ ἀπαντήσω στὸ ἐρώτημα ἂν τὸ φύλλο 224, μὲ τίς ἰδιομορφίες ποὺ παρουσιάζει, ἀποτελοῦσε ὀργανικὸ μέρος τοῦ V 48, ἢ ἦταν ἓνα λυτὸ χαρτὶ ποὺ κάποτε συρράφθηκε στὸν βυζαντινὸ «ιερόν κώδικα» τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ζητῶ ἀκόμη νὰ χρονολογήσω τὰ κείμενα ποὺ παραδίδονται στὸ φύλλο ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ παλαιογραφικὰ τεκμήρια καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες ποὺ παρέ-

1. Γιὰ τίς πράξεις, τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία καὶ γιὰ τίς ὑποθέσεις ποὺ θίγονται στὰ τέσσερα αὐτὰ κείμενα βλ. τὴν ἐνότητα «Μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας», σ. 70 κ.ε.

χουν τὰ κείμενα. Στὴ συνέχεια, ἐκθέτω τοὺς λόγους πού με ὀδήγησαν στὴν πεποίθηση ὅτι στὸ φ. 224 δὲν σώζονται πρωτότυπα ἔγγραφα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ τὰ παρασχέδιά τους. Τέλος, παρουσιάζω τὴν ἀνάλογη περίπτωση τοῦ φ. 223 τοῦ ἴδιου χειρογράφου, πού παραδίδει καὶ αὐτὸ μεταβυζαντινὴ ὕλη.

Στὸ τρίτο μέρος, ἀφοῦ ἀπαντήσω στὸ προκριματικὸ ἐρώτημα ἂν ἓνα παρασχέδιο μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἱστορικὴ πηγή, προσπαθῶ νὰ ἀξιοποιήσω τρεῖς βασικὲς ἱστορικὲς μαρτυρίες πού σώζουν τὰ κείμενα αὐτὰ γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, εἴκοσι δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀνασύστασή του. Πρόκειται γιὰ μαρτυρίες σχετικὲς μετὰ τὴ δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου, τὴν περιουσία πού εἶχε δικαίωμα νὰ νέμεται ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.

Τέλος, στὸ τέταρτο μέρος, δίνω σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση τὰ κείμενα, καθὼς ἡ δημοσίευσή τους ἀπὸ τοὺς Miklosich-Müller δὲν ἀποτελεῖ ἔκδοση σχολιασμένη καὶ ἀκόμη ἀποσιωπᾷ ὅλες τὶς ἐνδιαφέρουσες ἐπάληλες διατυπώσεις ἐκείνων πού συνέταξαν τὰ κείμενα.

Ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τῆς μελέτης ἔγινε στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία», πού ἐκπονεῖται στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν κέρδισε, ἔτσι, πολλὰ ἀπὸ τὶς συμβουλὲς καὶ τὴ συμπαράσταση τῶν συναδέλφων μου. Κοντὰ σὲ αὐτούς, ἡ συνδρομὴ τοῦ Κ. Γ. Πιτσάκη στάθηκε γιὰ μένα ἰδιαίτερα ὠφέλιμη¹. Θεωρῶ ἀκόμη καθήκον μου νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὴν προθυμία τοῦ ἀείμνηστου Λίνου Πολίτη νὰ διευκολύνει τὶς πρῶτες ἔρευνές μου στὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης· καὶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν π. Jean Darroutès πού με βοήθησε νὰ ξεδιαλύνω ὀρισμένα προβλήματα πού γεννοῦσαν τὰ κείμενα καὶ με ἐνθάρρυνε, μετὰ τὸ κύρος του, νὰ προχωρήσω στὴν τελικὴ ἐπεξεργασία καὶ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης αὐτῆς. Τέλος, νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς ὑπευθύνους τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς αὐστριακῆς Βιβλιοθήκης πού πρόθυμα ἔθεσαν στὴ διάθεσή μου φωτογραφίες τῶν φ. 223 καὶ 224 τοῦ V 48.

1. Συμβουλὲς καὶ συνδρομὴ πού ἦταν πολύτιμες γιὰ τὴν ἐνότητα τὴν ἀφιερωμένη στὴ δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΤΕΚΜΗΡΙΟ:
ΠΑΝΟΜΟΙΟΤΥΠΟ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ

Τρεῖς γραφεῖς ἔγραψαν διαδοχικὰ ἐπάνω στοῦ χαρτί πού σήμερα φέρει τὴν ἀρίθμηση 224 στὸν κώδικα V 48. Κάλυψαν κάθε ἐπιφάνεια πού βρῆκαν λευκή, ἔγραψαν ἀκόμη καὶ στὰ περιθώρια καὶ στὰ διάστιχα, ἄλλοτε σβήνοντας καὶ ἄλλοτε προσθέτοντας λέξεις ἢ φράσεις· σὲ δύο περιπτώσεις μάλιστα ἀνέστρεψαν τὸ χαρτί γιὰ νὰ καλύψουν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση τὸ χῶρο πού εἶχε ἀπομείνει λευκός. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ εἰκόνα δαιδαλώδης, ἀποθαρρυντικὴ γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ὡστόσο, αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα, τὰ σβησίματα, οἱ προσθῆκες καὶ τὰ παραπεμπτικὰ σημάδια εἶναι πού κάνουν τὸ φύλλο νὰ ἀποπνέει κάτι ἐντελῶς ξεχωριστό: τὴ ζωντάνια τῆς γένεσης ἐνὸς κειμένου, τὴ διαδικασία τῆς σύνταξης μιᾶς δημόσιας πράξης, τῆς ὁποίας ὡς τώρα γνωρίζαμε μόνο τὴν τελικὴ, ἐπίσημη ἀλλὰ καί, ἀπὸ μία ἀποψη, ἄψυχη μορφή.

Γιὰ νὰ γίνει, λοιπόν, πιὸ ἀνετη στὸν ἀναγνώστη τῆς μελέτης αὐτῆς ἡ παρακολούθηση τῆς ἰδιομορφίας —ἀλλά, παράλληλα, καὶ τῆς γοητείας— αὐτῶν τῶν παρασχεδίων πού φιλοξενοῦνται στὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, θεώρησα χρήσιμο νὰ προτάξω πανομοιότυπο τοῦ φύλλου καί, στὴν ἀριστερὴ καὶ δεξιὰ σελίδα ἀντίστοιχα, τὴν τυπογραφικὴ μεταγραφή του.

Παραθέτω τὸ φύλλο ὅπως βρίσκεται σήμερα ἐνταγμένο στὸ χειρόγραφο. Μὲ λατινικοὺς ἀριθμούς, πού προσέθεσα στὸ περιθώριο, ἀριθμῶ τὰ κείμενα σύμφωνα μὲ τὴ σειρά πού ἀποτυπώθηκαν στὸ χαρτί¹.

Στὴν τυπογραφικὴ μεταγραφή δηλώνω μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα τοὺς τρεῖς γραφεῖς. Τὸν γραφέα Α μὲ τὰ στοιχεῖα α β γ δ..., τὸν γραφέα Β μὲ τὰ στοιχεῖα α β γ δ... καὶ τὸν γραφέα Γ μὲ τὰ στοιχεῖα α β γ δ... Ἀπὸ τὸ γενικὸ κανόνα τῆς πιστῆς τυπογραφικῆς μεταγραφῆς τεχνικὲς δυσκολίες μὲ ἀνάγκασαν νὰ ἀποκλίνω μόνο στὴν περίπτωση τῶν συντομογραφιῶν καὶ τῶν συμπλεγμάτων· ἔτσι, ἀναπτύσσω τὶς συνηθισμένες συντομογραφίες -αν, -ας,..., -ως, -ώτατος κλπ., διατηρῶ ὅμως τὴ συντομευμένη γραφὴ τῶν λέξεων ἤς (Κύριος), θς (Θεός), μῤόπολις, (μητρόπολις), μῤπολίτης (μητροπολίτης), πῤιάρχης, πῤιαρχικός, πῤιαρχεῖον (πατριάρχης, πατριαρχικός, πατριαρχεῖον) καὶ ἤς (Χριστός). Ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμο καί, τὸν ἀποδίδω μὲ & ὅπου ὁ γραφέας ἔχει συντομογραφία. Τὰ γράμματα πού διακρίνονται μὲ δυσκολία τὰ ἀποτυπώνω ἐδῶ σιωπηρά· στὴν ἔκδοση ὅμως τῶν κειμένων πού ἀκολουθεῖ δηλώνονται μὲ τὸ σχετικὸ κριτικό σημεῖο.

1. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία γράφτηκαν τὰ κείμενα δίνω πιὸ κάτω, σ. 30 κ.έ.

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written in a dark ink on aged, slightly stained paper. The script is dense and fills most of the page, with some lines appearing to be part of a list or a series of entries. The handwriting is characteristic of the 16th or 17th century. The text is written in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written in a dark ink on aged, slightly stained paper. The script is dense and fills most of the page, with some lines appearing to be part of a list or a series of entries. The handwriting is characteristic of the 16th or 17th century.

Handwritten text in a medieval script, likely Latin, covering the entire page. The text is arranged in two main columns, with a smaller column of text on the right margin. The script is dense and cursive, typical of the late Middle Ages. The parchment is aged and stained, with some visible wear and tear. The text appears to be a continuous narrative or a collection of related entries, possibly from a chronicle or a legal document. The right margin contains a column of text that is slightly smaller and more compact than the main body of text, possibly serving as a summary or a commentary. The overall layout is typical of a medieval manuscript page, with the text filling most of the space and some decorative elements at the top and bottom.

224

† καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας, καὶ
 τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ κῷ οἴκῳ συνή-
 † καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας
 καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ κῷ οἴκῳ
 † καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας
 καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ κῷ οἴκῳ
 † καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ κῷ οἴκῳ
 σὴνήγαγας, ᾠασίμῃ σὺ ἐκείνης.

† καλῶς ἐποίησας καὶ σιγήσας ὅτε
ἀμεινον. καὶ φθεγζάμενος ἡνίκα
† καλῶς ἐποίησας, & σιγήσας
ὅτε ἀμεινον, & φθεγζάμενος

2/ 127
 127
 127
 127
 127
 127

μή περιβλεπόμενον & υποτασσόμενον ἀλλ' ἀντιτίθενον καθ' ἃν ἐν τῇ ἐναντιομενέῳ τοιοῦτος κἂν ὁποῖοις ὅσα & εἴη ὡς ἀνάγκη
 ὁφθαλμοῖς καὶ σὺμβολοῖς γινώσκονται. καὶ ὁ ὅς τῆς εἰρηφάνειας μετ' ἑαυτοῦ.

[illegible]

*& στήριξε & τήρατο & ἀνυμνεῖ αὐτὸν καὶ ὡς ἀρχαία καὶ πικρὰ υἱοὺν οὐρανουκαίου
πλάτων τῶν κληρικῶν τοῦτο γάρ τόποιον καί τινα λανθάνουσιν.*

καὶ ἐπιπροσέχοντα, παρὰ τοῦ ἐνταύθα οἰκονομοῦ, ἐξισήσω καὶ ὑμῶν

[illegible]

~~ἡ ἐξ ἀρχῆς ἡμεῖς οὐκ ἐβρομεῖμεν καὶ οὐκ ἐβόημεν ὡς ἀπληθεῖς, & ἰερουργεῖν ἐν αὐτῇ, ἀνευ ἡμῶν τῆς τοῦ ἱεροῦ, ἐργαζομένων τοῖν αὐτοῖς πρὸς ὑμᾶς~~

καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἀναγεσθῆναι κατὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐκκαθαριστικὴν

101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098

X *Handwritten signature*

[illegible]

ἐξαρχὴν λαβέτω, καὶ ἐπέω τινὶ ἰσχυρῶς, καὶ ἐπὶ δεξιῇ τοῦτο, εἰς τὸν πατέρα

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ο δὲ γενόμενος ἀποστόλῃς ἦν, ἐλθὼν ἀναστὰς εὐθὺς πάλιν ἀπῆλθεν
καὶ ἔρχεται πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτοῖς·

ῥαφανῇ ἐν τῷ πριπταίῳ, καὶ τὸ δίκαιωμα αὐτοῦ προβάσθαι, καὶ πρᾶσαι

[illegible]

ἡτηρησας, μητι εν αυτου γρημματα και υπογραφας αιδεσθεις, κεχειροτονησεν

διεκεκμησμέναι· ὁλίγων δὲ καιρῶν παρελθόντος, ἢτε τὴν παλαιὰν τάξιν

antropdL A 99

Տեղեկությունները համապատասխանում են հայտարարվածին:

καὶ τὸ ψαμμικόν
ἡπόρουντος ἐν αὐτῇ οὐκ ἦν. ἐδίδουτο οὖν αὐτῇ καὶ πρὸς οὗς δέκπιπεν

ὅπου τὴν ἐξουσίαν καὶ τοὺς ἀποστόλους καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν λαόν· καὶ

[illegible][illegible]

ἵς οἶδεν αὐτὸς
 & ἀνεδε
 ζῆμεθα τὴν
 προορτασίαν
 τῆς καθο
 λικῆς
 ἐκκλησίας
 δικαιοῦ
 ἐκρίνα
 μιν
 π
 χ

[illegible]

IV. τούτο & διαπορεύσασθαι
 τούτο τοίς ἀσκήσαντοίς ἐξελθόν & βαλόντων ὁμοῦ. ἵνα
 ἐκδηλωθῇ τὸ ἀποκάλυπτον / ἵνα
 ἡ ἀποκάλυψις ἐκδηλωθῇ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΠΟ ΛΥΤΟ ΧΑΡΤΙ
ΦΥΛΛΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

α' Ἡ παρουσία τοῦ φύλλου στὸ χειρόγραφο

Τὸ χειρόγραφο V 48, μέσα στὸ ὁποῖο σώζονται τὰ παρασχέδια ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, ἀποτελεῖ μία ἐνότητα τοῦ ἐπίσημου «ιεροῦ κώδικος» τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ περιέχει συνοδικές καὶ πατριαρχικὲς πράξεις τῆς περιόδου 1379-1404¹.

Τὸ χειρόγραφο τὸ ἀγόρασε —ὅπως δηλώνει στὰ δύο αὐτόγραφα σημειώματά του, στὸ φ. 2^r καὶ στὸ φ. 221^v— ὁ Augerius von Busbeck² στὰ χρόνια ποὺ ἦταν πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρίας στὴν Κωνσταντινούπολη, δηλαδή μεταξὺ 1555 καὶ 1562, καὶ τὸ ἔφερε στὴ Βιέννη γιὰ νὰ τὸ προσφέρει μαζί με ἄλλα 250 περίπου ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴν αὐτοκρατορική, τότε, Βιβλιοθήκη³.

Ἡ κατάσταση καὶ προπαντὸς ἡ συγκρότηση τοῦ χειρογράφου ὅταν ἔφτασε στὴ Βιέννη δὲ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς. Ἀνέ-

1. Τὴ διπλωματικὴ δόκλῃρου τοῦ χειρογράφου, καὶ μαζί τοῦ Vindobonensis historicus graecus 47, ἀπέδειξε καὶ ἀνέπτυξε ὁ J. Darrouzès στὴν ἐργασία ποὺ ἀνέφερα στὴν Εἰσαγωγή (σ. 10 σημ. 4). Ἡ ὑπόθεση ποὺ εἶχε διατυπώσει ὁ F. K. Alter τὸ 1796 (*Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ*, ἐκδοθὲν ἐπιμελείᾳ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ALTER, Βιέννη 1796, «Προοίμιον», σ. ιβ': «Δοκοῦσι μοι οἱ δύο κώδικες γραφέντες ἐν ἰδ' αἰῶνι, γεννηθῆναι πρωτόκολλον ἐν πατριαρχείῳ, καὶ μονώτατοι κώδικες εἶσιν, ὧν ἀντίγραφον οὐδὲν εὐρίσκεται») ἐπρόκειτο νὰ ἐπαληθευτεῖ με μέθοδο ἐπιστημονικὴ 175 χρόνια ἀργότερα. Τὰ περιεχόμενα στὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα κείμενα δημοσίευσαν οἱ Fr. Miklosich καὶ Ios. Müller στοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς συλλογῆς *Acta et diplomata*. Οἱ Herbert Hunger καὶ Otto Kresten μαζί με μιὰ ὁμάδα φιλολόγων τῆς Βιέννης ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς ἐπανεκδόσεως ὧσων περιέχονται στὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα —μαζί με συναφῆ κείμενα ἄλλων χειρογράφων—, σύμφωνα με τὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης. Ὡς σήμερα ἔχει ἐκδοθεῖ ὁ πρῶτος τόμος, *Das Register des Patriarchats von Constantinopel*, Βιέννη 1981, ποὺ καλύπτει τὴν χρονικὴ περίοδο 1315-1331. Γιὰ τὸν βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα πρβ. καὶ τὸ συλλογικὸ ἔργο *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel*, 1, Βιέννη 1981.

2. «Augerius de Busbecke comparavit Constantinopoli», ἀναφέρουν καὶ τὰ δύο σημειώματα.

3. Ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων ποὺ συναποκόμισε ὁ Busbeck δὲν εἶναι ἐξακριβωμένος, βλ. σχετικὰ H. HUNGER - O. KRESTEN, *Das Register...*, 23 σημ. 1 καὶ πρόσφατα Γ. Π. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 15 αἰῶνα* (κώδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, 39-40.

τρεξα στους παλιούς καταλόγους τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης ἀναζητώντας ἐκεῖ κάποιες πληροφορίες γιὰ τὸ φύλλο καὶ τὴν παρουσία του μέσα στὸ χειρόγραφο. Ὁ κατάλογος ποὺ συνέταξε ὁ βιβλιοθηκᾶριος Hugo Blotius τὸ 1576 δὲν περιλαμβάνει καὶ τὸ V 48 στὶς προσκτήσεις τῆς Βιβλιοθήκης. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐντοπίζεται στὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Tengnagel, διαδόχου τοῦ Blotius, ποὺ τὸν συνέταξε στὸ διάστημα 1608-1636. Στὴν πολὺ συνοπτικὴ, ὅμως, περιγραφή ποὺ κάνει ὁ Tengnagel δὲν ἀναφέρει πόσα φύλλα εἶχε τὸ V 48 ὅταν ἔφτασε στὴ Βιέννη, ἢ μᾶλλον ὅταν ἐντάχθηκε στὴ Bibliotheca Palatina¹.

Ἡ ἀρχαιότερη πληροφορία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ V 48 προέρχεται ἀπὸ τὸν ἔντυπο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν P. Lambeck τὸ 1679 στὴ Βιέννη: τὸ χφ ἀποτελεῖται ἀπὸ 222 φύλλα². Κι ὅμως, τὸ φύλλο ποὺ σώζει τὰ τέσσερα παρασχέδια ἔχει ἀρίθμηση 224. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ φύλλων, 222, ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ D. Nessel τὸ 1690 στὸν δικό του κατάλογο³. Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ καταλόγου Lambeck, ὁ A. F. Kollar ἐπανεκδίδει σὲ ὀκτὼ τόμους τὸν κατάλογο αὐτό καὶ ἐδῶ τὸ χειρόγραφο V 48 ἀναφέρεται μὲ 222 φύλλα⁴. Μόλις τὸ 1961 βρίσκουμε στὸν κατάλογο τοῦ H. Hunger τὴν πληροφορία ὅτι τὸ V 48 ἔχει 224 φύλλα, τρία παράφυλλα χωρὶς ἀριθ-

1. *Catalogi manuscriptorum codicum graecorum et latinorum Augustissimae Bibliothecae Caesariae Vindobonensis, Pars Prima, Composita a...* SEBASTIANO TENGNAGELIO... Ὁ κατάλογος ἔχει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Cod. 12.594 καὶ στὸ φ. 75^r διαβάζουμε τὴν ἀκόλουθη περιγραφή: «Sententiae aliquot et homiliae. Epistolae aliquot, ut puto, Synodicae recentiores». Ὁ Tengnagel εἶχε κατατάξει τὸ χφ στὴν ὁμάδα τῶν θεολογικῶν καὶ τοῦ εἶχε δώσει τὴν ἐνδειξη Theol. 252· στὸ φ. 19^v τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνικῶν θεολογικῶν χειρογράφων (Cod. 9479) ὁ Tengnagel σημείωσε: «252. Epistolae aliquot. Ut puto Synodicae recentiores. Fol. char. No 252. Constant. Patriar. recentiorum Synodicae decisiones». Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν τύχη τοῦ V 48 ἀφότου ἔφτασε στὴ Βιέννη βλ. H. HUNGER-O. KRESTEN, *Das Register...*, 23 κ.ε.

2. P. LAMBECIUS, *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, 8, Βιέννη 1679. (Ὁ πρῶτος τόμος ἐκδόθηκε τὸ 1665.) Ὁ Lambeck ἐνέταξε τὸ χφ στὴν ὁμάδα τῶν ἱστορικῶν καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ταξινομικὴ ἐνδειξη Hist. gr. 66.

3. D. NESSEL, *Catalogus sive recensio specialis omnium codicum manuscriptorum graecorum... Augustissimae Bibliothecae Caesariae Vindobonensis* 6, Βιέννη-Νυρεμβέργη 1690. Στὸν Nessel ὀφείλεται ἡ σημερινὴ ταξινομικὴ ἐνδειξη Hist. gr. 48.

4. P. LAMBECIUS, *Commentariorum... Vindobonensi*, ἐκδ. A. F. KOLLARIUS, 8, Βιέννη 1782, 1066.

μηση στην αρχή και πέντε παράφυλλα στο τέλος, αριθμημένα από 225 ως 229. Ο συντάκτης όμως του καταλόγου δεν δίνει κάποια εξήγηση για το πότε και πώς το χειρόγραφο απέκτησε τα φύλλα 223 και 224¹.

Πριν από το 1961, ωστόσο, έχουμε ένα σιωπηρό τεκμήριο που μεταθέτει στο 1862 το *terminus ante quem* της παρουσίας του φ. 224 μέσα στο V 48. Τη χρονιά αυτή οι Fr. Miklosich και Jos. Müller εκδίδουν το δεύτερο τόμο του έργου τους *Acta et diplomata*, στον οποίο δημοσιεύουν τα περιεχόμενα στο V 48 κείμενα. Στις τελευταίες σελίδες του τόμου (570-574) και με αριθμούς έγγράφων DCLXXXVIII-DCXC δημοσιεύουν τις τέσσερις πράξεις του φ. 224, χωρίς όμως να αναφέρουν το φύλλο του χειρογράφου στο οποίο περιέχονται —κανόνα άλλωστε που τήρησαν σε όλόκληρη την έκδοση. Η παρουσία επομένως του φ. 224 μέσα στο V 48, και προφανώς στο τέλος του χειρογράφου, πρέπει να αναζητηθεί πριν από το 1862. Το πρώτο, βιαστικό, συμπέρασμα θα ήταν να θεωρηθεί ως *terminus post quem* το 1782, ή χρονιά δηλαδή που εκδίδεται ο 8γδος τόμος του καταλόγου Lambeck-Kollar, όπου το χφ V 48 εμφανίζεται με 222 φύλλα. Η παραδοχή όμως αυτού του χρονικού ορίου θα προϋπέθετε ότι ο Kollar φυλλομέτρησε, τουλάχιστον, τα χειρόγραφα και δεν έκανε άλλη ανατύπωση του παλιού καταλόγου Lambeck. Έπειδή δεν έχουμε, όμως, στοιχεία που να μάς βεβαιώνουν για την κριτική επανέκδοση του καταλόγου, κατέφυγα στην αυτοψία και ζήτησα από το ίδιο το φύλλο να «καταθέσει» τη μαρτυρία του, ώστε να προσδιοριστεί το πραγματικό *terminus post quem* της παρουσίας του μέσα στο χειρόγραφο.

Το φύλλο 224 το βρίσκουμε σήμερα κολλημένο σε μια στενή λωρίδα χαρτιού, διαστάσεων 290 × 22 χιλ., που χρησίμευσε για να συγκρατήσει τα φύλλα 223 και 224 σε μια ράχη, ώστε να ραφτούν στο σώμα του χειρογράφου. Η χρονολόγηση του χαρτιού που χρησιμοποιήθηκε για τη λωρίδα αυτή δεν είναι δυνατό να γίνει με βεβαιότητα, έπειδή στην επιφάνειά της δεν έχει διασωθεί κάποιο ύδατόσημο. Από τις υδάτινες όμως γραμμές και τις ραβδώσεις φαίνεται πώς πρόκειται για το ίδιο χαρτί που χρησιμοποιήθηκε κατά την εργασία συντήρησης του κώδικα, που έγινε το 1912². Το πρώτο αυτό στοιχείο σε συνδυασμό με τα ίχνη που έχει αφήσει στο

1. H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1, Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici, Βιέννη 1961, 56 : III. 229 Bl. (I-III. 225-229 = V).

2. Βλ. πιδ κάτω, σ. 28.

χειρόγραφο ό χρόνος και ή χρήση, αλλά προπαντός τὰ τεκμήρια πού δίνουν τὰ ἴδια τὰ κείμενα ἐπαληθεύουν τὴν ἀρχικὴ ἐντύπωση ὅτι τὸ φ. 224 εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη στὸ ἀρχικὸ σῶμα τοῦ V 48.

Τὰ ἴχνη πού ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι τὰ ἀκόλουθα. Ἡ φύση τοῦ χειρογράφου ὡς «ἱεροῦ κώδικος» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου¹ ὑποδηλώνει μιὰ μεγάλη, πέρα ἀπὸ τὴ συνηθισμένη, χρήση, πού δικαιολογεῖ καὶ τὴ φθορὰ πού παρουσιάζουν τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ χειρογράφου². Οἱ φθορὲς ὥστόσο τοῦ φ. 224 δὲν ἀντιστοιχοῦν στὶς φθορὲς τῶν τελευταίων φύλλων τοῦ V 48. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ φ. 224 βρέθηκε στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου ὅταν ὁ κώδικας δὲν ἦταν πλέον σὲ χρήση. Ἐξάλλου καὶ ή ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ καὶ οἱ διαστάσεις του προδίδουν ὅτι τὸ φύλλο εἶναι ξένο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ σῶμα: ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο εἶναι συγκροτημένο ἀπὸ χαρτὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα (ὕδατόσημο huchet, Briquet 7656 καὶ 7712), σὲ διαστάσεις 290 × 210 χιλ.³ Τὸ ὕδατόσημο τοῦ φ. 224 εἶναι δυσδιάκριτο, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὕδατόσημο τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου. Ὅσο γιὰ τὶς διαστάσεις του, τὸ φύλλο εἶναι στενότερο καὶ μακρύτερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα (299 × 145/150 χιλ.). Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅταν τὸ φύλλο ἐνσωματώθηκε στὸ χειρόγραφο, διπλώθηκε στὸ κάτω μέρος, ὥστε νὰ προφυλαχτεῖ τὸ τμήμα τοῦ χαρτιοῦ πού ἐξεῖχε⁴. Στὴ μέση, ὥστόσο, τοῦ ὅψους τοῦ φύλλου διακρίνονται τὰ ἴχνη μιᾶς ἄλλης τσάκισης, στοιχείο πού προδίδει ὅτι τὸ φ. 224 εἶχε διπλωθεῖ στὴ μέση, ἄρα ἦταν κάποτε λυτὸ χαρτί⁵.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο συνδυαζόμενο (α) μετὸ ἐπίσημο περιεχόμενο τῶν κειμένων πού ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στὸ χαρτί, (β) μετὸν πρόχειρο τρόπο πού ἔχουν γραφεῖ, ἀλλὰ καὶ (γ) μετὸ ὅτι ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ή σύνταξη τῶν κειμένων, μετὸ ὀδηγοῦν στὸν ἀκόλουθο συλλογισμό: τὸ σημερινὸ φύλλο 224 ἦταν κάποτε ἓνα λυτὸ χαρτὶ πού χρησίμευσε γιὰ νὰ

1. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. περισσότερα στοιχεῖα στὴν ἐνότητα «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 37 κ.ε.

2. Ὁ H. Hunger ἐξέδωσε τὰ κείμενα τῶν τελευταίων αὐτῶν φθαρμένων φύλλων τοῦ «κώδικος» πού δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ διαβάσουν —οὔτε, κατὰ συνέπεια, εἶχαν δημοσιεύσει— οἱ Miklosich-Müller (H. HUNGER, *Zu den Restlichen Inedita des Konstantinopler Patriarchatsregister im cod. Vind. hist. gr. 48, Revue des Études Byzantines* 24 (1966), 58-68).

3. H. HUNGER, *Katalog...*, 56 καὶ J. DARROUZÈS, *Le registre...*, 12 κ.ε.

4. Ἡ τσάκιση τοῦ χαρτιοῦ ἔτυχε νὰ γίνη κατὰ μῆκος τοῦ στ. 7 τοῦ κειμένου I καὶ τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὰ γράμματα τοῦ στίχου νὰ γίνουν ἐξαιρετικὰ δυσανάγνωστα.

5. Τὰ ἴχνη αὐτὰ σώζονται ἀνάμεσα στοὺς στ. 15 καὶ 16 τοῦ ἴδιου κειμένου.

συναχτοῦν τὰ κείμενα τεσσάρων ἐγγράφων πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως¹. Ἀπὸ τὸ πρόχειρο αὐτὸ οἱ πράξεις καθαρογράφηκαν καὶ στάλθηκαν στοὺς ἀποδέκτες τους, καταγράφηκαν στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου, καὶ μετὰ ὁ τελευταῖος χρήστης του, ἀντὶ νὰ τὸ καταστρέψει, τὸ δίπλωσε στὴ μέση καὶ τὸ ἔβαλε ἀνάμεσα στὰ φύλλα τοῦ V 48. Στὸ εὐλογο, βέβαια, ἐρώτημα πῶς ἓνα χαρτί μὲ πράξεις τοῦ 15ου αἰῶνα τοποθετήθηκε μέσα σὲ κώδικα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, μία ἀπάντηση μπορεῖ νὰ εἶναι ὅτι οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας χρειαζόταν νὰ ἀνατρέχουν σὲ παλαιότερους κώδικες προκειμένου νὰ ἀναζητήσουν εἴτε τὴ σχετικὴ νομολογία, εἴτε κάποιο κατάλληλο ὑπόδειγμα γιὰ τὴν πράξη πού ἤθελαν νὰ συντάξουν². Γιὰ κάποιον ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους βρέθηκε, ἴσως, τὸ χαρτί μὲ τὰ παρασχέδια διπλωμένο ἀνάμεσα στὰ φύλλα τοῦ V 48³ καὶ στὴ θέση αὐτὴ ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ Βιέννη. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ λόγος πού οἱ παλαιοὶ καταλογογράφοι δὲν συμπερίελαβαν στὴν περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἓνα προχειρογραμμένο χαρτί, πού ἦταν ἐμφανῶς ξένο ἀπὸ τὸ ὁμοιογενὲς σῶμα τοῦ χφ⁴.

Κάποιος ὥστόσο, βρίσκοντας κάποτε αὐτὸ τὸ χαρτί διπλωμένο μέσα στὸ χειρόγραφο, τὸ ξεδίπλωσε καὶ τὸ τοποθέτησε στὸ τέλος του· διαπιστώνοντας ὅμως ὅτι ἦταν μακρύτερο ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἐξεῖχε, τὸ δίπλωσε στὸ κάτω μέρος γιὰ νὰ τὸ προφυλάξει. Ἡ φθορὰ πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸ δίπλωμα ἦταν τόση, ὥστε οἱ Miklosich-Müller δὲν μπόρεσαν νὰ διαβάσουν τὸ στίχο 7 πού εἶχε συμπέσει μὲ τὴν τσάκιση⁵. Ἄν λάβει κανεὶς ὑπόψη του ὅτι ἀπὸ τότε ὡς σήμερα ἡ φθορὰ δὲν ἔχει ἐπεκταθεῖ —οἱ δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση εἶναι καὶ σήμερα οἱ ἴδιες⁶—, θὰ πρέπει

1. Τὸ γιὰτὶ χρησιμοποιήθηκε τὸ ἴδιο πρόχειρο χαρτί γιὰ νὰ γραφτοῦν καὶ οἱ τέσσερις πράξεις βλ. πιδὸ κάτω, σ. 31-32.

2. Τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τὴν ὑποδηλώνει τὸ σημείωμα πού ὑπάρχει στὸ φ. 114^r τοῦ χειρογράφου Vind. hist. gr. 47: «ζήτει καὶ ἐν τῷ νέῳ κώδικι καὶ ἕτερον πιττάκιον».

3. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ χαρτί δὲν ἦταν ἐνταγμένο στὴ θέση πού τὸ βρίσκουμε σήμερα, δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ V 48 —τουλάχιστον ἔως ὅτου ἔφτασε στὴ Βιέννη—, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Busbeck ἔγραψε τὰ δύο σημειώματα στὰ φ. 2^r καὶ 221^v, δηλαδὴ συμμετρικὰ στὸ δεύτερο καὶ στὸ προτελευταῖο φύλλο.

4. Γιὰ τὴν ὁμοιογένεια τοῦ χειρογράφου βλ. J. DARROUZÈS, *Le registre...*, 12-16 καὶ passim.

5. Πραγματικά, στὴν ἐκδοσὴ τους οἱ Miklosich-Müller δηλώνουν μὲ τελεῖες ὅ,τι δὲν μπόρεσαν νὰ διαβάσουν, βλ. MM II, 572.

6. Ὁ ἀναγνώστης ἂς ἔχει ὑπόψη του τὸ πανομοιότυπο τοῦ φύλλου καὶ τὴν τυπογραφικὴ μεταγραφὴ πού δίνω στίς σ. 16-19.

νὰ γυρίσει τουλάχιστον ἑκατὸ χρόνια πίσω γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ τὴ χρονικὴ στιγμή πού διπλώθηκε τὸ χαρτί στὸ κάτω μέρος. Πραγματικά, τὸ 1754 συνέβη κάτι πὺν δικαιολογεῖ κάποια τακτοποίηση —ἢ ἀναστάτωση— τοῦ χειρογράφου: ὁ Gerard van Swieten ἀποφάσισε νὰ σταχώσει ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Bibliotheca Palatina. Ἡ στάχωση αὐτὴ σώζεται ὡς σήμερα στὸ V 48 καὶ στὸ πρῶτο παράφυλλο οἱ Beer καὶ Bick, πού τὸ 1912 ἔκαναν τὴν ἐργασία συντήρησης τοῦ χειρογράφου, σημείωσαν πὺς συγκράτησαν καὶ συντήρησαν πάμπολλα φύλλα πὺς εἶχαν ἀποκοπεῖ ἢ κολοβωθεί¹. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ φαίνεται πὺς ἦταν καὶ τὸ πρόχειρο χαρτί πὺς ἀποτελέσει τὸ φύλλο 224· λυτὸ καθὼς τὸ βρῆκαν, τὸ κόλλησαν σὲ μιὰ λωρίδα χαρτιοῦ, σχημάτισαν ἓνα δίφυλλο μαζί μὲ τὸ ἐπίσης λυτὸ φύλλο 223 καὶ τὰ συρράψανε στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου².

Παραβάλλοντας ὥστόσο τὰ κείμενα τοῦ φ. 224 μὲ τὴν ἔκδοση Miklosich-Müller διαπιστώνει κανεῖς ὅτι οἱ ἐκδότες δὲν μπόρεσαν νὰ διαβάσουν ὄχι μόνο τὸ στίχο 7, ἀλλὰ καὶ μερικὲς λέξεις ἀπὸ τοὺς στίχους 6 καὶ 8, λέξεις πὺς ἔγιναν δυσδιάκριτες ἀπὸ τὴν κόλλα μιᾶς ὑφασμάτινης ταινίας πὺς κάποτε κολλήθηκε κατὰ μῆκος τῆς παλιᾶς τσάκισης γιὰ νὰ συγκρατήσῃ προφανῶς τὸ κάτω τμήμα τοῦ χαρτιοῦ πὺς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκόβεται. Ἡ ὑφασμάτινη ταινία πὺς ἐμποδίζει σήμερα τὴν ἀνάγνωση μερικῶν λέξεων προκάλεσε τὰ ἴδια προβλήματα ἀνάγνωσης καὶ στοὺς ἐκδότες τοῦ 1862· αὐτὸ σημαίνει ὄχι μόνο ὅτι τὸ λυτὸ χαρτί εἶχε ἤδη ἐνταχθεῖ στὸ V 48, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶχε μεσολαβήσει τόσος χρόνος, ὥστε τὸ διπλωμένο κάτω τμήμα τοῦ χαρτιοῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκόβεται, ἀφοῦ κάποιος θέλησε νὰ τὸ προστατεύσει μὲ τὴν ὑφασμάτινη ταινία. Ἡ ἐπέμβαση λοιπὸν τοῦ van Swieten τὸ 1754 πρέπει νὰ περιορίστηκε, ὡς πρὸς τὸ φ. 224, στὸ κόλλημα τῆς ὑφασμάτινης ταινίας. Ἡ ἔνταξη, ἐπομένως, τοῦ φύλλου στὸ χειρόγραφο πρέπει, νομίζω, νὰ τοποθετηθεῖ στὸ διάστημα πὺς μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν 222 φύλλων τοῦ V 48 —ἀρίθμηση πὺς μοιάζει φυσικὸ νὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν Lambeck ὅταν ἐτοίμαζε τὸν κατάλογό του—, ὡς τὴν ἐπέμβαση τοῦ van Swieten τὸ 1754.

Συνοψίζω τὰ στοιχεῖα πὺς ἀπέφερε ἡ αὐτοψία. Τὸ χαρτί πὺς σήμερα ἀποτελεῖ τὸ φ. 224 τοῦ V 48 ἦταν κάποτε λυτό. Γράφτηκε στὴ γραμματεία

1. «Folia permulta miserum in modum truncata et lacerata quantum fieri potuit restaurare iussimus mense Ian. a. 1912. Bick-Beer», σημειώνουν στὸ φ. 1^ο.

2. Γιὰ τὸ φ. 223 βλ. πὺς κάτω, σ. 43 κ.έ.

τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ταξίδεψε ὡς τὴ Βιέννη διπλωμένο στὴ μέση, ἀνάμεσα στὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ· ξεδιπλώθηκε καὶ ἐντάχτηκε στὸ τέλος τοῦ ἴδιου χειρογράφου —διπλωμένο στὸ κάτω μέρος ὥστε νὰ μὴν ἐξέχει— στὸ διάστημα μεταξύ 1679 (κατάλογος Lambeck) καὶ 1754 (στάχωση van Swieten). Τὸ χαρτί, λυτὸ ἀκόμη, συντηρήθηκε τὸ 1754 ἀπὸ τὸν van Swieten μὲ μιὰ ὑφασμάτινη ταινία ποὺ κολλήθηκε στὸ κάτω μέρος, κατὰ μῆκος τῆς φθορᾶς ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ δίπλωμα τοῦ χαρτιοῦ· τέλος, συρράφτηκε στὴν ἴδια θέση ἀπὸ τοὺς Beer καὶ Bick τὸ 1912.

β' Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων

Τὸ δεύτερο ἐρώτημα ποὺ ζητᾶ ἀπάντηση εἶναι πότε γράφτηκαν τὰ τέσσερα κείμενα στὸ λυτό, κάποτε, χαρτί. Δύο εἰδῶν τεκμήρια μποροῦμε, καταρχήν, νὰ χρησιμοποιήσουμε προκειμένου νὰ ἀπαντήσουμε σὲ τέτοιου εἶδους ζητούμενα: τεκμήρια ἀπὸ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες ποὺ προσφέρουν τὰ ἴδια τὰ κείμενα καὶ τεκμήρια παλαιογραφικά. Στὴν περίπτωση τοῦ φ. 224 καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἐρευνητικοὶ δρόμοι εἶναι δύσβατοι· τὰ παλαιογραφικὰ τεκμήρια πρέπει νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ δεῖγμα —ἀπὸ ἓνα φύλλο παρείσακτο μέσα σὲ ἓνα χειρόγραφο μὲ ἐνιαῖο περιεχόμενο—, ἐνῶ οἱ φθορὲς τοῦ χαρτιοῦ, ποὺ ἔχουν δυσχεράνει σὲ ἀποφασιστικὰ σημεῖα τὴ ροὴ τοῦ νοήματος τῶν κειμένων, μειώνουν τὶς προσφερόμενες ἐσωτερικὲς μαρτυρίες. Ὡστόσο, αὐτοὺς τοὺς δρόμους θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀξιοποιήσουμε, ἀφοῦ εἶναι οἱ μόνες δυνατότητες ποὺ ἔχουμε.

Τὰ παλαιογραφικὰ τεκμήρια

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει νὰ μᾶς δώσει ἡ ἐξέταση τοῦ χαρτιοῦ τοῦ φ. 224 δὲν εἶναι πολὺ διαφωτιστικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησή του· μόνο ὅτι εἶναι δυτικῆς προέλευσης, μὲ ραβδώσεις ποὺ ἀπέχουν μετὰξὺ τους 33 χιλ. καὶ μὲ εἰκοσι ὑδάτινες γραμμὲς σὲ 25 χιλ. Δυστυχῶς τὸ ὑδατόσημο, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ χρονολογήσουμε τὸ χαρτί τουλάχιστον, ἔχει κοπεῖ ἀπὸ τὸ ψαλίδι καὶ τὸ τμῆμα ποὺ ἔχει διασωθεῖ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φύλλου δὲν εἶναι ἀρκετὸ ὥστε νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς τὸ σχῆμα του. Τὸ μόνο, ἀρνητικὸ, συμπέρασμα ποὺ ἀποκόμισα εἶναι, ὅπως ἀνέφερα πρὶν πάνω, ὅτι τὸ ὑδατόσημο τοῦ φ. 224 δὲν εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ ὑδατόσημα τοῦ χαρτιοῦ τοῦ 14ου αἰ. ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ χειρογράφου V 48.

Ἡ ἐξέταση τῆς γραφῆς προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα.

Τρία διαφορετικὰ χέρια ἔγραψαν πάνω στὸ χαρτί τοῦ φ. 224. Οἱ γραφὲς συνυφαίνονται ἢ μία μέσα στὴν ἄλλη, γεγονὸς ποὺ κάνει κοπιαστικὴ τὴν ἀνάγνωση· ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ συνύφανση τῶν κειμένων καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἡ μία γραφὴ καλύπτει τὰ κενὰ ποὺ ἄφησε ἡ προηγούμενη εἶναι ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐντοπίσουμε τὴ διαδοχὴ τῶν γραφῶν καὶ τὴ

χρονική σειρά τῶν κειμένων, σειρά πού δὲ ν τὴν ἀπέδωσε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ φύλλο ἐντάχθηκε καὶ συρράφτηκε στὸ χειρόγραφο. Ἄς παρακολουθήσουμε λοιπόν, καλύτερα ὥς ἀναπλάσουμε, πῶς οἱ τρεῖς γραφεῖς χρησιμοποίησαν τὸ λυτό, κάποτε, χαρτί.

Ὁ πρῶτος χρήστης τοῦ χαρτιοῦ, ὁ γραφέας Α, ἔγραψε τὸ κείμενο πού σήμερα τὸ βρίσκουμε γραμμένο ἀνάποδα στὸ verso τοῦ φύλλου 224. Ὅταν φανταστεῖ κανεὶς τὸ χαρτί μόνο μὲ αὐτὸ τὸ κείμενο (δηλώνεται ὡς κείμενο Ι), εὐκόλα ἀναπλάθει τὴν εἰκόνα ἐνὸς γραφέα πού ἔχει στὴ διάθεσή του ἓνα ἄγραφο, λευκὸ χαρτί, πάνω στὸ ὁποῖο γράφει ἐλεύθερα.

Γραμμένο μὲ τὸ κείμενο αὐτό, τὸ χαρτί θὰ φτάσει στὰ χέρια ἐνὸς δεύτερου χρήστη, τοῦ γραφέα Β· ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, χρησιμοποιοῖ τὴν πίσω λευκὴ ἐπιφάνεια καὶ γράφει τὸ κείμενο ΙΙ. Γράφει καὶ αὐτὸς ἐλεύθερα, ἀφήνοντας ἄνετα περιθώρια δεξιὰ καὶ ἀριστερά· καὶ ὅταν σὲ κάποιον σημεῖο θέλει νὰ προσθέσει κάτι, χρησιμοποιοῖ τὸ δεξιὸ περιθώριο καὶ ὁλοκληρώνει ἐκεῖ, σὲ μιὰ στενὴ στήλη, τὴ φράση του.

Τὸ κείμενο ΙΙ ἄφησε λευκὴ ἀρκετὴ ἐπιφάνεια στὸ κάτω μέρος τοῦ χαρτιοῦ πού θὰ μπορούσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ γιὰ τὸ γράψιμο ἐνὸς ἀκόμῃ, σύντομου, κειμένου. Ὁ γραφέας Β ὅμως δὲν θὰ συνεχίσει ἀπὸ κάτω· θὰ ἀναστρέψει τὸ χαρτί καὶ θὰ ἀρχίσει νὰ γράφει ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἀριστερὴ γωνία. Ὅπως εἶχε ὑπολογίσει, τὸ κείμενο ΙΙΙ χώρεσε στὴ λευκὴ ἐπιφάνεια. Μιὰ διευκρινιστικὴ προσθήκη πού χρειάστηκε νὰ κάνει τὴν ἔγραψε στὸ δεξιὸ περιθώριο, ὅπως εἶχε κάνει καὶ πιὸ πρὶν, ὅταν ἔγραφε τὸ κείμενο ΙΙ. Καὶ στὰ δύο κείμενα χρησιμοποίησε τὴν ἴδια κατάληξη: ὅλα πρέπει νὰ γίνουν ὅπως ἡ σύνοδος «διέκρινεν».

Καὶ τώρα φτάνει ἡ στιγμὴ τῆς ἀνάπαυλας· παραμερίζει γιὰ λίγο τὰ αὐστηρὰ καθήκοντα πού εἶχε στὴ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου καὶ σκέπτεται, προσπαθεῖ ἴσως νὰ θυμηθεῖ, κάτι. Ὅπως ἔχει τὸ χαρτί μπροστά του, τὸ γυρίζει στὴν πίσω ὀψή, βρίσκει τὴ λευκὴ ἐπιφάνεια πού εἶχε μείνει κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο Ι καὶ τραβώντας μιὰ κατακόρυφη γραμμὴ γράφει, σὲ δύο στῆλες, τὶς φράσεις πού προσπαθεῖ νὰ θυμηθεῖ. Στὴν ἀριστερὴ στήλῃ, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἀπόπειρες, ἡ μνήμη τὸν βοηθᾷ καὶ ἡ φράση ὁλοκληρώνεται: «καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ Κ(υρίου) οἴκῳ συνήγαγες, Ζωσίμω συζεούξας». Στὴ δεξιὰ ὅμως στήλῃ ἡ ἄλλη φράση μένει ἀτέλειωτη: «καλῶς ἐποίησας καὶ σιγήσας ὅτε ἄμεινον καὶ φθελγᾶμενος ἦνίκα». Δὲν θυμᾶται, ἄραγε, τὴ συνέχεια; Νὰ ὅμως πού τὴ θυμᾶται, ὡς ἓνα σημεῖο τουλάχιστον, κάποιος ἄλλος· εἶναι ὁ γραφέας Γ. Γυρίζει τὸ χαρτί στὴν πίσω ὀψή καὶ γράφει ἀνάμεσα στὰ κείμενα ΙΙ καὶ ΙΙΙ τὴ φράση συμπληρώνοντας: «καλῶς ἐποίησας καὶ

σιγήσας ὅτε ἄμεινον καὶ φθεγξάμενος ἡνίκα βέλτιον. Καὶ τὰ τοῦ Πυθαγόρου¹.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ διάλειμμα ὁ γραφέας Β γυρίζει ξανὰ στὰ σοβαρὰ του καθήκοντα. Ξαναδιαβάζει τὸ κείμενο III καὶ διαπιστώνει ὅτι ἔχει παραλείψει νὰ διευκρινίσει κάτι· πρέπει νὰ τὸ προσθέσει, ἔστω καὶ στὸ τέλος. Κάτω, ὅμως, ἀπὸ τὸ κείμενό του ἔχει γράψει ὁ γραφέας Γ. Θὰ τραβήξει δύο γραμμὲς γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ σύγχυση τῶν κειμένων καὶ θὰ προσθέσει τὴ διευκρινιστικὴ φράση. 'Ενῶ ὅμως νομίζει ὅτι ὀλοκλήρωσε τὴν προσθήκη του καὶ κλείνει μὲ τὴν εὐχὴ «καὶ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης (μεθ' ὑμῶν)», σκέπτεται ὅτι πρέπει νὰ προσθέσει ἀκόμη κάτι καὶ τὸ σημειώνει στὸ δεξιὸ περιθώριο —ποῦ συμπίπτει μὲ τὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ κειμένου II.

Καὶ κάποτε φτάνει ἡ στιγμή νὰ συντάξει τὸ κείμενο ἐνὸς πατριαρχικοῦ γράμματος. Στὸ χαρτὶ δὲν ὑπάρχει πιά λευκὴ ἐπιφάνεια· ὑπάρχει ὅμως κάτι ποῦ τοῦ εἶναι πολὺ χρήσιμο: τὸ κείμενο ἐνὸς ἄλλου γράμματος, ποῦ πραγματευόταν τὴν ἴδια ὑπόθεση —τὴν ἐξουχία τῶν Μουδανιωῶν—, γιὰ τὴν ὁποία θὰ συντάξει τὸ πατριαρχικὸ γράμμα. Προκειμένου νὰ ἔχει πρόχειρη, μπροστὰ στὰ μάτια του, τὴν προηγούμενη ἀπόφαση, ἀρχίζει νὰ γράφει τὸ κείμενό του στὸ πάνω περιθώριο τοῦ κειμένου I· καὶ ὅταν καλύψει τὸ λευκὸ χῶρο ποῦ τοῦ πρόσφεραν τὰ περιθώρια, συνεχίζει στὰ διάστιχα, καταφεύγοντας, κάθε φορὰ ποῦ ἐξαντλεῖται μιὰ λευκὴ ἐπιφάνεια, σὲ παραπεμπτικὰ σημάδια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κατορθώνει νὰ ὀλοκληρώσει τὸ κείμενο IV, παραλείποντας μόνο τὶς τυπικὲς φράσεις μὲ τὶς ὁποῖες τελειώνουν συνήθως αὐτὰ τὰ κείμενα. 'Ο νοτάριος —ἢ, ἴσως, καὶ ὁ ἴδιος— ποῦ θὰ καθαρογράψει τὸ κείμενο καὶ θὰ τὸ καταχωρίσει στὸν ἱερὸ κώδικα τὶς γνωρίζει καὶ θὰ τὶς συμπληρώσει στὴν ἐπίσημη μορφή τοῦ κειμένου.

Ἄς δοῦμε, ὅμως, τώρα ποιὰ στοιχεῖα μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα, ποῦ θὰ βοηθήσουν στὴ χρονολόγησή τους.

Οἱ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες

Ἡ πρώτη μαρτυρία ποῦ μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου I εἶναι ὅτι γράφτηκε σὲ περίοδο χρείας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου· τὸ ὑποδηλώνουν δύο ἀλληλοσυμπληρούμενα σημεῖα τοῦ κειμένου: ἡ φράση «ἐκεῖνος μὲν... τοῦ πατριαρχείου ἐξῆλθεν» καὶ ὁ προτελευταῖος

1. Γιὰ τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τῶν φράσεων βλ. πῶς κάτω, σ. 85-86, 94.

στίχος «καὶ ὅτε πατριάρχης γένηται». Τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος «τοῦ πατριαρχείου ἐξῆλθεν» ὅταν ἐκδίδεται ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση, διακρίνεται μὲ δυσκολίαν στὸ στ. 6 ἀλλὰ καθαρὰ στὸ στ. 12: πρόκειται γιὰ τὸν πατριάρχη Ραφαήλ. Δύο πατριάρχες μὲ τὸ ὄνομα Ραφαήλ ἀνέβηκαν στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο: ὁ Ραφαήλ Α', ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1475 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1476, καὶ ὁ Ραφαήλ Β', ἀπὸ τὸ φεβρουάριο τοῦ 1603 ὡς τὶς ἀρχὲς ὁκτωβρίου τοῦ 1607. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου αὐτοῦ δὲν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε γιὰ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο πρόκειται· ὅμως τὸ κείμενο IV, ποὺ εἶναι γραμμένο στὴν ἴδια ὄψη τοῦ φύλλου καὶ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἴδια ὑπόθεση, ἀποδίδει στὸν πρώην πατριάρχη δύο ἐπίθετα ποὺ μᾶς ἐδηγοῦν μὲ βεβαιότητα στὸν Ραφαήλ Α': εἶναι τὰ ἐπίθετα «σκυθογενής» καὶ «βάρβαρος»¹. Παραπέμπουν καὶ τὰ δύο στὸ σέρβο μοναχὸ ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀναρριχηθεῖ τὸ 1475 στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο. Ἡ πατριαρχία του κράτησε μόνο ἓνα χρόνο· τὸ φεβρουάριο τοῦ 1476 ἡ Πύλη τὸν ὡδήγεῖ σιδηροδέσμιο στὴ φυλακὴ, ὅπου καὶ πεθαίνει. Ὁ διάδοχός του Μάξιμος Γ' θὰ ἀνέβει στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο στίς 14 μαρτίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς². Στὴ διάρκεια τῆς σύντομης αὐτῆς μεσοπατριαρχίας ἐκδίδεται τὸ πιττάκι τοῦ ὁποίου τὸ παρασχέδιο σώθηκε στὸ φ. 224³.

1. Τὰ ἴδια σχεδὸν ἐπίθετα, «ἀλλοεθνής» καὶ «βάρβαρος», χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ μία ἄλλη πράξη, ποὺ ἐκδόθηκε τὸν ἰούλιο τοῦ 1477 ὑπὲρ τῆς μονῆς Κοσινίτσας (βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ὑκθεσις..., 19). Μὲ αὐτά, ἄλλωστε, ἡ μὲ παρόμοια ἐπίθετα ξεμεινε στὴ μνήμη τῶν μεταγενεστέρων ὁ Ραφαήλ Α'. Στὸ παλαιότερο Χρονικὸ ποὺ ἔχει σωθεῖ, τὴν Ὑκθεσιν Χρονικὴν (ἐκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Λονδίνο 1902, 32 στ. 20-21) διαβάζουμε: «Ραφαήλ, ὁρμώμενος ἐκ Σερβίας... Ὑμῖσιν γὰρ αὐτὸν οἱ πάντες τὸ μὲν ἐκ τῆς μέθης, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀ λ λ ο γ λ ω τ τ ῖ α ς». Μὲ τοὺς ἴδιους περίπου ὅρους χαρακτηρίζεται καὶ στὴν Ἱστορίαν Πολιτικὴν Κωνσταντινουπόλεως (ἐκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, 24). Στὸ Χρονογράφο τοῦ Δωροθέου τὸ θέμα παρουσιάζεται μὲ ἀνάλογους ὅρους: «Ραφαήλ, Σέρβος... ἐμῖσιν δὲ αὐτὸν ὁ κόσμος ὅλος καὶ διὰ τὴν μέθην, καὶ διὰ τὴν γλῶτταν, ὅτι Ῥωμαῖκα δὲν ἤξευρεν» (*Βιβλίον Ἱστορικόν*, Βενετία 1637, υιβ'). Τέλος, στὴν Πατριαρχικὴν Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορίαν τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (ἐκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia*..., 130) διαβάζουμε: «ἦτον ἀπὸ τὴν Σερβίαν, καὶ ὁμίλει σέρβικα καὶ ρωμείκα τελείως δὲν ἐγρίκα». Βλ. καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸν Ραφαήλ στὸ σχόλιο 12 τοῦ παρασχεδίου I, σ. 91-92.

2. ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς... καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήνα 1966, 82-83 καὶ V. LAURENT, Les premiers patriarches de Constantinople sous domination turque (1454-1476), *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 263 σημ. 1.

3. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, γνωρίζει ἀπὸ τὴν ἔκδοση Miklosich-Müller τὸ κείμενο τῆς πράξης αὐτῆς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ἀποδίδει —μαζὶ μὲ τὴν πράξη-κείμενο IV— στὸν πατριάρ-

Ἡ κατακλείδα τοῦ γράμματος αὐτοῦ παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κειμένου IV. Στὸ στ. 25 διαβάζουμε ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἀπόφασις γιὰ τὴν ἐξαρχίαν Μουδανιῶν θὰ ληφθεῖ «ὅτε πατριάρχης γένηται καὶ σύνοδος τελεῖα συγκροτηθῇ». Τὸ ζήτημα ποῦ ἔμενε ἐκκρεμὲς καὶ θὰ λυνόταν ἀπὸ τὸ νέο πατριάρχη καὶ τὴ σύνοδο ἦταν ἡ πνευματικὴ ἐπιστασία καὶ ἡ νομὴ τῶν εἰσοδημάτων τῶν Μουδανιῶν. Τὸ ζήτημα ἀνέκυψε ὅταν, ὕστερα ἀπὸ κάποια ἀπόφασις τοῦ πατριάρχου Ραφαήλ, ἡ ἐξαρχία Μουδανιῶν μετατράπηκε σὲ μητρόπολιν· ὁ παλιὸς ἐξαρχος, ὁ πρῶν μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως¹, θεωρώντας τὴν ἀπόφασις ἀδικὴ καὶ παράνομη, προστρέχει στὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀνάκλησίν της. Ὅταν φτάνει, ὅμως, στὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Ραφαήλ δὲν εἶναι πιά στὸν οἰκουμενικὸν θρόνον· ἡ σύνοδος ἀποφασίζει ὅτι θὰ πρέπει νὰ περιμένει τὴν ἐκλογὴν τοῦ νέου πατριάρχου καὶ τὴ συγκρότησιν «τελείας συνόδου» ὥστε ἡ ὑπόθεσις αὕτη νὰ πάρει ὀριστικὴ λύσιν. Ἡ μαχητικότης τοῦ πρῶν Ἀδριανουπόλεως γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν ἐξαρχικῶν δικαιωμάτων του, ποῦ διαφαίνεται καθαρὰ στὸ κείμενον I, θὰ τὸν ἔκανε ἀσφαλῶς νὰ φροντίσει ὥστε νὰ τακτοποιηθεῖ ἡ ἐκκρεμότητα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ νέου πατριάρχου. Πραγματικὰ, στὸ κείμενον IV, τὸ παρασχέδιον τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος μὲ τὸ ὅποιο ἀποκαθίσταται στὰ δικαιώματά του ὁ παλιὸς ἐξαρχος, διαβάζουμε: «ἐπεὶ εὐδόκησεν ὁ πανάγαθος Κύριος... καὶ ἀνεδεξάμεθα τὴν προστασίαν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, δίκαιον ἐκρίναμεν... διορθώσασθαι». Εἶναι φανερόν, νομίζω, πὼς τὸ γράμμα ποῦ δηλώνεται ὡς κείμενον IV πρέπει νὰ συντάχθηκε λίγο μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Μαξίμου Γ' στὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, τὴν ἀνοιξὴν τοῦ 1476.

Ὡς πρὸς τὰ κείμενα II καὶ III, μία πρώτη ἐσωτερικὴ μαρτυρία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα στὴν περίοδον μετὰ τὴν Ἀλωσιν. Καὶ στὰ δύο ὑπάρχει ἡ φράσις: «ὥρισαν πρὸς ἡμᾶς, τοὺς ὀρισμῶν καὶ ἀποδοχῇ τοῦ κρατοῦντος ἐπιτροπεύοντας τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν», ὅρος ποῦ δηλώνει τὸν φορέα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας μετὰ τὴν Ἀ-

χη Μαξίμου Β'. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα βέβαια ποῦ δίνει ὁ Κεραμεὺς εἶναι προφανὲς ὅτι ἀναφέρεται στὸν Μαξίμον Γ'· ἡ πράξις ὅμως, ὅπως ἔδειξα πρὶν ἀνω, ἐκδόθηκε κατὰ τὴν μεσοπατριαρχίαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδον τοῦ Μαξίμου Γ'. Βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, "Ἐκθεσις...", 18 σημ. 2.

1. Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη, ἀλλὰ καὶ τῆς μητροπόλεως στὴν ὁποία προΐστατο, εἶναι δυσανάγνωστα στὸ κείμενον IV, ἀλλὰ στὸν στ. 15 τοῦ κειμένου I διαβάζουμε καθαρὰ τὴ λέξιν «Ἀδριανουπόλεως». Ἡ συνάφεια τῆς ὑπόθεσιν μᾶς ὁδηγεῖ μὲ ἀσφάλεια στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ κείμενον IV ἀναφέρεται στὸν πρῶν μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως.

λωση. Ἀπὸ τὴν ἴδια, ὅμως, φράση μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἓνα, ἀκόμη, στοιχεῖο ποὺ βοηθᾷ στὸ χρονικὸ ἐντοπισμὸ τῶν κειμένων. Εἶναι ἡ παρουσία τῶν «ἐπιτροπευόντων τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν», παρουσία ποὺ δηλώνει ὅτι οἱ συνοδικὲς αὐτὲς πράξεις ἐκδίδονται σὲ περίοδο ποὺ δὲν ὑπάρχει πατριάρχης. Στὸ διάστημα αὐτῆς τῆς μεσοπατριαρχίας μία ἐπιτροπὴ ἔχει ὀριστεῖ, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀπὸ τὴ σύνοδο γιὰ νὰ ἐκτελεῖ τὶς ἀποφάσεις της. Ὅταν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ συνδυάσουμε μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χέρι ποὺ ἔχει γράψει τὰ κείμενα II καὶ III εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ θὰ γράψει καὶ τὸ κείμενο IV, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ δύο παρασχέδια τῶν συνοδικῶν πράξεων πρέπει νὰ γράφτηκαν, καὶ αὐτά, στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ραφαήλ Α' ὡς τὴν ἄνοδο στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο τοῦ Μαξίμου Γ'¹.

Στὸ φύλλο ὅμως 224 ἔχουν γραφεῖ, ὅπως ἀνέφερα, καὶ σύντομες φράσεις ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὰ παρασχέδια. Οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολὲς τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, συγγραφέων, καὶ τῶν δύο, τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα². Ἐπομένως, δὲν μποροῦν νὰ μᾶς προσφέρουν κάποιο χρονολογικὸ στίγμα· στὸ χαρτὶ πάντως τοῦ φ. 224 ἀποτυπώθηκαν, ὅπως ἔδειξε ἡ παλαιογραφικὴ ἐξέταση, ἀπὸ τὸν γραφέα Β πρὶν συντάξει τὸ κείμενο IV, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1476.

Συνοψίζω ὅ,τι ἀπέφερε ἡ ἐξέταση τῶν παλαιογραφικῶν τεκμηρίων καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἐσωτερικῶν μαρτυριῶν: τὰ τέσσερα κείμενα ποὺ σώζονται σήμερα στὸ φ. 224 τοῦ V 48 γράφτηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1476—καὶ τὰ τέσσερα, μὲ πολὺ μικρὴ μεταξὺ τους χρονικὴ διαφορά. Τὸ κείμενο I γράφτηκε μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ραφαήλ Α' καὶ πρὶν ἀνέβει, στὶς 14 μαρτίου τοῦ 1476, στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ὁ Μάξιμος Γ'. Τὰ κείμενα II καὶ III γράφτηκαν, καὶ αὐτά, στὴν ἴδια περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας· τέλος,

1. Ἡ πατριαρχία τοῦ Μαξίμου Γ' κράτησε ὡς τὸ θάνατό του στὶς 3 ἀπριλίου τοῦ 1482 καὶ τὸν ἴδιο μῆνα ὁ Συμεὼν τὸν διαδέχεται στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο· φαίνεται, ἐπομένως, πολὺ λίγο πιθανὸ ἡ μεσοπατριαρχία ποὺ τὰ κείμενα ὑπονοοῦν, νὰ εἶναι τὸ μικρὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαξίμου Γ' ὡς τὴν ἀνάρρηση τοῦ Συμεὼν Α'. Ἀλλωστε, μιὰ τέτοια παραδοχὴ θὰ μᾶς παρέσυρε στὸ σχεδὸν παράλογο συμπέρασμα ὅτι ὁ γραφέας τοῦ κειμένου IV, ποὺ χρησιμοποίησε τὸ χαρτὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1476, τὸ κράτησε κάπου πρόχειρο γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ ὕστερα ἀπὸ οἰκτὼ ὀλόκληρα χρόνια καὶ νὰ συντάξῃ ἐκεῖ δύο κείμενα ποὺ δὲν εἶχαν καμία σχέση μὲ τὰ προηγούμενα.

2. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Πηλουσιώτου βλ. πρὸ κάτω στὴν ἐκδοση τῶν παρασχεδίων I καὶ II, σ. 85-86, 94.

τὸ κείμενο IV γράφτηκε λίγο μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Μαξίμου Γ' στὸ θρόνον τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹.

1. Χρονολογίες ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προτείνω σημείωσε ὁ Σταυράκης Ἀριστάρχης —χωρὶς νὰ τίς αἰτιολογεῖ— ὅταν ἀντέγραψε τὰ τέσσερα αὐτὰ κείμενα ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν MM στὸν κώδικα ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Βατικανὸ ὡς Vat. gr. 2416. Τὰ κείμενα τῶν παρασχεδίων περιέχονται στὰ φ. 212-214, 3, 36-37, 217-218 καὶ 220. Οἱ χρονολογίες ποὺ σημειώνει ὁ Ἀριστάρχης γιὰ τὰ κείμενα εἶναι: στὸ παρασχέδιο I σημειώνει *1485 μαῖ 20* (φ. 213), στὸ παρασχέδιο II σημειώνει *1402 ἰαν.* (φ. 3), ἐνῶ στὰ φ. 208 καὶ 209 ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο μνηεῖς πράξεων ποὺ τίς χρονολογεῖ στὸ 1485· στὸ παρασχέδιο III σημειώνει *1410 Ἰουν.* (φ. 36), ἐνῶ στὸ φ. 209 ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο μνεία μιᾶς πράξης ποὺ τὴ χρονολογεῖ στὸ 1485. Τέλος, στὸ παρασχέδιο IV σημειώνει *1485 Αὐγ.* (φ. 217), ἐνῶ σὲ ἀντίγραφο τοῦ ἴδιου κειμένου ποὺ σώζεται στὸ φ. 220 σημειώνεται ὡς χρονολογία τὸ 1486. Γιὰ τὴ συλλογὴ Ἀριστάρχη βλ. P. G. NICOLOPOULOS, *L'inventario dei codici vaticani greci 2403-2631*, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 35 (1966-7), 129-131 καὶ ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Ἀποσημειώματα, Δίπτυχα* 1 (1979), 20 σημ. 2.

γ' Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων

Ὑστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ σημερινὸ φύλλο 224 χρησιμοποιήθηκε τὸ 1476 στὴ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως γιὰ νὰ σχεδιαστοῦν τὰ τέσσερα κείμενα, ἃς ἔρθουμε τώρα στὸ θέμα τῆς διπλωματικῆς τους. Ἡ λύση τοῦ ζητουμένου αὐτοῦ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴν κατανόηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργοῦσε ἡ πατριαρχικὴ γραμματεία. Εἶναι, ἐπομένως, χρήσιμο νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ τελευταῖα συμπεράσματα τῆς ἔρευνας πάνω στὸ θέμα αὐτό, καθὼς τὰ κείμενα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν συντάχτηκαν, ὅπως διαπιστώσαμε, εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὴν Ἀλωση —μιὰ εἰκοσαετία ἀπὸ τὴν ἐπαναλειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας— καὶ ἡ ἔρευνα ἔχει στηρίξει τὶς ἀναλύσεις της σὲ τεκμήρια τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1315 ὠς τὸ 1404.

Τὰ τεκμήρια στὰ ὁποῖα ἀναφέρομαι εἶναι, κυρίως, τὰ χειρόγραφα Vind. hist. gr. 47 καὶ 48, τὰ ὁποῖα σώζουν, ὅπως ἔδειξε μὲ τὶς ἔρευνές του ὁ J. Darrouzès, πρωτότυπες ἐνότητες ἀπὸ τὸν «ἱερὸν κώδικα» ποὺ τηροῦσε ἡ γραμματεία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

Στὸν ἱερὸ κώδικα οἱ πράξεις καταγράφονταν, «κατεστρώννυντο», κατὰ δύο τρόπους: εἴτε ἀποτυπωνόταν τὸ πλῆρες κείμενο τῆς πράξης, εἴτε καταχωριζόταν μιὰ συντομευμένη μορφή της, ἕνα «σημείωμα» ἢ μιὰ «παρασημείωσις». Ἡ ἀξία, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διπλωματικῆς, κάθε καταχωριζόμενου στὸν κώδικα κειμένου δὲν ἦταν πάντα ἡ ἴδια· ἄλλοτε τὸ καταγραφόμενο ἀποτελοῦσε καὶ τὸ μοναδικὸ πρωτότυπο —συχνὰ μάλιστα ὑπέγραφαν στὸν ἴδιο τὸν κώδικα ὁ πατριάρχης καὶ οἱ συνοδικοί—, ἄλλοτε ἀποτελοῦσε τὸ «ἴσον» ἐνὸς πρωτότυπου ἐγγράφου ποὺ προοριζόταν νὰ σταλεῖ στὸν ἀποδέκτη. Ἐκεῖνο πάντως ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι νὰ φανταστοῦμε ὅτι ὁ νοτάριος ἔκανε τὴν καταχώριση τῆς πράξης στὸν κώδικα, ἢ καὶ ἔγραφε τὸ προοριζόμενο γιὰ τὸν ἀποδέκτη ἐγγράφο, ἀντιγράφοντας ἀπὸ τὸ π α ρ α σ χ έ δ ι ο, τὸ πρόχειρο δηλαδὴ τοῦ κειμένου τῆς πράξης ὅπως τὸ εἶχε συντάξει ὁ ἐπιφορτισμένος μὲ τὸ καθήκον αὐτὸ ὀφφικιάλιος τοῦ πατριαρχείου. Συνήθως —ὄχι πάντα— τὰ καθήκοντα αὐτὰ τὰ εἶχε ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, ὁ

μέγας χαρτοφύλαξ¹. Τὴ χρήση ἑνὸς τέτοιου παρασχεδίου — πού εὐκολα κατανοεῖ κανεὶς ὅτι τὴν ὑπαγόρευαν οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες μιᾶς γραμματείας — τὴν ἔχει ἀπαθανάτισει ρητὰ σὲ μιὰ σημείωσή του, τὸν 140 αἰῶνα, κάποιος νοτάριος. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου τῆς συνοδικῆς πράξης πού κατέγραψε στὸν ἱερὸ κώδικα σημείωσε: «ταῦτα ὡς ἐν παρασημειώσει ἀπὸ τοῦ πα ρ α σ χ ε δ ί ο υ ἐν τῷ παρόντι κωδικίῳ ἐγράφησαν, ἐπεγένοντο δὲ ὕστερον πλείονα ἐν τῷ γεγονότι σιγίλλιῳ, ᾧ οὐκ ἔφθασαν τεθῆναι ἐνταῦθα»². Τὸ «παρασχέδιον» λοιπὸν καὶ ὄχι τὸ «γεγονὸς σιγίλλιον» χρησιμοποίησε ὁ νοτάριος γιὰ νὰ κάνει τὴν παρασημείωση στὸν κώδικα· τὸ πρωτότυπο, μὲ κάποιες μάλιστα προσθῆκες — προφανῶς ἐπουσιώδεις — πού δὲν καταγράφτηκαν στὸν κώδικα, στάλθηκε στὸν ἀποδέκτη.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὰ ἐπιχειρήματα πού πείθουν, νομίζω, ὅτι τὰ τέσσερα κείμενα πού σώζονται στὸ σημερινὸ φ. 224 εἶναι παρασχέδια ἀντίστοιχων ἐγγράφων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Δὲν εἶναι μόνο ἡ προχειρότητα τῆς γραφῆς πού προδιαθέτει γιὰ μιὰ τέτοια ὑπόθεση· εἶναι, κυρίως, κάποιες λεπτομέρειες πού δείχνουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραφε συνέτασσε τὸ κείμενο, καὶ ὄχι ἀπλῶς ἀντέγραφε. Ἄς δοῦμε ἀναλυτικὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα.

Τὸ κείμενο I δὲν ἔχει ἐνδείξεις πρόχειρης γραφῆς· εἶναι καθαρογραμμένο, χωρὶς προσθῆκες καὶ παραπεμπτικὰ σημάδια, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα τρία κείμενα. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ μιὰ συνηθισμένη καταγραφή πράξης ἂν τὸ σβήσιμο μερικῶν λέξεων, πού ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ ἀλλάξει ἡ σύνταξη ἀλλὰ καὶ ἡ σημασία τους, δὲν πρόδιδε ὅτι ὁ γραφέας εἶναι καὶ ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου. Στὸ στ. 21 τὸν παρακολουθοῦμε νὰ σβήνει τὶς λέξεις «αὕτη ἡ ἐξαρχία μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς» γιὰ νὰ γράψῃ «τὰ τῆς ἐξαρχίας ταύτης μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς». Εἶναι φανερό πῶς ὁ γραφέας δὲν ἔσβησε τὶς λέξεις ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀντιβολὴ διαπίστωσε κάποιον ἀντιγραφικὸ λάθος, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραφε συνέτασσε τὴ στιγμὴ ἐκείνη τὸ κείμενο. Καί, καθὼς διαπιστώνει ὅτι ἡ φράση πού ἄρχισε νὰ γράφῃ δὲν ἀποδίδει ὀρθὰ τὴν οὐσία τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης, σκέπτεται νὰ τὴ διατυπώσῃ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια· διότι μὲ τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀναπλάθει, ἀντίθεται

1. Βλ. ἀναλυτικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας πῶς κάτω, στὸ τρίτο μέρος, στὴ σχετικὴ ἐνότητα, σ. 70 καὶ ἰδίως σ. 73.

2. Βλ. MM I, 370 (CLXVIII). Πρβ. J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople* 5, Παρίσι 1977, N. 2396.

προσωρινά στὸν οἰκονόμο ὅχι «αὕτη ἡ ἐξαρχία», ὅπως εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει, ἀλλὰ «τὰ τῆς ἐξαρχίας ταύτης». Μιὰ μικρὴ ἀσάφεια στὴ διατύπωση θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει στὸν οἰκονόμο δικαιώματα περισσότερα ἀπὸ ὅσα τοῦ παρέχονται· μπορούσε νὰ τὸν παρουσιάσει ὡς καθολικὸ ἐξαρχο, καὶ ὅχι ὡς προσωρινὸ ἐπίτροπο, ὅπως τὸ ἤθελε ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου. Σβήνει λοιπὸν ἀμέσως τὴ γενικὴ διατύπωση καὶ ξαναγράφει τὴ φράση μὲ τρόπο περισσότερο σαφὴ: ὁ οἰκονόμος θὰ συνάγει καὶ θὰ ἐπιτροπεύει «τὰ τῆς ἐξαρχίας», τίποτε περισσότερο.

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο συνηγορεῖ μὲ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ κείμενο I ἀποτελεῖ παρασχέδιο καὶ ὅχι καταγραφή στὸν κώδικα: τὸ κείμενο ἔχει μείνει χωρὶς κατακλείδα. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι τὸ κείμενο εἶναι κολοβό· ἀπλῶς ὁ συντάκτης δὲ χρειάστηκε νὰ τὴ σημειώσει. Ὁ νοτάριος ποὺ θὰ πάρει τὸ παρασχέδιο γιὰ νὰ γράψει τὸ πρωτότυπο ποὺ θὰ σταλεῖ στοὺς κληρικοὺς τῶν Μουδανιῶν θὰ κλείσει τὸ γράμμα μὲ τίς συνηθισμένες εὐχές· ὅσο γιὰ τὴν καταγραφή του στὸν κώδικα, ξέρεي ὅτι θὰ γράψει στὸ τέλος: «τὸ παρὸν... ἔφερε τὰς ὑπογραφὰς τῶν...». Ἴσως μάλιστα πάρει τὴν πρωτοβουλία νὰ συμπληρώσει καὶ αὐτὸς—ὅπως εἶχε κάνει ὁ συνάδελφός του τὸν 14ο αἰῶνα— «ταῦτα ἀπὸ τοῦ παρασχεδίου ἐν τῷ παρόντι κωδικοῦ ἐγράφησαν».

Γιὰ τὰ ἄλλα τρία κείμενα, γραμμένα καὶ τὰ τρία ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς παρασχέδια εἶναι ἀκόμη πιὸ βέβαιος, ἀφοῦ οἱ ἐνδείξεις ποὺ προσφέρουν εἶναι πολὺ πιὸ πυκνές.

Σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο IV ἀναφέραμε πιὸ πάνω ὅτι ὁ τρόπος ποὺ ἔχει γραφεῖ ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς τοῦ κειμένου I, στὰ περιθώρια καὶ στὰ κενὰ πείθει ὅτι ὁ γραφέας κατέφυγε στὸν ἀνορθόδοξο αὐτὸν τρόπο γιὰ νὰ ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του τὸ κείμενο τῆς προηγούμενης ἀπόφασης τῆς συνόδου τὴν ὥρα ποὺ θὰ συνέτασσε τὸ πατριαρχικὸ γράμμα. Παρατηροῦμε μὲ πόση προσοχὴ καὶ γνώση προχωρεῖ στὴ σύνταξη τοῦ κειμένου· δὲν διστάζει νὰ σβήσει κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ παρερμηνευτεῖ ἢ ποὺ δὲν παρουσιάζεται μὲ τρόπο ἀρκετὰ τεκμηριωμένο, γιὰ νὰ τὸ ξαναγράψει μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια, μολονότι ὁ χῶρος ποὺ διαθέτει στὸ χαρτὶ εἶναι πολὺ περιορισμένος. Ἀνάμεσα στοὺς στ. 19 καὶ 20 τοῦ κειμένου I σβήνει τὸ ἐπίρρημα «ἐξάρχικῶς» μὲ τὸ ὁποῖο προσδιορίζονται πολὺ γενικὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἐξάρχου καὶ τὸ ἀντικαθιστᾷ μὲ μιὰ φράση ποὺ τὰ διευκρίνιζε μὲ σαφήνεια: «ἐφόρῳ πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς». Ἀμέσως πιὸ κάτω σβήνει τὴ φράση «κατὰ τὸν τρόπον ἣν ἔλαβεν ταύτην καὶ παρὰ τοῦ Ῥαφαήλ»· φαίνεται πῶς ὁ συντάκτης ξαναδιαβάζοντας τὸ κείμενο του δὲν βρῆκε ἀρκετὰ τεκμηριωμένη τὴ διατύπωση ποὺ εἶχε γράψει. Ὁ χῶρος ὅμως

δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συμπληρώσει αὐτὸ ποὺ θέλει, καὶ ἔτσι μὲ ἓνα παραπεμπτικὸ σημάδι γράφει πρὸς πάνω ξανά τὴ φράση συμπληρωμένη: «κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὴν συμφωνίαν μεθ' ἧς ἔλαβε ταύτην παρὰ τοῦ Ῥαφαήλ, καθὼς τὸ τούτου συνοδικὸν πρὸς αὐτὸν γράμμα διαλαμβάνει» καὶ μὲ νέο παραπεμπτικὸ ξαναφέρει τὸν ἀναγνώστη στὸ σημεῖο ποὺ τὸν εἶχε διακόψει. Πρὸς κάτω πάλι, ἀφοῦ γράψει «στεργετε καὶ τιμᾶτε καὶ ἀγαπᾶτε αὐτὸν... ὡς ἔξαρχον τῆς ἡμῶν μετριότητος», αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προσθέσει μιὰ διευκρίνιση πολὺ οὐσιαστική: «ἀπονέμετε δὲ αὐτῷ εὐγνωμόνως καὶ εἰρηνικῶς καὶ κατὰ τὰ συνήθη δίκαια σώα μη[δενὸς ἐναντιουμένου]».

Ἄς ἔρθουμε ὅμως τώρα στὸ κείμενο II. Στὸ στ. 9 μιὰ προσεκτικότερη δεύτερη ἀνάγνωση ἐπέβαλε νὰ προστεθοῦν στὸ κείμενο ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀποκλείσουν τὸ ἐνδεχόμενο παρανόησης. Ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου, ποὺ προσέφυγε στὴ σύνοδο γιὰ νὰ διεκδικήσει τὸ ποσὸ τοῦ δανείου ποὺ ὡς ἐγγυητὴς εἶχε καταβάλει ὑπὲρ τοῦ μητροπολίτη Τορνόβου, δὲν ἀπαιτεῖ ἀπλῶς τοὺς «τόκους»· πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι εἶχε καταβάλει καὶ τὸ κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ καὶ μὲ τόκους. Προσθέτει λοιπὸν ὁ συντάκτης πάνω ἀπὸ τὴ φράση καὶ συνεχίζει στὸ περιθώριο: «σὺν τῷ κεφαλαίῳ καὶ εἰς βεβαίωσιν ὧν εἴρηκε, παρήγαγε καὶ μάρτυρας οἱ γε δὴ καὶ μεμαρτυρήκασιν βάρους πρότερον δεξάμενοι ἐκκλησιαστικόν, ὡς οἶδασιν ἀκριβῶς ὅτι διὰ τὸ χρέος ἀπέδωκεν». Ἐξάλλου στὸ στ. 5 ἀναφέρεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου, ποὺ διεκδικεῖ τὸ ποσὸ ποὺ ζημιώθηκε ὡς ἐγγυητὴς, εἶχε ἀναλάβει αὐτὸ τὸ ρόλο «νομίζων ὅτι μέλλεις φροντίσειν ὑπὲρ τούτου». Γιὰ νὰ μὴ θεωρηθεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἐντύπωση αὐτὴ τοῦ Ροιζαίου ἦταν μιὰ προσωπικὴ ἐκτίμηση καὶ τίποτε περυσσότερο, εἶναι σκόπιμο νὰ συμπληρωθεῖ «καθὼς αὐτῷ ἐπηγγείλω καὶ ἔταξας». Οἱ προσθήκες καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ ἀνέφερα θεωρῶ ὅτι ἀποκαλύπτουν πῶς ὁ ἄνθρωπος ποὺ γράφει τὸ κείμενο δὲν ἀντιγράφει, ἀλλὰ συντάσσει.

Τὸ κείμενο III μᾶς παρέχει ἀκόμη περισσότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ παρασχέδιο συνοδικοῦ γράμματος. Ὁ συντάκτης του μάλιστα ἄρχισε βιαστικὰ νὰ τὸ ἀποτυπώνει στὸ χαρτί, πρὶν ἀκόμη ἔχει ὀλοκληρώσει στὸ νοῦ του τὴν ὀριστικὴ διατύπωση. Ἔτσι, βρίσκουμε πολλὰ προσθήκες ποὺ στὴ δεύτερη ἀνάγνωση τὶς ἔκρινε ἀναγκαῖες γιὰ τὴν καλύτερη διατύπωση τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης, ἐπεμβάσεις ὅμως ποὺ διαταράσσουν τὴ ροὴ τοῦ κειμένου, καθὼς προστέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων.

Στὸ στ. 1 ὁ συντάκτης ἀφοῦ ἔγραψε ὅτι ὁ μητροπολίτης Μηδείας «ἐγκλήσιν κεκίνηκεν», ἔκρινε σκόπιμο νὰ διευκρινίσει ὅτι ὁ ἐγκαλὼν πα-

ρουσιάστηκε ό ίδιος στη σύνοδο για να υποβάλει τó αίτημά του· έτσι, προσθέτει τις λέξεις «άναστάς επί τής ιερ[ᾶς] καί αγίας <συνόδου>». Στο στ. 3, αφού γράψει ότι ό μητροπολίτης υπέστη «πειρασμούς πολλούς καί ζημίας», κρίνει ότι θά πρέπει να ενισχύσει λίγο ακόμη τούς λόγους τής ἐγκλησης· καί αφού σβήσει τó «καί» προσθέτει «τε καί ατιμίας». Αμέσως μετά, καί πάντα στην προσπάθειά του να δώσει μιá εἰκόνα κατὰ τó δυνατό συμπαθέστερη για τόν Μηδείας, συμπληρώνει πάλι στο «ἐζήτησε»: «καί παρεκάλεσε». Στο στ. 5 ό συντάκτης διαπιστώνει ότι ἔχει κά- νει κάποιο νοητικό ἄλμα· δέν ἔχει ρητά ἀναφέρει τί ἀκριβῶς ζητᾷ ἀπό τή σύνοδο ό ἐγκαλῶν μητροπολίτης. Ἔτσι, προσθέτει πάνω ἀπό τó στ. 4 καί συνεχίζει καί πάνω ἀπό τόν στ. 5: «ὅπως ἔλθωσιν ἐνταῦθα καί ἀντικρι- θῶσιν αὐτῷ, (...) μετ' αὐτῶν ἵνα ἔλθωσι καί ἕτεροι δύο ἀπό τῶν συγκλη- ρικῶν ὑμῶν, ὃ τε οἰκονόμος καί ό σακελάριος ὅπως ἐρώτηθῶσι παρὰ τής αγίας συνόδου». Μετά ἀπό αὐτήν τήν παρεμβολή τó κείμενο συνεχί- ζει: «οἷ γε δὴ δεξάμενοι» κλπ. Μία νέα προσθήκη, δύο στίχους πιό κάτω, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινίσει ἀπό πότε ἰσχύει ἡ προθεσμία πού δίνει ἡ σύνοδος προκειμένου να ὑπακούσουν στην ἀπόφασή της. Στόν τελευταῖο στίχο πάλι ό συντάκτης κρίνει σκόπιμο να προσθέσει στην προστακτική «γενέσθω» λίγη ακόμη αὐστηρότητα: «γενέσθω οὖν ἀπαραιτήτως».

Καί ἐνῶ οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι μᾶς ἔχουν προετοιμάσει για τó τέλος τοῦ κειμένου, καθὼς εἶναι τυπικά ὅμοιοι στὰ περισσότερα συνοδικὰ γράμματα, διαβάζουμε μία ακόμη, μακροσκελή, φράση πού ό συντάκτης τήν πρόσθεσε αφού εἶχε ολοκληρώσει τó κείμενό του. Εἶναι φανερό πῶς ό συντάκτης, αφού τελείωσε τó παρασχέδιο, διαπίστωσε ότι εἶχε ξεχάσει να ἀναφέρει κάτι πού συνόδευε τή συνοδική ἀπόφαση: ότι οἱ μάρτυρες ἔπρεπε να φέρουν μαζί τους τὰ ἄμφια πού εἶχαν κρατήσει ὡς ἐνέχυρο· καί μία ακόμη ὑπόμνηση: να ἔλθουν ὅπωςδῆποτε οἱ δύο συγκληρικοί πού ὄρισε ἡ σύνοδος.

Τό συμπέρασμα ὅσων ἀνέφερα στην ἐνότητα αὐτή εἶναι ότι τὰ τέσσερα κείμενα πού ἔχουν σωθεῖ στο φ. 224 τοῦ V 48 συνιστοῦν τὰ παρασχέδια ἀντίστοιχων ἐγγράφων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ λέ- ξεις ἢ οἱ φράσεις πού σβῆνονται, ό τρόπος με τόν ὁποῖο διορθώνονται, οἱ προσθήκες πού γίνονται δείχνουν ότι οἱ γραφεῖς τῶν κειμένων ἦταν οἱ συντάκτες τους, καί ὄχι ἀπλοί ἀντιγραφεῖς. Ἔτσι, ἡ ἀποκάλυψη τής δι- πλωματικῆς αὐτῶν τῶν κειμένων ἐπιτρέπει να θεωρήσουμε ότι με τὰ εὑρήματα αὐτὰ διασώθηκε τó μοναδικό, ὅσο γνωρίζω, δεῖγμα «παρασχε-

δίου» από την πατριαρχική γραμματεία¹. Καί, καθώς δὲν ἔχουν σωθεῖ τὰ φύλλα τοῦ ἱεροῦ κώδικα ὅπου θὰ εἶχαν καταχωριστεῖ οἱ ἀντίστοιχες πράξεις, ἐνῶ τὰ πρωτότυπα ποὺ στάλθηκαν στοὺς ἀποδέκτες τοὺς χάθηκαν ἢ λανθάνουν, τὰ παρασχέδια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ μοναδικὰ τεκμήρια². Ἀλλὰ τὰ ζητήματα τῆς διπλωματικῆς δὲ σταματοῦν ἐδῶ· ὁ διπλωματικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν τεσσάρων ἐγγράφων ποὺ τὸ κείμενό τοὺς μᾶς σώζουν τὰ παρασχέδια θὰ ἐξεταστεῖ στὴν ἐνότητα «Μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας», ὅπου, παράλληλα, θὰ ἀναζητηθοῦν καὶ οἱ συντάκτες τῶν κειμένων αὐτῶν. Πρῶτα ὅμως θὰ παρουσιάσω τὴν περίπτωση τοῦ φ. 223 τοῦ ἴδιου χειρογράφου, φύλλου ποὺ σώζει καὶ αὐτὸ μεταβυζαντινὴ ὕλη καὶ ποὺ εἶχε, πιστεύω, ἀνάλογη «περιπέτεια» μὲ ἐκείνη τοῦ φ. 224· καὶ ἔπειτα, θὰ ἀξιοποιήσω ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ σώζονται στὰ παρασχέδια γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

1. Στὸς βυζαντινοὺς κώδικες τοῦ 14ου αἰῶνα ὑπάρχουν κείμενα ποὺ ἀπὸ τὴ διατύπωση ἢ τὰ κενὰ τοὺς ὑποδηλώνεται ὅτι ὁ νοτάριος τὰ καταχώρισε ἔχοντας στὰ χέρια του τὸ παρασχέδιό τοὺς καὶ ὅχι τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου. (Πρβ. J. DARROUZÈS, *Le registre...*, 307 σημ. 17, 321). Ἡ ὕλική ὑπόσταση ὅμως τοῦ παρασχεδίου τώρα μόνις μᾶς γίνεται γνωστὴ. Μὲ τὴν εἰκόνα πλέον αὐτὴ μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ καταγραφή ποὺ σώζεται στὰ φ. 147^v-148^r τοῦ V 48 πιθανὸ νὰ ἔγινε ἀπὸ ἓνα παρασχέδιο (πρβ. J. DARROUZÈS, *στό ἴδιο*, 132. 41 καὶ πίνακας 62)· φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ νοτάριος ἄφησε τὸ κείμενο ἡμιτελὲς ἐπειδὴ, ὅπως σημειώνεται στὸ περιθώριο, ἀποφασίστηκε νὰ μὴν σταλεῖ στὸν ἀποδέκτη τὸ πιττάκιο τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο εἶχε ἀρχίσει νὰ καταχωρίζει, ἀλλὰ κάποιο ἄλλο («[Το]ῦτο ἤργησε... καὶ ἐγρά[φ]ησαν ἄλλα [ἀν]τὶ τούτων...»), πρβ. J. DARROUZÈS, *Les registes...* 6, N. 3112, *diplomatique*).

2. Ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ τὸ 1404 —δηλαδή μετὰ τὴν ὕστατη πράξη τοῦ V 48— καὶ ὡς τὸ 1564 ἔχουν χαθεῖ ἢ λανθάνουν οἱ ἐνόητες τοῦ «ἱεροῦ κώδικος» τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Πρὸςφατα ὁ Δ. Ἀποστολόπουλος ἐντόπισε σὲ χειρόγραφο τῆς Σάμου σπαράγματα ἀπὸ τὸν «κώδικα», ποὺ περιέχουν πράξεις ἀπὸ τὴν περίοδο 1474-1498 (Ἀνακοίνωση στὴν «Ἐπιστημονικὴ συνάντηση εἰς μνήμην Λίνου Πολίτη» ποὺ ὀργάνωσε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ ΕἰΕ στὶς 6 φεβρουαρίου 1984· βλ. τώρα Ὁ ἱερός κώδιξ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 19 αἰῶνα: τὰ μόνιμα γνωστὰ σπαράγματα (ὑπὸ ἔκδοση)).

δ' Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο: τὸ φ. 223

Τύχη ἀνάλογη με τοῦ φύλλου 224 πιστεύω πῶς εἶχε καὶ τὸ φύλλο 223 τοῦ ἴδιου χειρογράφου: λυτὸ χαρτί, ξένο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο V 48, ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ Βιέννη γιὰ νὰ συρραφεῖ πολὺ ἀργότερα, μαζί με τὸ φ. 224, στὸ τέλος τοῦ V 48. Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ φ. 223 συνίσταται στὸ ὅτι δὲν ταξίδεψε κἂν μέσα στὸ χειρόγραφο στὸ ὁποῖο βρίσκεται σήμερα ἐνσωματωμένο. Ἄς πάρουμε, ὅμως, τὸ νῆμα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ὅπως ἀνέφερα πρὶ πάντων, ὅταν ζητοῦσα νὰ ἐντοπίσω τὴν παρουσία τοῦ φ. 224 μέσα στὸ V 48¹, τὸ χειρόγραφο ἐφθασε στὴ Βιέννη με 222 φύλλα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παλαιοὶ κατάλογοι τῆς βιβλιοθήκης. Τὸ φ. 223 ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ὅπως καὶ τὸ φ. 224, στὸν κατάλογο Hunger². Ὡστόσο τὴν ὑπαρξή του μέσα στὸ V 48, καὶ μάλιστα στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, τὴ μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Miklosich-Müller ἐκδίδουν τὸ 1862, στὸ τέλος τῶν κειμένων ποὺ περιέχονται στὸ V 48, καὶ τὸ κείμενο τοῦ φ. 223³. Ἐπρόκειτο, ἄραγε, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, γιὰ ἓνα λυτὸ χαρτί, ξένο ἀπὸ τὸ V 48;

Τόσο ἡ ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ ὅσο καὶ οἱ διαστάσεις του βεβαιώνουν ὅτι τὸ φ. 223 δὲν ἦταν σπάραγμα ἀπὸ τὸ ἐνιαῖο χειρόγραφο V 48. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, καὶ κάποιες ἄλλες ἐνδείξεις ποὺ βεβαιώνουν πῶς τὸ σημερινὸ φ. 223 ὅχι μόνο ἦταν ξένο ἀπὸ τὸ V 48, ἀλλὰ καὶ ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ Βιέννη λυτὸ ἀνάμεσα στὰ φύλλα ἐνὸς ἄλλου χειρογράφου τῆς συλλογῆς Busbeck, τοῦ σημερινοῦ Vind. hist. gr. 47⁴. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ ὁδηγοῦν στὴν παραδοχὴ αὐτὴ εἶναι οἱ ἀκόλουθες.

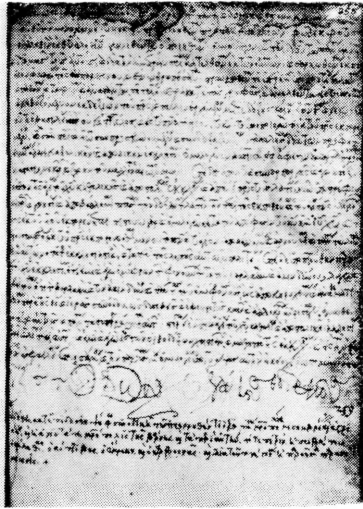
Στὸ δεξιὸ περιθώριο τοῦ φ. 223, πλᾶι στοὺς στ. 3 καὶ 4, ὑπάρχει σημειωμένος ὁ ἀριθμὸς 258 —ποὺ ἔχει ἐκ τῶν ὑστέρων διαγραφεῖ. Εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἀρίθμησε τὰ χφ V 47 καὶ V 48. Ἡ παρουσία ὅμως ἐνὸς τέτοιου ἀριθμοῦ στὸ χφ V 48 δὲν ἐξηγεῖται, ἀφοῦ ἡ ἀρίθμησή του ὁλοκληρώθηκε στὸν ἀριθμὸ 222. Ἀντίθετα, ἓνα κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀρίθμηση τοῦ V 47 δικαιολογεῖ τὴν ἐγγραφὴ τοῦ ἀριθμοῦ

1. Βλ. σ. 23 κ.ε.

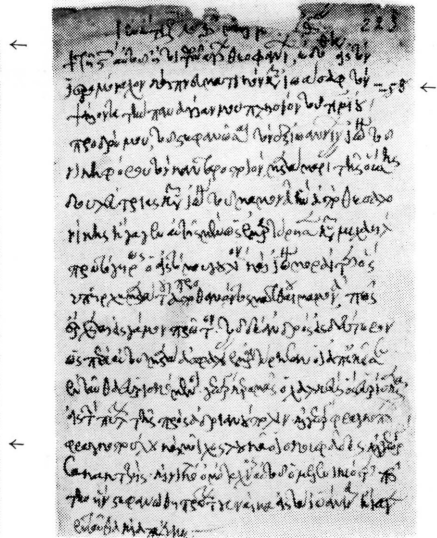
3. MM II, 574.

2. H. HUNGER, *Katalog...*, 56.

4. Στὸ ἐξῆς θὰ δηλώνεται ὡς V 47.

V 47, φ. 258-259

V 48, φ. 223

258 και αποδεικνύει ότι το σημερινό φ. 223 του V 48 βρισκόταν κάποτε λυτό μέσα στο V 47. Πραγματικά, στο τελευταίο αυτό χειρόγραφο υπάρχει ένα λευκό φύλλο ανάμεσα στο φ. 257 και στο φ. 259. Τό λευκό φύλλο που έπρεπε να φέρει τον αριθμό 258 δεν έχει καμιά αρίθμηση. Πιστεύω λοιπόν ότι πάνω στο λευκό αυτό φύλλο βρισκόταν λυτό το σημερινό φ. 223. Έκεῖνος που αρίθμησε το χειρόγραφο σημείωσε τον αριθμό 258 από απροσεξία στο γραμμένο λυτό χαρτί και προσπέρασε, χωρίς να αρίθμησει, το λευκό, αλλά οργανικό φύλλο του χειρογράφου.

Όταν το 1754 ο van Swieten αποφάσισε να σταχώσει τὰ δύο χειρόγραφα, τὸ V 47 καὶ τὸ V 48, βρῆκε τὸ λυτὸ χαρτὶ ἀνάμεσα στὰ φύλλα τοῦ V 47 καί, καθὼς διαπίστωσε ἀπὸ τὴ χρονολογία πὺ ἀναγραφόταν στὸ κείμενο ὅτι ἦταν μεταγενέστερο ἀπὸ ὅλη τὴν ὕλη πὺ περιεῖχαν καὶ τὰ δύο χειρόγραφα, τὸ τοποθέτησε, λυτὸ πάλι, στὸ τέλος τοῦ δεύτερου χφ. τοῦ V 48, μαζὶ μὲ τὸ ἄλλο, μεταγενέστερο καὶ ἐκεῖνο, λυτὸ χαρτί, τὸ σημερινὸ φ. 224. Ἐκεῖ τὰ βρῆκαν οἱ Beer καὶ Bick τὸ 1912, τὰ κόλλησαν, ὅπως ἀνέφερα, σὲ μιὰ λωρίδα χαρτιοῦ καὶ τὰ συρράψανε ἔτσι ὅπως τὰ βρίσκουμε σήμερα στὸ τέλος τοῦ V 48, ὡς φ. 223 καὶ φ. 224¹.

1. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρω πὺ πάνω, στὴ σ. 28. Οἱ ἐργασίες συντήρησης τοῦ V 48 —καὶ ἡ συρραφὴ τῶν φ. 223 καὶ 224— προηγήθηκαν τοῦ V 47. Σήμερα τὸ V 47

“Όταν είχε πιά αποσπαστεί τὸ λυτὸ χαρτὶ ποὺ ἔφερε τὴν ἀρίθμηση 258 ἀπὸ τὸν V 47, κάποιος ποὺ ἐντόπισε τὸ ἄλμα στὴν ἀρίθμηση, ἀντὶ νὰ δώσει τὸν ἀριθμὸ 258 στὸ λευκὸ φύλλο, τὸν σημείωσε στὸ πάνω δεξι περιθώριο τοῦ φ. 259 καθὼς δὲν εἶδε, ἴσως, ὅτι ἡ ἀρίθμηση 259 ἦταν ἤδη σημειωμένη στὸ κάτω μέρος τοῦ περιθωρίου, ἐκεῖ ποὺ ὑπῆρχε χῶρος λευκός, ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα ποὺ εἶναι γραμμένα στὸ recto τοῦ φύλλου· ἀποτέλεσμα, τὸ φύλλο νὰ παρουσιάζεται μετὰ δύο ἀριθμήσεις, 258 ἀπὸ τὸ νεότερο χέρι καὶ 259 ἡ παλαιὰ ἀρίθμηση¹.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ποὺ πείθουν ὅτι τὸ σημερινὸ φ. 223 προέρχεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ κείμενο ποὺ σώζει εἶναι μιὰ ἄδεια ποὺ παρέχεται σὲ κάποιον ἱερομόναχο —τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται μέσα στὸ κείμενο— νὰ ἱερολογήσει τὸ γάμο δύο προσώπων ποὺ, καὶ αὐτά, κατονομάζονται ρητά. Πρόκειται, δηλαδὴ γιὰ μιὰ «βούλλα» γάμου². Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται οὔτε ποιά εἶναι ἡ ἐκδίδουσα τὴν ἄδεια ἀρχή, οὔτε ποῦ ἐκδίδεται. Ἐσωτερικὰ, ὥστόσο, τεκμήρια ἀποκαλύπτουν ὅτι ὁ γάμος γίνεται στὴν Κωνσταντινούπολη καί, ἐπομένως, ἡ ἄδεια ἐκδίδεται ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸν μ. χαρτοφύλακα³.

δέχεται πάλι τίς φροντίδες εἰδικῶν γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάστασή του.

1. Ὁ J. Darrouzès ἦταν ἀναφέρεται στὸ φύλλο αὐτὸ σημειώνει καὶ τίς δύο ἀριθμήσεις (βλ. J. DARROUZÈS, *Le registre...*, 57, 60, 113, 392 καὶ πίν. 34, ἀπὸ ὅπου ἀναδημοσιεύω τὸ πανομοιότυπο). Το νεότερο χέρι ποὺ σημείωσε τὸν ἀριθμὸ 258 εἶναι τὸ ἴδιο ποὺ ἔδωσε στὰ δύο λυτὰ φύλλα ποὺ συρράφτηκαν στὸ V 48 τὴν ἀρίθμηση 223 καὶ 224.

2. Τὴν ἀνάγκη ἐκδόσεως «βούλλης» προκειμένου νὰ θεωρηθεῖ νόμιμη ἡ ἱερολογία κάποιου γάμου μᾶς σώζει μιὰ «παρασημείωσις» τοῦ 1400 (MM II, 433, DCIII): «... προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη, ... εἰσήχθη πρεσβύτερος ὁ Βενιαμὴν, καὶ πεσὼν πρηνής... ὡμολόγησεν, ὅτι τὰς φρένας ὑπὸ οἴνου διασεισθεὶς... εὐλόγησε τὰ συνοικέσια... χωρὶς βούλλης...» (ὁρθὰ διορθῶναι «βούλλης», ἀντὶ «βουλῆσεως» ποὺ σημειώνουν οἱ ἐκδότες, ὁ Darrouzès, *Le registre...*, 134, σημ. 88. Πρβ. καὶ στὸ ἴδιο, 130 σημ. 2.3.8). Λίγο ἀργότερα, τὸ μᾶιο τοῦ 1401, κάποιος κατόρθωσε, μετὰ τὴν ἴδια πάλι μέθοδο, τὴ μέθη, νὰ πετύχει ἕναν παράνομο, τέταρτο, γάμο: «... ἐξαπατήσας τὸν πρεσβύτερον... πρότερον μεθύσας..., ὡς δῆθεν βούλλαν εἰληφώς» (MM II, 489, DCXLIII). Ἐξάλλου, ὁ ὅρος «βούλλα», καὶ μόνον αὐτός, χρησιμοποιοῖται καὶ στίς 41 περιπτώσεις ἀδειῶν γάμου ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ στὸν βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα (βλ. MM II, 297-299, DXXII καὶ 303-304, DXXVII).

3. Ἦταν ὁ ἀρμόδιος γιὰ τὰ ζητήματα τῶν γάμων καὶ γιὰ νὰ δέχεται «μαρτυρίας τῶν μελλόντων ἱεράσθαι» —ὅπως παραδίδεται στὸ βυζαντινὸ χειρόγραφο 121 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (συλλογὴ Λαύρα ἀγίου Σάβα), στὸ φ. 219^v (περιγραφὴ τοῦ χφ στὸ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΣ, *Ἱεροσολυμι-*

Στὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἱερομόναχος στὸν ὁποῖο δίνεται ἡ ἄδεια ψάλλει «τὴν Παναγίαν μου πλησίον τοῦ Τιμίου Προδρόμου». Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, ὁ κύρ Μιχαήλ, ἦταν «πρωτόγηνως ὁ εἰς τὸ Μουγούλιον», ἐνῶ ἄλλος μάρτυρας, ὁ γιαννιώτης Γεώργιος Κεραμᾶς, ὁ «ἀπ' ἐκεῖσε ἐνταῦθα εὐρισκόμενος,... εὐρίσκεται εἰς τὴν πύλην τῆς πρὸς Ἀδριανούπολιν». Συνδυαζόμενα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τοποθετήσουμε τὸ γάμο, ἐπομένως καὶ τὸν τόπο ἐκδόσεως τῆς ἄδειας, στὴν Κωνσταντινούπολη: ὑπάρχει μονὴ Τιμίου Προδρόμου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ βρίσκεται μάλιστα κοντὰ στὴν πύλη τῆς Ἀδριανουπόλεως¹, ἐνῶ ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Μουγουλίων — ἡ Μαγουλίων, ἢ Μουχλίου — ὅπου ὁ κύρ Μιχαήλ ἦταν «πρωτόγηνως», βρίσκεται καὶ αὐτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Παναγιωτίσσης².

Πότε συνέβαιναν αὐτά; Τὸ κείμενο ποὺ σώζεται στὸ φύλλο εἶναι χρονολογημένο, ἀλλὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος δὲν διακρίνεται καθαρά. Οἱ Miklosich-Müller διάβασαν «Ἐν ἔτει ζχθ', μηνὶ ἰ(αννουαρίῳ) ἰνδ. θ'», δηλαδὴ ἱανουάριος τοῦ 1521, ποὺ συμπίπτει πράγματι μὲ θ' ἰνδικτιώνα. Ὡστόσο δὲν εἶναι καθόλου βέβαιη ἡ ἀνάγνωση τοῦ γράμματος κ στὴ χρονολογία. Ὁρθά, νομίζω, ὁ J. Darrouzès διάβασε ἀντὶ γὰρ κ,ν, δηλαδὴ ζνθ' [= 1551], ἔτος ποὺ συμπίπτει, καὶ αὐτό, μὲ θ' ἰνδικτιώνα³.

Μένει νὰ ἐξετάσουμε τὸ φύλλο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διπλωματικῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ πρωτότυπο τῆς «βούλλης» ποὺ δόθηκε στὸν ἱερομόναχο προκειμένου νὰ ἱερολογήσει τὸ γάμο; πρόκειται γιὰ τὴν καταγραφή της στὸν

τική Βιβλιοθήκη 2, 203· τὸ κείμενο τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ J. DARROUZÈS, *Recherches sur les οφφίκια de l' église byzantine*, Παρίσι 1970, 553). Τὴν ἀρμοδιότητα γιὰ τοὺς γάμους διατήρησε καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ὁ μέγας χαρτοφύλαξ, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ 1463 ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός: «νόμου γὰρ ἐπικεκρατηκότος καὶ ἀναγκάζοντος αὐτὸν τὸν ἱερέα προσελθεῖν τῷ μεγάλῳ χαρτοφύλακι,... ὥστε λαβεῖν παρ' αὐτοῦ τὴν λεγομένην βούλλαν, προτρέπουσαν τὴν τοῦ συνοικεσίου ἱερολογίαν» (Λόγος Β' Ἀπολογητικός, στ. 1504-1508 στὴν ἐκδ. ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός..., 133).

1. Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων παραδίδει ὅτι τὸ 1637 ἡ ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου, «ἡ ἔσωθεν τῆς Πύλης Ἀδριανοῦ λεγομένης, ἥτις ἦν μονὴ τῶν μοναζουσῶν γυναικῶν», μετατράπηκε σὲ τζαμί, βλ. Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων XI, 10, Βουκουρέστι 1715, 1174. Βλ. ἀκόμη R. JANIN, *La géographie ecclésiastique... I, 3. Les églises et les monastères* (de Constantinople), Παρίσι 1969, 410.

2. Βλ. R. JANIN, *δ.π.*, καὶ 213-214, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἀκόμη, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1938, 48.

3. *Le registre...*, 12.

ιερό κώδικα τῆς Μ. Ἐκκλησίας; μήπως τὸ φ. 223 μᾶς σώζει ἓνα, ἀκόμη, παρασχέδιο; ἢ μήπως δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀντίγραφο;

Ἡ ἴδια ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι τὸ φ. 223 τὸ πρωτότυπο τῆς «βούλλης» ποὺ ταξίδεψε, λυτὸ χαρτὶ καθὼς ἦταν, ὡς τῇ Βιέννῃ. Ἡ πρώτη φράση τοῦ κειμένου «τῇ ζ' αὐτοῦ... ἐδόθη εἰς τὸν ἱερομόναχον... τοῦ στεφανῶσαι» ὑπονοεῖ κάποια ἀπομνημόνευση τοῦ γεγονότος, μιὰ καταγραφὴ, ἴσως, τῆς ἁδείας. Ἀλλωστε, δὲν ὑπάρχει ὑπογραφή ποὺ νὰ προσδίδει κύρος πρωτοτύπου στὸ ἔγγραφο.

Ἀπομνημόνευση, λοιπόν, καταγραφὴ. Στὸν ἱερὸ κώδικα; Εἶναι, δηλαδή, τὸ φ. 223 σπάραγμα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Μ. Ἐκκλησίας;

Καταγραφές, «παρασημειώσεις» ἀδειῶν γάμου ἀπὸ τὴν πρώτην μεταβυζαντινὴν περίοδο δὲν ἔχουν σωθεῖ. Δὲν σώζεται κάποια «βούλλα» οὔτε ἀνάμεσα στὰ σπαράγματα τοῦ ἱεροῦ κώδικα τοῦ 15ου αἰώνα¹, οὔτε στοὺς κώδικες Α' καὶ Β' τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεποφυλακίου, ὅπου ἔχουν καταγραφεῖ πράξεις τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα². Γνωρίζουμε, ὡστόσο, τὴ μορφή ποὺ εἶχαν στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἔχουν σωθεῖ 41 καταγραφές, καταχωρισμένες σὲ δύο ἐνότητες, στὸν κώδικα V 48³. Εἶναι λακωνικότερες ἀπὸ τὴ «βούλλα» τοῦ φ. 223 —ἀναφέρουν μόνον τὴ χρονολογία, τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μελλονύμφων ἢ μορφὴ ὅμως εἶναι ἴδια: «τῇ ζ' τοῦ σεπτεμβρίου... ἐδόθη πρὸς πρεσβύτερον... βούλλα, ἵνα εὐλογήσῃ...».

Δύο στοιχεῖα, ὡστόσο, προκαλοῦν κάποιες ἐπιφυλάξεις στὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ φ. 223 εἶναι σπάραγμα ἀπὸ τὸν ἱερὸ κώδικα: οἱ διαστάσεις τοῦ χαρτιοῦ καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔχει ἀποτυπωθεῖ τὸ κείμενο στὸ χαρτί. Οἱ διαστάσεις τῶν γνωστῶν, ὡς σήμερα τουλάχιστον, ἐνοτήτων τοῦ ἱεροῦ κώδικα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας —εἴτε τοῦ 14ου αἰώνα, εἴτε τοῦ 15ου, τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου— δὲν ταιριάζουν καθόλου στὸ στενὸ πλάτος τοῦ φ. 223. Καὶ ἀκόμη· θὰ ἦταν περίεργη, ἀσυνήθιστη πάντως, σπατάλη νὰ διατίθεται ἓνα ὀλόκληρο φύλλο τοῦ κώδικα προκειμένου νὰ ἀποτυπωθεῖ μία καὶ μόνο «βούλλα» καὶ νὰ μένει ἄγραφη ὄχι μόνο ἡ ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ τὴν καταγραφὴ, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρο τὸ verso τοῦ φύλλου.

Νὰ σώζει, ἄραγε, τὸ φ. 223 ἓνα, ἀκόμη, δεῖγμα παρασχεδίου, ὅπως καὶ τὸ φ. 224;

1. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 42, σημ. 2.

2. Εἶναι, βέβαια, ἐνδεχόμενο ἡ κατηγορία αὐτὴ τῶν ἐγγράφων νὰ καταγραφόταν σὲ ἰδιαίτερη ἐνότητα τοῦ κώδικα, ἐνότητα πάντως ποὺ σήμερα λανθάνει.

3. MM II, 297-299 καὶ 303-304.

Καμία από τις ένδειξεις που στην περίπτωση εκείνη μάς οδήγησαν στην υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με παρασχέδια δεν υπάρχει στο φ. 223. Το κείμενο είναι γραμμένο καθαρά, χωρίς δισταγμούς, διορθώσεις ή προσθήκες που να προδίδουν την παρουσία κάποιου συντάκτη και όχι απλού γραφέα. Η απουσία, ωστόσο, τέτοιων ενδείξεων δεν θα πρέπει να αποκλείσει τελεσίδικα το ένδεχόμενο του παρασχεδίου. Σε μια «βούλλα» γάμου δεν έχει να περιμένει κανείς από τον συντάκτη να επεξεργαστεί το κείμενό του, αφού πρόκειται για κείμενο λίγο-πολύ τυπικό, που δεν χρειαζόταν μεγάλη σχολαστικότητα στη διατύπωση. Ίσως να μην χρειαζόταν καν να σχεδιαστεί πρώτα το κείμενο μιᾶς ἄδειας γάμου σε πρόχειρο, σε παρασχέδιο.

Είναι, βέβαια, πιθανό το φ. 223 να μην είναι παρά ένα απλό αντίγραφο κάποιας ἄδειας γάμου. Σε τέτοια, πάντως, περίπτωση έχουμε να κάνουμε με αντίγραφο που είναι πολύ κοντά στο χρόνο του πρωτοτύπου, το 1551, αφού το φύλλο ἔφυγε από την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1562, μαζί με τα χειρόγραφα που πήρε μαζί του ο Busbeek στη Βιέννη.

Όποια και αν είναι η διπλωματική του φ. 223, γεγονός παραμένει ότι μάς σώζει το αρχαιότερο κείμενο ἄδειας γάμου από τη μεταβυζαντινή περίοδο· χρονολογία: 6 Ιανουαρίου 1551.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ 1476

ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΣΜΟ

ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

α' Ἡ ἀποδεικτικὴ ἰσχὺς ἐνὸς παρασχεδίου

Λιγοστές εἶναι οἱ ἐλληνικὲς πηγές πού εἶναι σύγχρονες μέ τὴν πρώτη, κρίσιμη, εἰκοσαετία μετὰ τὴν "Ἀλωση καὶ πού δίνουν στοιχεῖα γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἔκταση καὶ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῶν «δικαίων» πού ἀναγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως¹. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀθωμανικὲς πηγές γιὰ τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο δὲν εἶναι περισσότερες². Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ λύση πού συνήθως υἱοθετεῖται ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν ὅσα οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποκαλύπτουν ρητά, εἶναι ἡ ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ ρυθμίσεων πού μαρτυροῦνται σὲ τεκμήρια ἄλλων ἱστορικῶν στιγμῶν ἢ ἡ παραπομπὴ σὲ γενικὲς ρῆτρες τοῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου πού ἀνασύρονται γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα· λύση νόμιμη, πού γίνεται περισσότερο νόμιμη κάθε φορὰ πού ἐντοπίζεται μιὰ νέα, ἔμμεση ἔστω, μαρτυρία σὲ ἐλληνικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς. Μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ θὰ προσπαθίσω νὰ ἀξιοποιήσω ὅσα νέα στοιχεῖα εἰσφέ-

1. Χρησιμοποιοῦ τὴν ὁρολογία τοῦ Μανουὴλ Γεδεών πού ἀναφέρει στὴ μελέτη του *Βραχεῖα σημείωσις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν δικαίων*, Κωνσταντινουπόλη 1909.

2. Ἐννοῶ τίς δημοσιευμένες πηγές πού ἀναφέρονται στὴν πρώτη εἰκοσαετία· πολυάριθμες ἐλπίζουμε ὅλοι νὰ εἶναι ὅσες «κεῖνται» στὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα. Πρόσφατα ὁ Π. Κονόρτας, ἐκτιμώντας τίς ὀθωμανικὲς πηγές πού ἀναφέρονται στὰ «ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα» τοῦ 15ου αἰ., σημειώνει: «... on ne connaît qu'un seul bérat métropolitain: cf. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. I: Actes de Mahomet II et de Bayazid II du ms. fonds turc ancien* 39, Paris, La Haye, Mouton, 1960 p. 137» στὸ *Les contributions ecclésiastiques 'patriarchikè jêteia' et 'basilikon charatjion', Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, 3, Ἀθήνα 1986, 219 σημ. 2. Πρβ. καὶ Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat orthodoxe de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600 (d'après les documents grecs et ottomans)*, (διδαστορικὴ διατριβὴ δακτυλόγραφη), Παρίσι 1985, 46 κ.έ., ὅπου σημειώνεται καὶ ἡ ἔμμεση μνεῖα ἐνὸς ἀκόμη βερατίου· γιὰ τὸ πρῶτον, πάντως, ὁ J. KABRDA (*Le système fiscal de l'Église orthodoxe dans l'Empire ottoman*, Μπρνὸ 1969, 25 σημ. 35) ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι «il ne s'agit que d'une copie d'un bérat ou de son formulaire».

ρουν στην πρώτη είκοσαετία τὰ κείμενα τῶν παρασχεδίων τοῦ 1476, ὥστε νὰ προστεθοῦν λίγες ἀκόμη ψηφίδες, ἀπὸ πηγὲς σύγχρονες, στὴν εἰκόνα ποὺ ἡ ἔρευνα προσπαθεῖ νὰ συγκροτήσῃ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μὲ τὴν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ τῶν ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν πρώτη περίοδο μετὰ τὴν Ὑλωση καὶ γενικότερα γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ στὸ πλαίσιο ἐνὸς μὴ χριστιανικοῦ κράτους.

Τὸ μεθοδολογικὸ, ὥστόσο, πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει ἀμέσως εἶναι κατὰ πόσο τὰ ψήγματα ποὺ ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ μιὰ χρονικὴ στιγμή μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀποδίδουν ἓνα φαινόμενο ποὺ ἐμφανίστηκε εἴκοσι χρόνια πρίν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ παράμετρος τῆς διαχρονίας. Μολονότι λείπουν ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὸ corpus τῶν πηγῶν τῆς περιόδου αὐτῆς, πιστεύω ὥστόσο ὅτι μπορούμε νὰ τὴν θεωροῦμε, ὡς τὸ 1474 τουλάχιστον, μιὰ ἐνότητα ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μὲ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Τομὴ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1474, ὅταν μὲ ἐλληνικὴ πρωτοβουλία τὸ πατριαρχεῖο ἀγκιστρώνεται στὸ φορολογικὸ μηχανισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς ἀναλαμβάνει νὰ εἰσπράττει καὶ νὰ καταβάλλει φόρο στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο κάθε χρόνο¹. Ἀπὸ τὸ ὁρόσημο αὐτὸ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1476 ποὺ χρονολογοῦνται τὰ τεκμήρια ποὺ παρέχουν τὰ παρασχεδία μεσολαβεῖ ἓνα κρίσιμο διάστημα, στὸ ὁποῖο ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν συντελεστεῖ ἀλλαγές ποὺ νὰ ἐπηρέασαν τὰ θέματα ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν· ἀντίθετα μάλιστα, ἡ πρόσδεση αὐτὴ σταθεροποίησε τὰ παραχωρηθέντα καὶ καθιερωθέντα κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία «δίκαια». Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ὅς δοῦμε τί ἔχουν νὰ μᾶς προσφέρουν τὰ τέσσερα κείμενα τοῦ 1476.

Γύρω ἀπὸ τρία θέματα περιστρέφονται τὰ παρασχεδία ποὺ σώζονται στὸ λυτὸ κάποτε φ. 224 τοῦ V 48: (α) τὴ νομιμότητα τῆς μετατροπῆς μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξουσίας σὲ μητρόπολη, (β) τὴν ἐγκλησὴ ἐνώπιον τῆς συνόδου ἐνὸς μητροπολίτη ἐναντίον ἄλλου ἀρχιερέως γιὰ κάποια διαφορὰ ἰδιωτικοῦ δικαίου, καὶ (γ) τὴν ἐγκλησὴ ἐνώπιον τῆς συνόδου ἐνὸς μητροπολίτη ἐναντίον τριῶν ὁφικιαλίων τῆς μητροπόλεώς του. Μαζὶ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ σώζονται ἀρκετὲς ἱστορικὲς εἰδήσεις γιὰ πρόσωπα, τόπους

1. Γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἐτήσιου «χαρτατίου» ποὺ ἐγκαινιάζεται τὸ 1474 καὶ τοῦ «πεσκειοῦ» ποὺ ἄρχισε νὰ καταβάλλεται τὸ 1466 βλ. ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός..., 85 σημ. 413· γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πρωτοβουλία καὶ τὸ νόημά της βλ. D. APOSTOLOPOULOS, Les mécanismes d'une conquête, στὸ *Économies méditerranéennes...*, 3, 202-204.

και πράγματα τις οποίες θα προσπαθήσω να φωτίσω στο τέταρτο Μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς, στὰ σχόλια πού ἀκολουθοῦν τὴν ἐκδοσὴ τῶν τεσσάρων κειμένων. Ἐδῶ θὰ σταθῶ στὶς μαρτυρίες πού δίνουν τὰ παρασχέδια γιὰ τρία μείζονα ζητήματα τῆς ἱστορίας τοῦ θεσμοῦ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν Ἑλωση: τὸ ζήτημα τῆς δικαιοδοσίας τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου, τὸ ζήτημα τῆς περιουσίας πού εἶχε δικαίωμα νὰ νέμεται ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας. Γιὰ νὰ μπορέσουμε, ὅμως, νὰ ἀξιοποιήσουμε ὅσα σώζονται στὰ παρασχέδια, θὰ πρέπει νὰ λυθεῖ ἓνα προκριματικὸ θέμα: ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ ἰσχὺς ἐνὸς πρόχειρα γραμμένου κειμένου;

Τὸ παρασχέδιο εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, τὸ πρόχειρο τῆς τελικῆς διατύπωσης μιᾶς ἀποφάσεως πού ἔχει ἤδη ληφθεῖ ἢ μιᾶς ἐνέργειας πού ἔχει ἤδη ἀποφασιστεῖ. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο τῆς πράξεως ὅπως τὸ συντάσσει τὸ ἀρμόδιο, καταρχήν, πρόσωπο τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας γιὰ νὰ καθαρογραφεῖ ἀπὸ τὸν νοτάριο καὶ νὰ σταλεῖ στὸν ἀποδέκτη· τὸ ἴδιο κείμενο, ἢ περίληψή του, θὰ καταχωριστεῖ στὸν ἱερὸ κώδικα τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια, ἂν δὲν ἔχουν σωθεῖ τὰ φύλλα τοῦ κώδικα στὰ ὁποῖα εἶχαν καταγραφεῖ οἱ ἀντίστοιχες ἐπίσημες πράξεις ἢ δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ τὰ πρωτότυπα πού δόθηκαν ἢ στάλθηκαν στοὺς δικαιοῦχους¹, αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα πλῆγμα γιὰ τὰ Ἀρχεῖα μας· γιὰ τὸν κόσμος, ὅμως, τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν ἢ ὑπαρξὴ τῶν παρασχεδίων ἀποτελεῖ ἓνα τεκμήριο ἐξίσου ἰσχυρὸ—ὅσο θὰ ἦταν καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα—προκειμένου νὰ διερευνήσουμε φαινόμενα γιὰ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μάρτυρες.

Μὲ τὴ λογικὴ αὐτή, καὶ συνεκτιμώντας τὸ γεγονὸς ὅτι λιγοστὲς εἶναι οἱ πηγὲς πού διαθέτουμε γιὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία μετὰ τὴν Ἑλωση, θὰ προσπαθήσω νὰ ἀξιοποιήσω ὅσες πληροφορίες προσφέρουν τὰ παρασχέδια γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

1. Πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα τοῦ δεύτερου μέρους «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 37 κ.έ.

β' Δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπὶ διαφορᾶς ιδιωτικοῦ δικαίου

Τὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ θὰ ἐξεταστεῖ εἶναι ἡ δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου, ζήτημα ποὺ συνδέεται ἅμεσα μὲ τὰ γενικότερα «δικαία» ποὺ ἀναγνωρίστηκαν στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία μὲ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1454.

Ἐκτὸς τῶν στοιχείων ποὺ ἡ ἔρευνα ἔχει φέρεи ὡς τώρα στὸ φῶς στοιχειοθετεῖται ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἐξασφαλίσαι τὸ δικαίωμα τῆς διοίκησης τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Μποροῦσε νὰ ἐκλέγει τὰ στελέχη της —ὅπως δείχνουν οἱ «συνοδικές πράξεις» τῆς πρώτης περιόδου ποὺ ἔχουν σωθεῖ καὶ μὲ τις ὁποῖες ἐφοδιάζονταν οἱ ἐκλεγέντες ἀρχιερεῖς¹. Μποροῦσε νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὰ ὅρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν —ὅπως φαίνεται, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1466/1467 μὲ τὴν ὁποία καθορίστηκε ἡ ὑπαγωγή τῶν ἐπισκοπῶν Μαγνησίας Σιπύλου καὶ Νέας Φωκαίας στὴ μητρόπολη Ἐφέσου². Μποροῦσε ἀκόμη νὰ ἀναγνωρίζει προνόμια σὲ μοναστικά της ιδρύματα —ὅπως ἔγινε μὲ τὴ μονὴ Κοσινίτσας ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸ σιγιλλιωδὲς γράμμα τοῦ Συμεὼν Α' ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1473/1474, ἔχει τὸ «ἀκαταπάτητον πάντη καὶ ἀνεπηρέαστον... κατὰ τὴν ἀνάγκην καὶ ἐξαρχῆς τάξιν τε καὶ συνήθειαν»³.

1. Τὶς περισσότερες ἀπὸ τις σωζόμενες «συνοδικές πράξεις» τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τις ἀναφέρω στὴν ἐνότητα ποὺ ἀκολουθεῖ.

2. Ἡ πράξη ἐκδόθηκε ἐπὶ Διονυσίου Α' καὶ ἀντίγραφό της σώζεται στὸ χφ Parisinus suppl. gr. 689. Τὸ κείμενο τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΤΣ, Μαγνησία ἡ ὑπὸ Σιπύλῳ καὶ αἱ Μητροπόλεις Ἐφέσου καὶ Σμύρνης, *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 2(1885), 652-654. Στοιχεῖα γιὰ τις πατριαρχικὲς πράξεις τῆς πρώτης εἰκοσαετίας μετὰ τὴν Ἀλωση ἀντὶ ἀπὸ τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ δημοσίευμα τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεο-ελληνικὴ κοινωνία», ποὺ θὰ περιλαμβάνει τις ἐπιτομὲς τῶν πράξεων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν περίοδο 1454-1502.

3. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος ἔχει ἐκδώσει ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΤΣ, *Ἐκθεσις...*, 17-18.

Με την αναγνώριση όμως από την ὀθωμανική ἀρχή τοῦ δικαιώματος τῆς ἐκκλησίας νὰ αὐτοδιοικεῖται, νομιμοποιήθηκε ἔμμεσα καὶ τὸ σύστημα τῶν κανόνων τοῦ δικαίου μετὰ τὸ ὅποιο θὰ λειτουργοῦσε. Στὴ νομιμοποίηση αὐτὴ στηριζόταν, προφανῶς, ὁ πρῶτος μετὰ τὴν "Ἀλωση πατριάρχης ὅταν ἀνέφερε, σὲ ἐγκύκλιο γράμμα τοῦ τῆς 7ης ὁκτωβρίου 1454, ὅτι οἱ χριστιανοὶ θὰ πρέπει νὰ φυλάσσουν «τοὺς χρυσοὺς τοῦ εὐαγγελίου νόμους καὶ τὰς τῆς ἁγίας μητρὸς Ἐκκλησίας διατάξεις καὶ τοὺς κρατήσαντας νόμους ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν εὐσεβεστάτῃ πολιτείᾳ»¹. Ἀποστροφή πού, ἀπὸ τὸ χρόνο ποὺ διατυπώνεται καὶ μετὰ τὴν ἐπισημότητα ποὺ περιβάλλεται, ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία εἶχε ἀναγνωρίσει στὸν Γεννάδιο τὸ δικαίωμα νὰ αὐτοδιοικεῖται ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία μετὰ βάση τοὺς κανόνες τῆς.

Τὸ δικαίωμα αὐτοδιοίκησης τὸ ἐπιβεβαιώνουν οἱ συνοδικὲς ἀποφάσεις ποὺ ἐπέβαλλαν ποινὲς στοὺς ἀπειθοῦντες κληρικούς, ἐνῶ μετὰ τὸ σκεπτικὸ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν ἐπικυρώνεται ἡ νομιμότητα τοῦ συστήματος δικαίου ποὺ διεῖπε τὴν ἐκκλησία, ἀφοῦ οἱ λόγοι ποὺ προβάλλονται εἶναι συνήθως ἡ παράβαση κανόνων τῆς ἐκκλησίας. Γιὰ παράδειγμα, ὁ πρόεδρος Ἡρακλείας Γαλακτίων καὶ δύο ὀφφικιάριοι, ὁ μέγας σκευοφύλαξ Γεώργιος Γαλησιώτης καὶ ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης Μανουὴλ Χριστώνυμος καθαιροῦνται, τὸ 1474, ἐπειδὴ παρέβησαν, ὅπως ἀναφέρει ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση, κανόνες τῶν συνόδων καὶ διατάξεις τῶν Ἀποστόλων². Ἀλλὰ ἡ ἀναγνώριση τῆς νομιμότητας τῶν κανόνων τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὁμάδες ποὺ ἤθελαν νὰ ἐλέγξουν τὸ πατριαρχεῖο ἐξεδίωκαν τοὺς ἀντιπάλους τοὺς μετὰ τὴ δικαιολογία ὅτι δὲν τηροῦσαν πιστὰ τὶς διατάξεις τῆς ἐκκλησίας· δικαιολογία ποὺ προβαλλόταν καὶ πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχή.

Τὰ ἐπεισόδια ποὺ συνέβησαν στὸ πατριαρχεῖο τὸ 1474, ἐπεισόδια ποὺ περιγράφονται ἀπὸ ἐπίσημες ἐλληνικὲς πηγές³, ἔρχονται νὰ ἐπικυ-

1. Τὸ κείμενο, ποὺ σώζεται σὲ ἀντίγραφο τοῦ 16ου αἰῶνα στὸ χφ 248 τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἔχει δημοσιευτεῖ στὸν τέταρτο τόμο τῶν Ἀπάντων τοῦ Γενναδίου (ἐκδ. L. PETIT, X. A. SIDERIDÈS, M. JUGIE, Παρίσι 1935, 231-233).

2. Στὸ κείμενο τῆς πράξης —ποὺ σώζεται σὲ φύλλο τοῦ «ιεροῦ κώδικος»— ἀπαριθμοῦνται οἱ κανόνες τῶν συνόδων καὶ οἱ διατάξεις τῶν Ἀποστόλων ποὺ φέρονται ὅτι παρέβησαν οἱ καθαιρούμενοι (ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Ἐκκλησιαστικὰ Σύλλεκτα, Σάμος 1891, 18 κ.έ.· βλ. καὶ τὴν σημ. 3). Θυμίζω ὅτι ὁ καθαιρούμενος Μανουὴλ Χριστώνυμος θὰ ἐκλεγεῖ, δύο χρόνια ἀργότερα, οἰκουμενικὸς πατριάρχης ὡς Μάξιμος Γ'· ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτῇ, θὰ ἐκδώσει τὸ πιττάκιο ποὺ σώζει τὸ παρασχέδιο IV.

3. Ἐχουν σωθεῖ τὰ φύλλα ἀπὸ τὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου στὰ ὅποια εἶχαν καταγραφεῖ τὰ γεγονότα. Γιὰ τὸν ἱερὸ κώδικα ἐκείνης τῆς περιόδου βλ. ὅσα

ρώσουν με τρόπο πολύ έκδηλο τὰ φαινόμενα αὐτά. Συγκεκριμένα, στὶς 10 ὁκτωβρίου 1474 κάποιοι Ἑλληνες ὀρθόδοξοι —«τινὲς τῶν ἡμετέρων» ἀναφέρεται στὸ κείμενο— ἐκδιώκουν βίαια τὸν πατριάρχη Συμεὼν Α' διατυπώνοντας ἐναντίον του βαριεὲς κατηγορίες γιὰ παραβάσεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου. «Ὅρισμῶ τοῦ κρατοῦντος» συνέρχεται σύνοδος γιὰ νὰ ἐξετάσει τίς εἰς βάρος του καταγγελίες· στὴ σύνοδο μάλιστα παρακάθονται καὶ δύο ἐκπρόσωποί του καὶ ἡ ἐντολὴ τοῦ κρατοῦντος εἶναι «τὸ δίκαιον ἀκριβῶς τηρῆσαι». Ἡ σύνοδος καταλήγει σὲ ἀθωωτικὴ ἀπόφαση, τὴν ὁποία δίνουν «τῷ πασιᾷ», ἐκεῖνος τὴν ἐπιδεικνύει «τῷ αὐθέντῃ» ὁ ὅποιος τελικὰ καὶ ὀρίζει νὰ ἐπανεέλθει στὸ θρόνο του ὁ Συμεὼν. Ἀκραῖο, ἴσως, φαινόμενο, πὺλ ἀποκαλύπτει ὅμως εὐγλωττα ὅσα δὲν παραδίδονται ρητὰ ἀπὸ ἄλλες γραπτὲς πηγές —πὺλ ἴσως λανθάνουν ἀκόμη.

Τὰ ἐπεισόδια ὅμως αὐτά, καὶ ὅσα ἀκολούθησαν, ἀποκαλύπτουν καὶ κάτι ἀκόμη: τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου νὰ κρίνει σύμφωνα με τὸ σύστημα δικαίου τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴν παραβίαση, ἢ ὄχι, αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Στὸ ἀκραῖο παράδειγμα πὺλ ἀνέφερα ἡ ἐφαρμογὴ, ἡ ἐκτέλεση τῆς ἀποφάσεως τῆς συνόδου ἐγινε μετὰ τὴν συνδρομὴ τῆς ἀνώτατης κοσμικῆς ἀρχῆς. Γιὰ τίς ἄλλες, ὅμως, τρέχουσες ὑποθέσεις δὲν ἔχουμε, ὅσο γνωρίζω, στοιχεῖα πὺλ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη εἰκοσαετία καὶ νὰ φωτίζουν τὸ μηχανισμό ἐκτελέσεως τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, ὅταν οἱ θιγόμενοι ἀπὸ αὐτὲς δὲν τίς ἐφάρμοζαν ἢ στὴν περίπτωσιν πὺλ τὰ πνευματικὰ ἐπιτίμια τῆς ἐκκλησίας δὲν ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν νὰ ὑπακούσουν.

Εἶχε, ὅμως, τὸ συνοδικὸ δικαστῆριον πέρα ἀπὸ τὰ θέματα κανονικοῦ δικαίου καὶ ἄλλη δικαιοδοσία; Μποροῦσε, δηλαδή, νὰ ἐπιλαμβάνεται καὶ διαφορῶν ἄλλης φύσεως; Ὡς τώρα δὲν εἶχαμε ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο χρονολογημένες μαρτυρίες πὺλ νὰ τὸ ἀποδεικνύουν. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου II μᾶς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ 1476 ἡ σύνοδος ἀποφάσισε καὶ γιὰ θέματα διαφορᾶς ἰδιωτικοῦ δικαίου· μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ ἀναπλάσουμε τοὺς νομικοὺς συλλογισμοὺς πὺλ τὴν ὁδήγησαν στὴν ἀπόφασίν της καὶ νὰ ἰχνηλατήσουμε κατὰ πόσο ἡ ἐνασχόληση αὐτὴ τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου θεωρεῖτο νόμιμη καὶ ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχή.

Πρὶν ὅμως ἀναπλάσουμε τὸ ἱστορικὸ τῆς ὑπόθεσης εἶναι χρήσιμο,

ἀναφέρονται στὴ σημ. 2 τῆς σ. 42. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, ὁ.π., 17-21.

νομίζω, να τονίσουμε ότι η πηγή που μάς παρέχει τις πληροφορίες είναι αυθεντική, αφού το κείμενο συντάχτηκε στη γραμματεία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Η μαρτυρία, ωστόσο, είναι διατυπωμένη με τρόπο έμμεσο· δεν έχουμε το κείμενο της συνοδικής απόφασεως αυτής καθαυτής, αλλά το κείμενο του γράμματος που στέλνεται στον έναν από τους διαδίκους για να του την κοινοποιήσει και συγχρόνως να τον προτρέψει να υπακούσει, υπενθυμίζοντάς του με διπλωματικό τρόπο τις συνέπειες της παρακοής του.

Ο άρχιερέας που το 1476 κατείχε το θρόνο της μητροπόλεως Τορνόβου χρειάστηκε «πρό χρόνων» να δανειστεί χρήματα¹. Οι άδελφοι όμως υποψήφιοι δανειστές του ζήτησαν να υπάρξει στο δάνειο και έγγυητής. «Τῶν δανειστῶν», λοιπόν, «ἀπαιτησάντων ἀναδέξασθαι τινὰ τὴν ἀπόδοσιν» τῶν χρημάτων, ο δανειζόμενος έπεισε, η υποχρέωσε, εκείνον που το 1476 κατείχε το μητροπολιτικό θρόνο του Ροιζαίου να αναλάβει το ρόλο του έγγυητή. Η σύμβαση του δανείου συνάφθηκε και ο πρωτοφειλέτης ανέλαβε τη νομική υποχρέωση απέναντι στους δανειστές του —και την ήθικη δέσμευση απέναντι στον έγγυητή του— να αποδώσει το ποσό του δανείου σε τακτή προθεσμία. Όμως, «τῆς διωρίας... τοῦ συμπεφωνημένου χρόνου παρωχηκυίας», ο πρωτοφειλέτης δεν απέδωσε τὰ χρήματα. Τότε, οί δανειστές στράφηκαν κατά του έγγυητή και τὸν ἐξανάγκασαν «κοσμικῇ κρίσει» —προφανῶς με απόφαση δικαστῆ του ὀθωμανικοῦ κράτους— να καταβάλει ἐκεῖνος τὸ ποσὸ τοῦ δανείου γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ὁποίου εἶχε έγγυηθεῖ. Τώρα, τὸ 1476, ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου και έγγυητής τοῦ δανείου, ἀσκεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἀναγωγῆς κατὰ τοῦ πρωτοφειλέτη, μητροπολίτη Τορνόβου. Τὸ ἀστικὸ αὐτὸ δικαίωμα, πὺ τοῦ τὸ ἀναγνωρίζει τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο, τὸ ἀσκεῖ, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου, ἐνώπιον τῆς συνόδου².

Η σύνοδος, ὡς δικαστῆριο, ἐπιλαμβάνεται τῆς αἰτήσεως τοῦ έγγυητῆ χωρὶς νὰ παρευρίσκεται ὁ ἐναγόμενος πρωτοφειλέτης. Ἐξετάζει με ὅλους τοὺς τύπους τοὺς μάρτυρες πὺ πρότεινε ὁ ἐνάγων, οἱ ὁποῖοι βεβαιώνουν ὅτι ὁ έγγυητῆς κατέβαλε στοὺς δανειστές τοῦ πρωτοφειλέτη τὸ ποσὸ τοῦ δανείου³. Η σύνοδος σχηματίζει τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ μητρο-

1. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ πρόσωπα τῆς ὑποθέσεως βλ. στὰ σχόλια πὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου II, σ. 96-98.

2. Γιὰ τὴ νομικὴ θεμελίωση αὐτοῦ τοῦ δικαίωματος βλ. πὺ κάτω, στὸ κείμενο.

3. «Οἱ γε δὴ καὶ μεμαρτυρήκασιν [οἱ μάρτυρες], βάρος πρότερον δεξάμενοι ἐκκλησιαστικόν». Γιὰ τὴν ὑποκατάσταση τῆς ἐπαγωγῆς τοῦ ὅρκου ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἀφορισμοῦ, κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ

πολίτης Τορνόβου όφείλει πράγματι στο μητροπολίτη Ροιζαίου τó ποσό που κατέβαλε και άποφασίζει να αναγγείλει την άπόφασή της στον ένα- γόμενο και να τόν καλέσει είτε να καταβάλει άμέσως την όφειλή του, είτε να προσέλθει ó ίδιος ένώπιον του συνοδικού δικαστηρίου και να ζη- τήσει, αν θεωρεΐ ότι άδικεΐται, την αναψηλάφηση τής ύποθέσεως. Άν τίποτε άπό τά δύο δέν γίνουν, τότε θα πρέπει να εκτελεστεΐ ή άπόφαση τής συνόδου: θα έξαναγκαστεΐ ó πρωτοφειλέτης να άποδώσει στον έγγυη- τη τά χρήματα που έξαιτίας του κατέβαλε. Στο κείμενο του γράμματος που συντάχτηκε για να άποσταλεΐ στο μητροπολίτη Τορνόβου περιγρά- φεται και ή διαδικασία που θα ακολουθηθεΐ στην περίπτωση που δέν θα συμμορφωθεΐ με την άπόφαση τής συνόδου —μαρτυρία μοναδική για τόν τρόπο με τόν όποιο ή άπόφαση του συνοδικού δικαστηρίου θα γινόταν εκτελεστή στα πλαίσια του όθωμανικού κράτους. Πρίν όμως φτάσουμε στην εκτέλεση, ως δοΐμε τά στοιχεΐα με βάση τά όποια ή σύνοδος όδηγή- θηκε στην άπόφασή της.

Άπό τó ιστορικό τής ύποθέσεως, όπως περιγράφεται στο παρασχέ- διο, φαίνεται ότι οί δανειστες ήταν περισσότεροι του ενός· δέν έξάγεται όμως ούτε ποΐ συνάφθηκε τó δάνειο, ούτε αν συμφωνήθηκαν τόκοι, ούτε ποιοί ήταν οί δανειστες —ούτε καν αν ήταν χριστιανοί ή μουσουλμάνοι. Τó γεγονός ότι προσέφυγαν άπευθείας στο δικαστή τής όθωμανικής άρ- χής όταν ζητούσαν να έξαναγκαστεΐ ó έγγυητής να καταβάλει εκείνος τó ποσό του δανείου να σημαίνει, άραγε, ότι όλοι, ή ένα μέρος δέν ήταν χρι- στιανοί; Ίσως όμως ή προσφυγή εναντίον του έγγυητή ένώπιον του καδΐ να ήταν ένας δικονομικός έλιγμός των δανειστών, δεδομένου ότι εκείνος δέν ήταν, βέβαια, ύποχρεωμένος να δεχτεΐ ό,τι τó συνοδικό δικαστήριο θα δεχόταν: την ένσταση τής διζήσεως του βυζαντινορωμαΐκου δικαίου, τó ευεργέτημα δηλαδή που άναγνωριζόταν στον έγγυητή να ζητήσει, πρίν έναχθεΐ ó ίδιος, να στραφοΐν οί δανειστες κατά του πρωτοφειλέτη¹. Δικονομικός έλιγμός που στηρίχτηκε ίσως και στο ένδεχόμενο να ήταν για τούς δανειστες περισσότερο προσιτός ó έγγυητής παρά ó πρωτοφειλέτης.

Όπως και αν είχαν τά πράγματα, ó έγγυητής του δανείου έξαναγκά-

περίοδο στη δικαστηριακή πρακτική βλ. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, "Όρκος και άφορισμός στα βυζαντινά δικαστήρια, *Σύμμεικτα* 7 (1987), 41-57 και ιδίως 48 κ.έ.

1. Βλ. πρόχειρα όσα αναφέρει ή *Έξάβιβλος* Γ', ζ', 1: «... οΐτος [ό δανείσας] μη την πρώτην εύθως κατά... του έγγυητού... χωρείτω, μηδ έμελήσας του δανεισα- μένου τας παρενθήκας διενολήτω· άλλά χωρείτω πρώτον επί τόν τó χρυσίον ειληφότα και τó δάνεισμα πράξαντα· και ει μέν εκείθεν...» (έκδ. HEIMBACH, 418 [= ΠΙ- ΤΣΑΚΗΣ, 196]).

στηκε να καταβάλει όσα όφειλε ό πρωτοφειλέτης· είχε όμως όρισμένα δικαιώματα να άσκήσει έναντίον του, δικαιώματα που πηγάζουν από μια σύμβαση ιδιωτικού δικαίου. Τά δικαιώματα αυτά τά διεκδίκησε προσφεύγοντας στη σύνοδο, με την πεποίθηση προφανώς ότι εκεί θα έφαρμόζονταν οι διατάξεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου.

Πραγματικά, τό συνοδικό δικαστήριο έλέγχει τά περιστατικά που άναφέρει ό έγγυητής στη «χρηματικήν έγκλησίν» του, τά υπάγει σε διατάξεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και διαμορφώνει την πεποίθησή του για την ύπόθεση. Μολοντί στο κείμενο δέν άναφέρονται ρητά οι διατάξεις που έφάρμοσε ή σύνοδος, μπορούμε να τίς έντοπίσουμε στην *Έξάβιβλον* ή στην *Έπιτομήν τών θείων και ιερών κανόνων* του Άρμενοπούλου, νομικά έγχειρίδια που άσφαλώς βρίσκονταν στα χέρια τής συνόδου. Τό δικαίωμα του έγγυητή να στραφεί κατά του πρωτοφειλέτη έξάγεται από τό άκόλουθο χωρίο τής *Έξάβιβλου*: «Εί δέ ό χρόνος ό έπί τούτω ταχθείς τής άποδόσεως του δανείου έξήκοι, τηνικαύτα ό έγγυητής... άγωνιζέσθω την δίκην και τό χρέος έκτινύτω υπέρ του έγγυηθέντος..., παρά του δανείσαντος έκχωρούμενος άγωγάς»¹. Ό έγγυητής λοιπόν που κατέβαλε τό ποσό του δανείου έχει πιά τά δικαιώματα που είχε ό δανειστής κατά του πρωτοφειλέτη.

Στή συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση ό έγγυητής απέδειξε στο δικαστήριο όχι μόνο ότι κατέβαλε τό ποσό για τό όποιο είχε έγγυηθεί, αλλά ακόμη ότι, προκειμένου να ικανοποιήσει τίς άπαιτήσεις τών δανειστών του μητροπολίτη Τορνόβου, άναγκάστηκε να δανειστεί ό ίδιος, έπιβαρυνόμενος με τόκους. Έπομένως, ό Τορνόβου όφείλει να του άποδώσει όχι μόνο τό ποσό που είχε δανειστεί, αλλά και τούς τόκους, άφού έξαιτίας του δανείστηκε· άποφασίζεται δηλαδή ότι ό πρωτοφειλέτης όφείλει στον έγγυητή ό,τι έξαιτίας του ζημιώθηκε. Άπόφαση που για να είναι νόμιμη, τό δικαστήριο έπρεπε να κάνει δεκτό ότι ό Ροιζαίου δέν άνέλαβε τό ρόλο του έγγυητή έπειδή είχε πρόθεση να δωρίσει στον πρωτοφειλέτη τό ποσό για τό όποιο έγγυήθηκε, αλλά έπειδή ό υποψήφιος δανειστής του τό ζήτησε. Με άλλα λόγια, έπρεπε να φανεί ότι ή σχέση που συνέδεε τον πρωτοφειλέτη με τον έγγυητή ήταν σχέση έντολής². Πραγματικά, ή πεποίθηση αυτή τής συνόδου εκφράζεται από τούς όρους «άξιώσει τής... άγιωσύνης σου υπέβαλεν ούτος [ό έγγυητής] έαυτόν εις τό τοιοῦτον χρέος». Άπό την παραδοχή άλλωστε αυτή πηγάζει και ή εύνοια υπέρ του έγγυη-

1. *Έξάβιβλος* Γ', ζ', 1 (έκδ. HEIMBACH, 418, 420 [= ΠΙΤΣΑΚΗΣ, 196]).

2. Βλ. ΑΔ. ΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Περί έγγυήσεως*, Έρμούπολη 1879, § 116 (201-202).

τῇ: νὰ ἀποζημιωθεῖ γιὰ ὅ,τι ζημιώθηκε ἐξαιτίας τοῦ ἐντολέως¹. Εὐνοια ποὺ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενόπουλου στὸν 20ο κανόνα τῶν Ἀποστόλων ποὺ περιέχεται στὸ ἔργο του *Ἐπιτομή... κανόνων*: ὁ κανόνας ὄριζε, βέβαια, «κληρικούς ἐγγύας διδούς, καθαιρείσθω». Ὁ Ἀρμενόπουλος ὅμως ἀκολουθώντας καὶ ὑπερακοντίζοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ 12ου αἰώνα σημειώνει, «... εἰ δὲ δι' ἀνάγκην, καὶ ἐπὶ κληρικῶν, ἐπαινετέος»².

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς δυνατότητος νὰ ἐκτελεστεῖ ἀπὸ τίς ὀθωμανικὲς ἀρχές, στὴν περίπτωση ποὺ ὁ μητροπολίτης Τορνόβου δὲν θὰ συμμορφωνόταν, ἡ νόμιμη ἀπόφαση —κατὰ τὸ δίκαιο ποὺ ἐφάρμοσε τὸ συνοδικὸ δικαστήριον. Ζήτημα κρίσιμο, ἀφοῦ ἔτσι θὰ ἔχουμε καὶ τὴν ἔμπρακτὴ ἀναγνώριση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ἀπὸ μέρους τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας.

Στὸ γράμμα πρὸς τὸν μητροπολίτη Τορνόβου ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἂν δὲν συμμορφωθεῖ μὲ ὅσα τοῦ παραγγέλλονται, τότε ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου «ἀπελεύσεται εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχὴν καὶ λήψεται ἐκεῖθεν δύναμιν ἐπὶ τῷ ἀπαιτεῖσαι καὶ λαβεῖν ἀπὸ σου τὸ χρέος ὃ ὀφείλεις αὐτῶν»³. Τί σημαίνει, ἄραγε αὐτό;

Ἄς προσέξουμε ὅτι δὲν ἀναφέρεται πῶς ὁ Ροιζαίου «ἀπελεύσεται εἰς τὴν κοσμικὴν» κ ρ ι σ ι ν, ὅροι ποὺ θὰ ὑποδήλωναν ὅτι θὰ ὑποβάλλει καὶ πάλι τὴν ἀπαίτησή του στὸ δικαστὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους —ὅπως εἶχαν κάνει οἱ δανειστὲς οἱ ὁποῖοι ἐξανάγκασαν τὸν ἐγγυητὴ νὰ καταβάλει τὸ ποσὸ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε ἐγγυηθεῖ «κοσμικῇ κρίσει»⁴. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου «ἀπελεύσεται εἰς τὴν κοσμικὴν ἀ ρ χ ῆ ν», δηλαδή, μὲ σημερινούς ὅρους, στὴν ἐκτελεστικὴ δύναμη τοῦ κράτους. Ἡ «ἀρχή» αὐτή, μὲ δεδομένη τὴ νομιμότητα τῆς ἀπόφασης τῆς συνόδου, θὰ

1. Στὰ *Βασιλικά* ὑπάρχει ρητὴ διάταξη τὴν ὁποία ὅμως εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχαν ἄμεσα ὑπόψη τους οἱ συνοδικοὶ δικαστὲς τοῦ 15ου αἰώνα: «Ἐὰν πολυπλασιάσῃ τὸ ποσὸν ὃ ἐγγυητὴς εἰς ὃ ἐνηγγυήσατο δαπανήσας εὐλόγως, δίδωσιν αὐτῷ ὁ ἐντειλόμενος», XVI, I, 45.6 (ἐκδ. SCHELTEMA-VAN DER WAL, 753).

2. Γιὰ τίς πηγὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄντλησε ὁ Ἀρμενόπουλος βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Γύρω ἀπὸ τίς πηγὲς τῆς «Ἐπιτομῆς κανόνων» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: τὰ σχόλια, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 23(1976), 106. Γενικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐγγυήσεως ἀπὸ κληρικούς βλ. τὴ μελέτη τῆς ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Κληρικός ἐγγύας διδούς καθαιρείσθω». Ἐρευνα γιὰ τὴν παράδοση καὶ συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνα 20 τῶν Ἀποστόλων, *Χριστιανός* 25 (1986), 3-16.

3. Παρασχέδιο II, στ. 19-21.

4. Στὸ ἴδιο, στ. 8.

υποχρεώσει τὸν ἡττηθέντα διάδικο — ἂν ὁρθὰ ἐρμηνεύουμε τοὺς ὅρους ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ κείμενο — νὰ καταβάλει ὅ,τι ἡ νόμιμη ἀπόφαση τῆς συνόδου ὀρίζει. Παράλληλα, ἐπειδὴ ὁ ἀρχιερέας δὲν θὰ ἔχει ὑπακούσει στὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου, θὰ ὑποστῇ καὶ τὶς εἰδικότερες συνέπειες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴ μὴ ὑποταγὴ στὶς ἀποφάσεις τῶν ὀργάνων της: «προσεπιτούτοις λήψη καὶ τὸ ἐπιτίμιον τῆς παρακοῆς καὶ τῆς καταφρονήσεως παρὰ τῆς ἀγίας συνόδου»¹. Τὸ κείμενο πάντως δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴ νομιμότητα τῆς δικαιοδοσίας τῆς συνόδου γιὰ τὴν ὑπόθεση ποὺ ἐκδίκασε· ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει εἶναι: «ποίησον ὡς αὐτὴ ἐ ν θ έ σ μ ω ς καὶ νομίμως διέκρινεν». Νομιμότητα ποὺ στὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο τὴν εἶχε κατοχυρώσει ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία², ἀλλὰ ποὺ ἡ ἐπανεμφάνισή της στὸ νέο κρατικὸ πλαίσιο τώρα μόλις, μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ 1476, ἔρχεται στὸ φῶς.

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα, τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι μήπως ἡ δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου σὲ διαφορὲς ἰδιωτικοῦ δικαίου περιορίζοταν μόνο στὶς περιπτώσεις ποὺ οἱ διάδικοι εἶχαν τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, ποιά ἦταν ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου σὲ σχέση μὲ τοὺς ὁρθόδοξους πληθυσμούς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας;

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης εἰκοσαετίας ποὺ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς φαίνεται ὅτι οἱ σχέσεις τῶν χριστιανῶν μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον περιορίζονταν στὴν ἐκδίκαση θεμάτων ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸ γάμο —θέ-

1. στ. 21-22.

2. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΜΙΛΑΣ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (μετ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ), Ἀθήνα 1906, 659 κ.έ. Πρόκειται γιὰ τὴ θεσμοθέτηση τοῦ *privilegium fori* (βλ. σχετικὰ ΑΝ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 28 (1948), 192 κ.έ. [= *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1973, 244 κ.έ.]). Τὸ θεσμὸ αὐτὸ τὸν ὑπερακόντισε, στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ἡ συμμετοχὴ κληρικῶν στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαστήρια. Γιὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴ βλ. P. LEMERLE, *Le juge général des grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III. Ο ἸΔΙΟΣ*, *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues*, I. *Le tribunal impérial* καὶ II. *Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal. Ο ἸΔΙΟΣ*, *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux*, μελέτες ἀναδημοσιευμένες στὸ P. LEMERLE, *Le monde de Byzance : Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, ὅπου καὶ νεότερες προσθήκες τοῦ συγγραφέα (addenda 1-2).

ματα πού θα ήταν ιστορικός άναχρονισμός νά τά θεωρούσαμε «ιδιωτικοῦ δικαίου», ἀφοῦ ἡ ἀρμοδιότητα τῆς ἐκκλησίας πῆγαζε ἀπό τήν πνευματική ὑπόσταση τοῦ γάμου ὡς μυστηρίου. Ὡστόσο, τόν ἐπόμενο χρόνο πού γράφτηκε τὸ κείμενο πού ἔδωσε τήν εὐκαιρία γιά τίς σκέψεις αὐτές, τὸ 1477, ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ' σέ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιό του πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας τοὺς προτρέπει, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, νά προσφεύγουν στὴν ἐκκλησία γιά ὅσα θέματα συνδέονται μὲ τὴν προίκα¹. Νά πρόκειται, ἄραγε, γιά μιὰ de facto παρέκταση τῆς ἀρμοδιότητος πού ἀφοροῦσε τὰ θέματα τοῦ γάμου; ἢ ἡ ἐντολὴ τοῦ Μαξίμου ὑποδηλώνει πόσο λίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα πού ἔχουν φτάσει ὡς ἐμᾶς, ὥστε νά εἴμαστε σὲ θέση νά ἀνασυγκροτήσουμε ὁλόκληρη τὴν ἔκταση καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν «δικαίων» πού παραχωρήθηκαν στὴν ἐκκλησία μετὰ τὴν "Ἀλωση;

1. Τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο εἶναι: «ὅστις τὴν διευλύτωση τῆς αὐτοῦ προικός, οὐ μετὰ τῆς ἐκκλησίας ποιεῖ, ἀλλὰ δι' ἄλλου τινὸς καὶ τρόπου καὶ κρίσεως, καὶ τοῦτον ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἐπιτίμιον [τοῦ ἀφορισμοῦ] καθυποβάλλεσθαι». Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου πρόκειται σύντομα νά ἐκδοθεῖ.

γ' Πατριαρχική έξαρχία. Οί πρώτες μαρτυρίες

“Ο,τι συμβαίνει με τὸ χῶρο τοῦ Δικαίου κατὰ τὰ πρῶτα εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν “Αλωση, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὰ ζητήματα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν περιουσία ποὺ διατήρησε τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἀνασύστασή του καὶ γενικότερα ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Καθὼς δὲν σώζεται κάποιον ἔγγραφο ποὺ νὰ ἀπαριθμεῖ τὰ «δίκαια» ποὺ παραχώρησε ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία στὸν τομέα αὐτὸ ἢ κάποια καταγραφὴ ποὺ νὰ ἀπομνημονεύει τὴν κτηματικὴ περιουσία τὴν ὁποία ἀναγνώρισε ἡ κοσμικὴ ἀρχὴ στὴν ἐκκλησία, οἱ μαρτυρίες εἶναι ἔμμεσες. “Ο,τι λοιπὸν ἐντοπίζεται ἀπὸ τὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀμελητέον, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὸ θέμα.

Γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία ποὺ μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν οἱ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες κάποια σιωπηρὰ στοιχεῖα περιέχουν οἱ «συνοδικὲς πράξεις» ποὺ σώζονται ἀπὸ τὴν πρώτη εἰκοσαετία, στοιχεῖα ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἐπικυρώνονται καθὼς ἐντοπίζονται καὶ νέα πατριαρχικὰ ἔγγραφα, κυρίως ὅμως καθὼς ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται ὀθωμανικὰ κατὰστιχα.

Ἡ ἀρχαιότερη «συνοδικὴ πράξις» ποὺ διαθέτουμε μετὰ τὴν “Αλωση, τὸ ἐπίσημο δηλαδὴ ἔγγραφο μετὰ τὸ ὁποῖο ἐφοδιάζεται ὁ νεοεκλεγείς μητροπολίτης, ἀφορᾷ τὴ μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως καὶ ἀνάγεται στὸ 1464/1465. Στὸ κείμενον ἀναφέρεται ὅτι ἀνάμεσα στὰ καθήκοντα τοῦ νέου μητροπολίτη Μάρκου εἶναι καὶ «τὸ ἐπιλαβέσθαι... πάντων προσόντων [τῇ μητροπόλει] ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς κτημάτων τε καὶ πραγμάτων, καὶ τῶν λοιπῶν δικαίων καὶ προνομίων»¹. Παρόμοιο περιεχόμενο ἔχει καὶ ἡ «συνοδικὴ πράξις» μετὰ τὴν ὁποία ἐφοδιάστηκε, τὸν ἰανουάριον τοῦ 1467, ὁ νεοεκλεγείς μητροπολίτης Π. Πατρῶν Κύριλλος· ὁ νέος ἀρχιερέας ὀφεί-

1. Τὸ κείμενον, σὲ ἀντίγραφο τοῦ 16ου αἰῶνα, σώζεται στὸ χφ 145 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Συμπληρωματικὰ διασαφήσεις· στὸ Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων* 2, Ἀθῆνα 1890, 358-360. Ὁ νέος μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως εἶναι ὁ Μάρκος Ξυλοκαράβης, ποὺ θὰ ἐκλεγεῖ στίς ἀρχές τοῦ 1466 οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

λει «ἐπιλαβέσθαι... ὧν ἔχει ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς δικαίων καὶ προνομίων, μετὰ τῶν προσόντων αὐτῇ κτημάτων καὶ δικαιωμάτων»¹.

Ἄνταποκρίνονται ἄραγε οἱ ἀναφορὲς αὐτές, κτημάτων καὶ δικαιωμάτων, στὴν πραγματικότητα; Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ τυπικὲς ἐκφράσεις ποὺ ἐνυπάρχουν σὲ ἓνα ἑγγραφο-τύπο ποὺ ἐπιζεῖ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, χωρὶς νὰ ἀποδίδει τὸ πραγματικὸ φάσμα τῆς ἐξουσίας τοῦ μητροπολίτη;

Ἄς σημειωθεῖ πρῶτα ὅτι ἡ ἀναφορὰ σὲ «κτήματα καὶ πράγματα» δὲν εἶναι ὁ κανόνας στὶς «συνοδικὲς πράξεις» τῆς βυζαντινῆς περιόδου ποὺ ἔχουν σωθεῖ· οἱ περισσότερες περιορίζονται νὰ τονίσουν τὰ καθήκοντα τῆς πνευματικῆς ἐπιστασίας τοῦ νεοεκλεγέντος². Παράλληλα ὅμως θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι σὲ ὀθωμανικὰ κατὰστιχα ἀπὸ τὶς περιοχὲς Σερρών καὶ Ζίχνας, ποὺ δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς εἶχαν κάποιο ἀντίκρουσμα, ἀναφέρονταν σὲ μιὰ πραγματικότητά· στὶς μερίδες τῶν μητροπολιτῶν βρίσκονται καταγραμμένες πρόσδοδοι ἀπὸ ἀκίνητα περιουσιακὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα, στὸ κατὰστιχο, καθορίζεται ἡ φορολογητέα ὕλη³. Ἀλλωστε τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει μιὰ μητρόπολη κτηματικὴ περιουσία, ἡ ὁποία μάλιστα μπορεῖ νὰ αὐξάνεται μὲ δωρεές, διαφαίνεται σὲ μιὰ μαρτυρία τοῦ 1463. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀνέκδοτο πατριαρχικὸ γράμμα τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνει τὴ δωρεὰ «κτημάτων» τοῦ μητροπολίτη Περιθεωρίου πρὸς τὴ μητρόπολή του. Τὰ

1. Τὸ πρωτότυπο τῆς «συνοδικῆς πράξεως» τοῦ Κυρίλλου σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ εἶναι ἀνέκδοτο. Πρβ. καὶ ἄλλη «συνοδικὴν πράξιν» παρόμοιου περιεχομένου ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ μητροπολίτη Τραπεζούντος Δωροθέου τὸ 1471/1472· τὸ πρωτότυπο τῆς πράξεως σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Παντοκράτορος καὶ τὸ κείμενό της ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν ΧΡΥΣΑΝΘΟ Τραπεζοῦντος, Ἡ Ἑκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου 4-5 (1933), 532-533.

2. Ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ ἀπὸ τοὺς V. LAURENT καὶ J. DARROUZÈS (*Les registres...*, 4, 5 καὶ 6) τρεῖς μόνον ἀναφέρονται σὲ κτήματα, οἱ registres N. 2705 (MM II, 12-18), 2829 (MM II, 108-111) καὶ 2909 (MM II, 161-164).

3. P. NĂSTUREL - N. BELDICEANU, *Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978): γιὰ τὶς Σέρρες, σ. 283 καὶ γιὰ τὴ Ζίχνα σ. 284. Ἀναφέρομαι σὲ καταγραφή τοῦ 1464-1465 καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ καταγραφόμενα δὲν ἀφοροῦν προσωπικὴ περιουσία τοῦ μητροπολίτη, ἀφοῦ στὴ μερίδα ἀναγράφονται καὶ οἱ ναοὶ τῆς περιφέρειας του. Δικαιώματα τοῦ μητροπολίτη ἐπὶ τῶν κτημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς του περιφέρειας ἀναγνωρίζονται καὶ στὸ κείμενο τοῦ βερατίου τοῦ 15ου αἰῶνα ποὺ σώζεται στὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ βλ. ὅσα ἀναφέρω πρὸς πάνω, σ. 51 σμμ. 2.

δωρούμενα, ένα άμπέλι, ένας μύλος και ένα έργαστήριο, ό δωρητής τά είχε άποκτήσει, όπως άναφέρεται στο πατριαρχικό γράμμα, «οίκειοις έξόδοις και άναλώμασι»¹.

Γιά τήν άκίνητη περιουσία που διατήρησε τό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως οί πληροφορίες άπό τήν πρώτη είκοσαετία είναι σχεδόν άνύπαρκτες. Μιά άόριστη άναφορά ή όποία ύπάρχει σέ πιττάκιο του 1466 δέ νομίζω ότι ύποκρύπτει είσοδήματα άπό τέτοιου είδους προέλευση. Συγκεκριμένα, ό πατριάρχης Μάρκος Ξυλοκαράβης ζητά άπό τούς κληρικούς τής μητροπόλεως Δέρκων και τής έπισκοπής Μετρών νά μήν άμελούν νά άποδίδουν «ό,τι ένι δίκαιον τής Έκκλησίας, και τών κανονικών και άπό γαμικών συνοικεσιών, και λ ο ι π ω ν ξ λ λ ω ν»². Τά «λοιπά άλλα» άναφέρονται μάλλον σέ δικαιώματα που άποδίδονται στο πατριαρχείο άπό ιεροπραξίες που τελοῦνται στίς έκκλησιαστικές περιφέρειες, παρά σέ είσοδήματα άπό άκίνητη περιουσία που είχε τό πατριαρχείο στήν περιοχή Δέρκων και Μετρών.

Οί άρχαιότερες, όσο γνωρίζω, πληροφορίες για άκίνητη περιουσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως —που τήν ενέμετο μάλιστα ό ίδιος ό πατριάρχης— σώζονται στα παρασχέδια I και IV του 1476 καθώς άναφέρονται, και τά δύο, στήν «πατριαρχικήν έξαρχίαν τών Μουντανείων».

Ό θεσμός τής πατριαρχικής έξαρχίας είναι γνωστός άπό τούς ύστερους βυζαντινούς χρόνους³. Πρόκειται για τό νομικό καθεστώς διαχείρισης και πνευματικής έπιστασίας μιās μικρής σχετικά περιφέρειας που βρίσκειται σέ άμεση προσωπική έξάρτηση άπό τόν οίκουμενικό πατριάρχη. Η πατριαρχική έξαρχία ήταν μιá έκκλησιαστική μονάδα τά είσοδήματα τής όποίας μπορούσε ό έκάστοτε πατριάρχης νά τά παραχωρεϊ σέ πρόσωπο που αύτός επέλεγε, ένώ τήν πνευματική έπιστασία τών χριστιανών που κατοικοῦσαν στα «χωρία» αύτά τήν ανάλάμβανε είτε ό ίδιος ό έξαρχος —άν ήταν ιερωμένος—, είτε τά άνέθετε σέ κάποιον ιερέα. Η κυριαρχία πάντως του πατριάρχη παρέμενε άδιαφιλονίκητη και, στο έπίπεδο του κανονικού δικαίου, έκφραζόταν άπό τό γεγονός ότι δέν παρα-

1. Τό πρωτότυπο του γράμματος σώζεται στο 'Αρχείο τής μονής Βατοπεδίου.

2. Τό κείμενο σώζεται σέ αντίγραφο του 16ου αιώνα στο χφ 145 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στήν Κωνσταντινούπολη· έχει δημοσιευτεί άπό τόν Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Συμπληρωματικά διασαφήσεις ..., 354 σημ. 4.

3. Η σχετική, ώστόσο, βιβλιογραφία είναι έξαιρετικά ίσχυή. Μελέτη για τό θεσμό τής πατριαρχικής έξαρχίας στη διάρκεια τής τουρκοκρατίας έλπίζω σύντομα νά δημοσιεύσω.

χωρεῖτο στὸν ἑξαρχο τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ σύνθρονο, στὴν περίπτωση ποὺ ἦταν ἀρχιερέας· «ἄνευ μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως» εἶναι ἡ φράση-τύπος ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὰ ἐξαρχικά γράμματα τοῦ εἰδους αὐτοῦ¹. Στὶς βυζαντινὲς πηγὲς οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίαι ὀνομάζονταν, κατὰ περίπτωσιν, καὶ πατριαρχικά «χωρία» ἢ «καστέλλια»².

Στὸ ἐρώτημα πῶς προέκυψαν τὰ «πατριαρχικά χωρία» στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, πῶς δημιουργήθηκαν οἱ νησίδεις αὐτὲς τῆς πατριαρχικῆς διακαιοδοσίας μέσα στὶς διαμορφωμένες ἀπὸ παλαιὰ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες, ἡ ἀπάντησις δὲν ἔχει δοθεῖ. Μία ἐξήγησις ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει ἓνας βυζαντινός(;) σχολιαστής. Ἐχοντας μπροστὰ στὰ μάτια του τὸ ὑπόδειγμα ἐνὸς ἐνταλτηρίου γράμματος μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης ἐφοδιάζε τὸν ἀποστελλόμενον σὲ «πατριαρχικά μοναστήρια» ἑξαρχό του, σχολιάζει: «Σημειῶσαι ἀπὸ τοῦ παρόντος ἐντάλματος, ὅτι μοναστηρίων ἑξάρχους ὁ πατριάρχης ἐξέπεμπεν ἄλλ' οὐ χωρίων ἰθυστάς, ὥσπερ καὶ νῦν· οὐδὲ γὰρ εἶχε κατὰ τόπους χωρία· ἃ δὲ νῦν ἔχει, τῶν κατὰ τόπους ἀρχιερέων ἐσφερίσατο· εἰ γὰρ εἶχε ποτέ, ἦν ἂν καὶ τούτων μνεῖα ἐν τῷ παρόντι παλαιγενεῖ πατριαρχικῷ ἐντάλματι». Τὸ σχόλιο αὐτὸ σώζεται στὴ «Νομικὴ Συναγωγὴ» τοῦ 17ου αἰῶνα³· θὰ πρέπει ὅμως νὰ γράφτηκε στὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἀντέγραψε ὁ Δοσίθεος ἀρκετὰ χρόνια πρίν. Ἡ μνεῖα, πάντως, τῆς ὑπάρξεως πατριαρχικῶν «χωρίων» ἀνατρέχει στὸν 14ο, τουλάχιστον, αἰῶνα. Στὸ βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα ὑπάρχει, χωρὶς χρονολογία, μία καταγραφὴ τῶν «περὶ τὴν Βάρναν» πατριαρχικῶν καστελλίων ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴν περίοδο 1321-1332⁴. Σὲ γράμμα,

1. Πρβ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 5, Ἀθήνα 1855, 585-586.

2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὀρολογία «πατριαρχικά χωρία» διατηρεῖται καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐμπλουτίζεται μὲ τοὺς ὅρους «πατριαρχικά χάσια» καὶ «πατριαρχικά νησία». Γιά τοὺς δύο αὐτοὺς τελευταίους ὅρους βλ. τὰ λήμματα 259 καὶ 725 στὸ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, 1, Ἀθήνα 1987.

3. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τοὺς Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟ-Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, 1, λήμμα 75. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ κείμενο τοῦ ἐνταλτηρίου γράμματος, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν J. LEUNCLAVIUS, *Juris graeco-romani tam canonici quam civilis...*, 1, Φραγκφούρτη 1596, 433-436· πρβ. πρόχειρα Γ. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα...*, 5, 579-583.

4. MM I, 95 [πρβ. H. HUNGER-O. KRESTEN, *Das Register...*, ἀρ. 64]· βλ. καὶ J. DARROUZES, *Les registres...*, 5, N. 2101 καὶ O. ΙΔΙΟΣ, *Le registre...*, 286. Μία ἀνάλογη καταγραφὴ τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν τῆς Μ. Ἀσίας σώζεται στὸ χφ Ἐσφιγμένου 131 καὶ ἀνάγεται στὸν 16ο αἰῶνα (Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφὴ...*, 99 κ.ἐ.).

ἐξάλλου, τοῦ πατριάρχῃ Ἰσιδώρου τοῦ 1347 παρουσιάζεται τὸ φαινόμενο νὰ ἀνατίθεται στὸ μητροπολίτη Σεβαστείας ἡ διοίκηση «τῶν ἐντὸς τῆς ἐνορίας τῆς κατ' αὐτὸν ἀγιωτάτης μητροπόλεως... εὐρίσκομένων πατριαρχικῶν ἐξαρχικῶν δικαίων, ἤγουν τὸ χωρίον... καὶ τὸ ἕτερον χωρίον... καὶ τὰ ἕτερα, ὅσα εὐρίσκονται πατριαρχικά...»¹.

Σιοτεινὸς ὅμως παραμένει καὶ ὁ χρόνος ποὺ τὰ Μουδανιὰ χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Στὰ κείμενα τῶν παρασχεδίων τοῦ 1476 ἀναφέρεται ὅτι ἦταν «ἐξ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων» πατριαρχικὴ ἐξαρχία². Ὡστόσο, κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στὴ θέση τῶν Μουδανιῶν βρισκόταν ἡ Ἀπάμεια, ἔδρα ὡς τότε μητροπόλεως, ἡ ὁποία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν 135 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης³. Κατὰ συνέπεια, ἡ διατύπωση «ἐξ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων» ἢ ὑποκρύπτει σχέσεις τοῦ βυζαντινοῦ πατριαρχείου μὲ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες ποὺ εἶχαν περάσει ἤδη στὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν —σχέσεις ποὺ τὸ περιεχόμενό τους σήμερα ἀγνοοῦμε—, ἢ ἀνατρέπει στὶς ρυθμίσεις τοῦ 1454· στὴν περίπτωση αὐτῇ, ἡ ἔκφραση ἐπιστρατεύεται γιὰ νὰ προσδώσει μεγαλύτερη νομιμότητα στὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ποὺ εἶχε ζωὴ μιᾶς, μόλις, εἰκοσαετίας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τὰ δύο παρασχεδία τοῦ 1476 προσφέρουν τὶς πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὸ ὅτι ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς ἐξαρχίας ἐπέζησε στὴ μεταβυζαντινὴ πραγματικότητα, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀποκλειστικὴ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ ἀποκαλύπτουν μερικoὺς ἀπὸ τοὺς ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἡ πρώτη γνωστὴ μετὰ τὴν ἄλωση παραχώρηση ἐξαρχίας σὲ ἓναν πρῶην μητροπολίτη. Εἰδικότερα περιέχουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα.

Ὁ Ραφαὴλ ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως παραχώρησε τὸ 1476 τὴν ἐξαρχία τῶν Μουδανιῶν σὲ κάποιον ποὺ ὑπῆρξε μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ τοῦ πατριάρχῃ δὲν τὸ ἀμφισβητεῖ οὔτε ἡ σύνοδος, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν θρόνο συνεδριάζει στὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας, οὔτε ὁ διάδοχός του στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο Μάξιμος Γ', μολονότι καὶ οἱ δύο ἐκφράζονται ἀρνητικὰ γιὰ τὸν «κακῶς ἐπιβάντα» «σκυθογενῇ καὶ βάρβαρο» Ραφαήλ. Ἀμφισβητοῦν, ἀντίθετα, καὶ θεωροῦν ἀνεπίτρεπτη τὴν πρωτοβουλία του νὰ μετα-

1. Τὸ κείμενο ἔχουν δημοσιεύσει οἱ MM I, 257-258. Βλ. J. DARROUZÈS, *Les registes...*, 5, N. 2284.

2. Παρασχέδιο I, στ. 2 καὶ παρασχέδιο IV, στ. 14-15.

3. Βιβλιογραφία γιὰ τὰ Μουδανιὰ βλ. στὸ σχετικὸ σχόλιο τῆς ἔκδοσης τοῦ παρασχεδίου I, σ. 87 καὶ 88 σημ. 1.

τρέψει μιὰ πατριαρχική ἐξαρχίαν σὲ μητρόπολη¹. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἀπὸ τὶς πρῶτες πράξεις τοῦ Μαξίμου θὰ εἶναι νὰ ἀνακαλέσει τὴ μετατροπὴ πού ἀποφάσισε ὁ Ραφαήλ, νὰ ἐπαναφέρει τὰ Μουδανιά στὴν τάξη τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν καὶ νὰ τὴν ἀποδώσει στὸν ἐξάρχο πού ἀρχικά εἶχε ἐπιλέξει ὁ ἔκπτωτος πατριάρχης Ραφαήλ.

Ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ τόσο στὸ πιττάκιο πού ἀποστέλλεται στὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας ὅσο καὶ στὸ πιττάκιο τοῦ Μαξίμου, ἡ ἐξαρχία ὑπάγεται στὴν ἐξουσία τοῦ πατριάρχου. «Ἐδίδετο... αὕτη ἡ ἐξαρχία καὶ πρὸς οὓς διέκρινεν ὁ κατὰ καιροὺς π(ατ)ριάρχης», ἀναγνωρίζει ἡ σύνοδος «τελῇ ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ κατὰ καιροὺς π(ατ)ριάρχου», ἐπαναλαμβάνει ὁ Μάξιμος.

Ὁ πατριάρχης Ραφαήλ, λοιπόν, ἀσκώντας προνόμια πού εἶχαν καθιερωθεῖ ἀπὸ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ προφανῶς δὲν ἀναθεωρήθηκαν μὲ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ πατριαρχείου στὸ πλαίσιο τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, παραχώρησε τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῶν Μουδανιῶν σὲ πρόσωπο πού ἐκεῖνος ἐπέλεξε, τὸν πρῶν ἡγετοπόλιν Ἀδριανουπόλεως. Τὸ ἔγγραφο μὲ τὸ ὁποῖο ἐφοδιάστηκε ὁ ἐξάρχος καὶ στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφέρονταν μερικοί, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς παραχώρησης ἔχει χαθεῖ. Ὅταν, ὡστόσο, ὁ Μάξιμος Γ' παραχωρεῖ καὶ πάλι τὴν ἐξαρχίαν σὲ ἐκεῖνον πού εἶχε ἐπιλέξει ὁ προκάτοχός του, δίνει μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ὅρους τῆς ἀρχιεπὶς παραχώρησης: «ἐφόρω πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὴν συμφωνίαν μεθ' ἧς ἔλαβε ταύτην παρὰ τοῦ Ῥαφαήλ,... καὶ νέμῃται καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἅπαν εἰσόδημα καρπῶται». Ὅλους τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας δὲν τοὺς γνωρίζουμε, εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ παραχώρησις θὰ διαρκοῦσε ὅσο ὁ ἐξάρχος θὰ βρισκόταν στὴ ζωὴ· μετὰ, τὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἐξαρχίας θὰ ἐπέστρεφαν στὸ πατριαρχεῖο γιὰ νὰ τὰ διαθέσει ὁ τότε πατριάρχης σὲ ὅποιον ἐκεῖνος «διέκρινεν». Εἶναι ἀκόμη φανερό ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἐξάρχος ἦταν πρῶν ἡγετοπόλιν πού διατηροῦσε τὸ ἀξίωμα τῆς ἀρχιεροσύνης², θὰ τοῦ παραχωρεῖτο τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκεῖ

1. Ἡ ὑπάρξις «κληρικῶν» στὴν ἐξαρχία Μουδανιῶν —μνημονεύεται οἰκονόμος καὶ πρῶν πρωτέδικος— δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνατρέπει στὴν ἐποχὴ πού μετατράπηκε ἡ ἐξαρχία σὲ μητρόπολη, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ παρασχέδιο Ι, ἡγετοπόλιν χειροτονήθηκε ὁ «πρῶν Μουντανεῖων πρωτέδικος» (στ. 10).

2. Δὲν γνωρίζουμε γιὰ ποιὸς λόγους ἔχασε τὸ θρόνον τοῦ ὁ ἀναφερόμενος στὰ κείμενα ὡς «πρῶν Ἀδριανουπόλεως». Εἶναι πιθανὸ νὰ ἐξαναγκάστηκε σὲ παραίτησιν (πρβ. ἀνάλογη περίπτωσις τοῦ ἡγετοπόλιν Τραπεζοῦντος Παγκρατίου στὸ σχόλιον 2 τοῦ παρασχεδίου ΙΙ, πιδ. κάτω, σ. 96). Τὸ γεγονός· πάντως ὅτι ἡ ἐξαρχία τοῦ παραχωρεῖται μὲ τὴν ῥήτρα «ἄνευ μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως» (γιὰ τὴν ὁποία

ὅλα τὰ ἀρχιερατικά καθήκοντα, μὲ τὴ ρήτρα ὅμως — πού τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Μάξιμος στὸ πιττάκιό του — «ἀνευ μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ (συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως)»¹. Τὸ σύνθρονο, σύμβολο τῆς κυριαρχίας, παραμένει στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, τὸν πραγματικὸ κύριο τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς μονάδας. Γιὰ τὴν αἰτία τῆς παραχωρήσεως μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν. Πρόκειται, ἄραγε, γιὰ ἓνα ἀντάλλαγμα σὲ κάποιες ὑπηρεσίες πού προσφέρθηκαν στὸν πατριάρχη; Πρόκειται γιὰ συναλλαγὴ μὲ καθαρὰ οἰκονομικὸ περιεχόμενο: ὁ ὑποψήφιος ἐξαρχος κατέβαλε ἐφάπαξ κάποιο ποσὸ καὶ μίσθωσε «ἐφόρῳ ζωῆς» τὰ εἰσοδήματα τῆς περιοχῆς αὐτῆς; Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ πράξη πολιτικῆ; παραχωρεῖται δηλαδὴ ἡ ἐξαρχία στὸν πρῶν μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως ὥστε νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ κάποια εἰσοδήματα καὶ νὰ σταματήσει ἐνδεχομένως τὶς διεκδικήσεις του γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς μητροπόλεώς του;

Ὡς πρὸς τὴν καθαρὰ οἰκονομικὴ ὑπόσταση τῆς ἐξαρχίας δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀποτιμήσουμε οὔτε τὸ μέγεθος τοῦ οἰκονομικοῦ της δυναμικοῦ οὔτε τὴν ἔκταση τῶν εἰσοδημάτων πού ἀπέφερε. Τὸ γεγονός ὥστόσο ὅτι στὸ πιττάκιό τοῦ Μαξίμου ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξάρχου «ἵνα... ἅπαν εἰσόδημα καρπῶται»² σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν κάποιες πηγές πού ἀπέφεραν εἰσοδήματα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη τὰ κείμενα τοῦ 1476, πού σώζουν μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, μᾶς δίνουν καὶ τὶς πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιων ἔγγειων κτήσεων, κάποιας ἀκίνητης πιθανότατα περιουσίας πού ἀνῆκε στὸ πατριαρχεῖο καὶ πού τὰ εἰσοδήματά της τὰ ἐνέμετο ὁ ἐκάστοτε πατριάρχης.

βλ. ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο) σημαίνει ὅτι δὲν καθαιρέθηκε, ὁπότε θὰ εἶχε χάσει καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀρχιεροσύνης. Ἡ, καθαιρέθηκε, ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ θρόνο του καὶ ἀργότερα ἴσως ἀποκαταστάθηκε.

1. Παρασχέδιο IV, στ. 24.

2. Στὸ ἴδιο, στ. 22-23.

δ' Μαρτυρίες για τη λειτουργία της πατριαρχικής γραμματείας

Φυσική συνέπεια τῆς ἀνασύστασης τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πού ἔγινε τὸ 1454 ἦταν καὶ ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας. Τὰ τέσσερα κείμενα τοῦ 1476, πέρα ἀπὸ ὅ,τι προσφέρουν στὸ κεφάλαιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς διπλωματικῆς πού ἀναφέρεται στὸ «παρασχέδιον»¹, περιέχουν καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς γραμματείας, ὁργάνου ἀναγκαίου γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ. Λειτουργία πού συχνὰ ἀντλοῦσε τὰ πρότυπά της ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἄλλοτε ὅμως τὴ σφράγιζαν οἱ ἀλλαγές πού συντελέστηκαν μὲ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου στὸ πλαίσιο ἐνὸς μὴ χριστιανικοῦ κρατικοῦ πλαισίου.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν ἐγγράφων πού ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια ἦταν τὸ «γράμμα», πού ἀνάλογα μὲ τὸν ἀποστολέα τοῦ χαρακτηριζόταν πατριαρχικὸ ἢ συνοδικό. Μὲ τὸ «γράμμα» ὁ πατριάρχης ἢ ἡ σύνοδος ἀπευθυνόταν στὸν παραλήπτη στὸ γ' πρόσωπο καὶ στὸ κείμενο κυριαρχοῦσε ἕνας χαρακτήρας τυπικὸς καὶ ἀπρόσωπος. Ἡ ἀνάγκη ὥστόσο, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ ὑπάρχει μιὰ περισσότερο προσωπικὴ ἐπικοινωνία δημιουργήσε ἕναν ἄλλο τύπο ἐγγράφου, τὸ «πιττάκιον», μὲ χαρακτηριστὰ πιδ οἰκεῖο: ἦταν συνταγμένο σὲ εὐθὺ λόγο, στὸ β' πρόσωπο καὶ ὁ γράφων προσφωνοῦσε τὸν παραλήπτη καὶ τοῦ ἀπηύθυνε εὐχές². Ὁ τύπος αὐτός, σμιλευμένος μέσα στὸ χρόνο, δὲ χρειάστηκε νὰ ὑποστῇ οὐσιαστικὲς ἀλλαγές ὅταν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία στὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο.

1. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐνότητα «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 37 κ.ἑ.

2. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «πιττάκιον» καθὼς καὶ γενικότερα γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ ἐγγράφου βλ. J. DARROUZÈS, *Ekthésis nea. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, Παρίσι 1969, 85 κ.ἑ. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος «πιττάκιον» δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενο κανενὸς τέτοιου ἐγγράφου τῆς βυζαντινῆς περιόδου, τὸν βρίσκουμε ὅμως σὲ κείμενο τοῦ Γενναδίου, τὸ ὁποῖο ἀπευθύνει στὸ συναίτη Ἰωακείμ (βλ. ἐκδ. L. PETIT, X. A. SIDERIDÈS, M. JUGIE..., 4, 206-207.

“Ένας τέτοιος τύπος έγγραφου σώζεται στο παρασχέδιο IV. Τò γεγονός βέβαια ὅτι πρόκειται γιά πρόχειρο, πού προοριζόταν νά δοθεῖ σέ κάποιο νοτάριο γιά νά τὸ καθαρογράψει, μᾶς ἔχει στερήσει τὴ δυνατότητα νά ἔχουμε τὴν εἰκόνα τῆς ὁλοκληρωμένης μορφῆς του· τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου πού εἶναι τυπικά, ἄρα γνωστά σέ αὐτὸν πού θὰ γράψει τὸ πιττάκιο στὴν τελικὴ του μορφή, ἔχουν παραλειφθεῖ. Ἔτσι, ὁ συντάκτης τοῦ παρασχεδίου δὲ σημειώνει τὴν τελευταία φράση τοῦ κειμένου, μέσα στὴν ὁποία θὰ ὑπῆρχαν οἱ εὐχές μὲ τίς ὁποῖες κλείνουν συνήθως τὰ πιττάκια. Πρέπει πάντως νά ἐπισημανθεῖ ὅτι εὐχές δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὴν ἀρχή, μετὰ τὴν προσφώνηση, καὶ οὔτε τίς ὑπαινίσσεται ὁ συντάκτης, ὅπως γίνεται στοῦ παρασχέδιο II μὲ τὴ διατύπωση «καὶ τὰ ἐξῆς». Ἴσως ὁ τύπος τοῦ ἐγγράφου νά ἦταν τόσο κοινός, ὥστε ὁ νοτάριος νά ἔγραφε μηχανικὰ τὰ τυπικά τμήματα τοῦ πιττακίου καὶ νά μὴ χρειάζετο νά τοῦ δοθεῖ τὸ κείμενο τῶν εὐχῶν. Ὡς πρὸς τὰ λοιπά, τὸ κείμενο εἶναι συνιαγμένο σὲ εὐθὺ λόγο, στοῦ β’ πρόσωπο, στοῦ διατακτικὸ χρησιμοποιοῦνται τὰ ρήματα «διακρίνει» καὶ «ἀποφαίνεται», ἐνῶ στοῦ τέλος ἀπειλοῦνται μὲ ποινὲς οἱ ἀπειθοῦντες.

Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα τρία κείμενα, τὰ παρασχέδια I, II καὶ III, ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς πιττάκια δὲν εἶναι αὐτονόητος· ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν τὰ ἀπευθύνει ὁ πατριάρχης, ἀλλὰ «οἱ ἐπιτροπεύοντες τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν». Καθὼς ὅμως στὴν *Ἐκθεσιν νέαν*, τὸ βυζαντινὸ πρακτικὸ ἐγχειρίδιο πού ἦταν σὲ χρῆση στὴν πατριαρχικὴ γραμματεία, πιττάκια ὀνομάζονται καὶ τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα ἀπευθύνει κάποιος μητροπολίτης, θεωρῶ ὅτι, κατὰ μείζονα λόγο, μπορούμε νά ὀνομάσουμε πιττάκια καὶ τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα ἀπευθύνουν «οἱ ἐπιτροπεύοντες» —τοποτηρητὲς κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου σὲ περίοδο μεσοπατριαρχίας—, ἐφόσον διαθέτουν τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ τοῦ πιττακίου.

Πραγματικὰ τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου I ἀρχίζει μὲ προσφώνηση καὶ εὐχές —πού ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου τίς ἔχει συνοψίσει στὴ διατύπωση «καὶ ἐξῆς»· ὁ ἀποστολέας, ἢ καλύτερα οἱ ἀποστολεῖς, οἱ «ἐπιτροπεύοντες», ἀπευθύνονται στοὺς παραληπτές στοῦ β’ πρόσωπο· τὸ διατακτικὸ ἔχει ὡς ρῆμα τὸ «λέγομεν» καὶ εἰσάγεται μὲ τὸ «ἵνα». Τὸ κείμενο κλείνει πάλι μὲ εὐχές. Φυσικά, σὲ ἓνα παρασχέδιο δὲν περιμένουμε νά βροῦμε οὔτε ὑπογραφές, οὔτε καὶ ἡμερομηνία. Τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου II ἀρχίζει, καὶ αὐτό, μὲ προσφώνηση πρὸς τὸν ἀποδέκτη καὶ εὐχές πού πρέπει νά ὑποδηλώνονται στὴ διατύπωση «καὶ τὰ ἐξῆς»· τὸ κείμενο εἶναι συνιαγμένο στοῦ β’ πρόσωπο, τὸ διατακτικὸ εἰσάγεται μὲ τὰ ρήματα

«γράφομεν» καὶ «δηλοποιοῦμεν», ἐνῶ τὸ κείμενο καταλήγει μὲ τὴν προσταγή «ποιήσον ὡς αὕτη [ἡ σύνοδος] ἐνθέσμως καὶ νομίμως διέκρινεν». Εἶναι πιθανὸν τὸ πιττάκιο αὐτὸ νὰ μὴν ἐκλείνει μὲ εὐχές, καθὼς ὁ παραλήπτης τοῦ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν σύνοδο ὀφειλέτης χρέους ποῦ δὲν ἔχει ἐξοφλήσει· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιθυμοῦν, ἴσως, νὰ τοῦ ὑπενθυμίσουν τὸ ἀτάκτημά του. Ὅσο γιὰ τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου III, ἔχουμε ἀρκετὲς ἐνδείξεις ποῦ ἀποκαλύπτουν ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ τὸ ἔγραψε βιαστικά¹. Ξεκίνησε βέβαια μὲ τὴν προσφώνηση, δὲν σημείωσε εὐχές, τίς ὁποῖες ὅμως θυμᾶται νὰ σημειώσει στὸ τέλος· τὰ ῥήματα ποῦ ἔχει χρησιμοποιήσει στὸ διατακτικὸ εἶναι τὰ «γράφομεν» καὶ «δηλοποιοῦμεν».

Ἄν τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν τεσσάρων κειμένων ἦταν λίγο πολὺ παρόμοια, γεγονὸς ποῦ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ χαρακτηρίσουμε καὶ τὰ τέσσερα «πιττάκια», τὸ περιεχόμενό τους, τὸ ἀντικείμενο ποῦ ἀνακοινώνουν εἶναι διαφορετικὸ. Μὲ τὸ πρῶτο πιττάκιο γνωστοποιεῖται στοὺς κληρικούς τῶν Μουδανιῶν ἡ προσωρινὴ ἀπόφαση τῆς συνόδου —δεδομένου ὅτι θεωρεῖ ἑαυτὴν ἀναρμόδια νὰ ἀποφασίσει τελεσίδικα— νὰ ἀναθέσει τὴ διαχείριση τῆς ἐξαρχίας στὸν οἰκονόμο ὡς προσωρινὸ ἐπίτροπο. Ἐχομε δηλαδὴ νὰ κάνουμε μὲ τὴ γνωστοποίηση μιᾶς ἀποφάσεως διοικητικῆς φύσεως. Μὲ τὸ δεῦτερο πιττάκιο ἀνακοινώνεται τὸ περιεχόμενο μιᾶς «συνοδικῆς διακρίσεως» («ἀναστὰς... ἔγκλησιν κελίνηκεν», «διέκρινεν»), μιᾶς δικαστικῆς, δηλαδή, ἀποφάσεως ποῦ ἔλαβε τὸ συνοδικὸ δικαστήριον². Μὲ τὸ τρίτο πιττάκιο ἔχουμε καὶ πάλι τὴ γνωστοποίηση μιᾶς ἀποφάσεως τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου: ἡ σύνοδος, προκειμένου νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως ποῦ προέκυψε ἀπὸ τὴν καταγγελία τοῦ μητροπολίτη Μηδείας ἐναντίον τριῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεώς του («ἀναστὰς ἔγκλησιν κελίνηκεν»), ἀποφασίζει («διέκρινεν») νὰ καλέσει στὴν Κωνσταντινούπολη ὅλους τοὺς κληρικούς τῆς α' πεντάδας τῆς μητροπόλεως Μηδείας. Τέλος, μὲ τὸ τέταρτο πιττάκιο, τὸ πατριαρχικόν, γνωστοποιεῖται στοὺς ἀποδέκτες τοῦ ἡ ἀπόφαση τῆς πατριαρχικῆς συνόδου («συνοδικῶς συνδιασκεψάμενοι») νὰ παραμείνουν τὰ Μουδανιά πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου νὰ τὴν ἀποδώσει καὶ πάλι σὲ ἐκεῖνον ποῦ εἶχε ὀρίσει ὁ προκατόχος του, μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους· οἱ παραλήπτες τοῦ πιττάκιου καλοῦνται νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν ὡς ἐξαρχο καὶ νὰ τοῦ ἀποδίδουν «τὰ συνήθη δίκαια».

1. Βλ. τίς ἐνδείξεις ποῦ ἔχω ἐπισημάνει στὴν ἐνότητα «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 40-41.

2. Βλ. ἀναλυτικότερα στὴν ἐνότητα «Δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπὶ διαφορᾷ ἰδιωτικοῦ δικαίου», σ. 54 κ.ἐ.

Πέρα όμως από αυτές, τις όρατες δραστηριότητες της πατριαρχικής γραμματείας, υπάρχουν και κάποιες άλλες, λιγότερο εμφανείς, που θα πρέπει να έντοπιστούν και αυτές προκειμένου να έχουμε πληρέστερη την εικόνα της λειτουργίας της. Πρώτα, να αναζητήσουμε τους ανθρώπους που συνέταξαν τα τέσσερα κείμενα, άνθρωποι ασφαλώς λόγιοι αλλά και με νομική κατάρτιση, όπως αποκαλύπτει όχι μόνο ο καλλιεργημένος λόγος, αλλά και η ακριβολογία με την οποία έχουν διατυπώσει τα κείμενά τους. Έπειτα, να αναπλάσουμε ποιά και πόσα άλλα έγγραφα χρειάστηκε να ετοιμάσει η γραμματεία για να διεκπεραιώσει γραφειοκρατικά τις τρεις υποθέσεις που σώζονται στα κείμενα του 1476.

Οι δύο διαφορετικοί γραφικοί χαρακτήρες που έντοπίσαμε στα τέσσερα παρασχέδια αποδεικνύουν ότι τα συνέταξαν δύο άνθρωποι. Ο ένας, ο γραφέας Α συνέταξε το κείμενο Ι ενώ ο άλλος, ο γραφέας Β, συνέταξε τα υπόλοιπα τρία. Νομίζω πως είναι νόμιμο να αναζητήσουμε τους δύο αυτούς ανθρώπους πρώτα ανάμεσα στους όφφικιαλούς που είχαν στενή σχέση με την πατριαρχική γραμματεία. Δεν έχουμε βέβαια, από την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο, ούτε αναγραφές «περί των όφφικίων της μεγάλης έκκλησίας», ούτε μαρτυρίες για τα καθήκοντα που άσκούσε κάθε όφφικιάλιος¹. Αν όμως η παράδοση από τη βυζαντινή εποχή είχε τηρηθεί και στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναζητήσουμε τους συντάκτες των παρασχεδίων είτε στους πρωτονοταρίους, αρμόδιους για τη σύνταξη των πιττακίων², είτε στους μεγάλους χαρτοφύλακες, τους επικεφαλής της πατριαρχικής γραμματείας³. Οι κατάλογοι όμως των όφφικιαλίων του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση είναι εξαιρετικά ίσχυοι. Δεν είναι γνωστό κανένα όνομα πρωτονοταρίου, ενώ δύο μόνο μεγάλους χαρτοφύλακες γνωρίζουμε από την πρώτη περίοδο, τον Θεόδωρο Άγαλλιανό και κάποιον Δημήτριο, που κατείχε το όφφικιο το μάρτιο του 1488. Αν όμως το 1476 που συντάσσονται τα παρασχέδια ο

1. 'Αντίθετα, σε βυζαντινά έγγραφα που βρίσκονται καταγραμμένα στον «ιερόν κώδικα» της πατριαρχικής γραμματείας σώζονται σημειώματα που αναφέρουν ποιός όφφικιάλιος συνέταξε το κείμενό τους, όπως «του χαρτοφύλακος», του «πρωτονοταρίου», ή και πιδ συγκεκριμένα, «το προόμιον του πρωτονωταρίου»· πρβ. αντίστοιχα ΜΜ II, 275 (DXII) και I, 450, 465, 468 (CCXII).

2. «Ο πρωτονοτάριος επιβλέπων κ(αι) εξέταζων;» τα πατριαρχικά πιττάκια...»· βλ. το κείμενο και τη χειρόγραφη παράδοσή του στο έργο του J. DARROUZÈS, *Recherches* ..., 553.

3. «Ο χαρτοφύλαξ, πᾶσαν υπόθεσιν διεξάγων» και «ό χαρτοφύλαξ εις το κρίνειν και εξέτάζειν πᾶσαν υπόθεσιν και σημειώσεις έγγράφους ποιεί(ν)...». Βλ. στο ίδιο, 548 και 553.

Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ὅχι μόνον δὲν εἶναι χαρτοφύλακας τοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ δὲ βρίσκεται καὶ ἐν τῇ ζωῇ¹, ὁ Δημήτριος θὰ πρέπει, καὶ αὐτός, νὰ ἀποκλεισθεῖ ἀφοῦ τὸ δεῖγμα τοῦ γραφικοῦ του χαρακτηῖρα ποὺ μᾶς σώζεται εἶναι διαφορετικόν².

Μὲ ὁδηγὸν πλέον τὸ γραφικὸν χαρακτηῖρα —ἀφοῦ οἱ συντάκτες τῶν παρασχεδίων δὲν μποροῦν νὰ ἐντοπιστοῦν ἀνάμεσα στοὺς πιθανοὺς ὁφικιαλούς τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου— ὁδηγήθηκα πρὸς ἕνα λῆγιον τῶν χρόνων ἐκείνων, τὸν Δανιὴλ μητροπολίτη Σμύρνης καὶ ἀργότερα Ἐφέσου, ποὺ πιθανὸν νὰ ἀσκοῦσε τὸ 1476 καὶ κάποιον ρόλον ἐν τῇ πατριαρχικῇ γραμματείᾳ.

Δύο τεκμήρια σώζουν τὴ γραφὴν τοῦ Δανιὴλ: τὸ χφ 223 τῆς μονῆς Κοσινίτσας, γραμμένον τὸ 1471, καὶ ἕνα αὐτοῦ γραφὸν ἐγγράφον ποὺ ἐξέδωκε ὡς μητροπολίτης Ἐφέσου καὶ «ἐξαρχὸς καθολικὸς πάσης νήσου Μιτυλήνης» τὸν ὁκτώβριον τοῦ 1486³. Τὸ πρῶτον δὲν εἶναι σήμερον προσιτὸν στοὺς Ἑλληνας μελετητάς⁴. Ἀπὸ τὸ δεύτερον, ποὺ σώζεται ἐν τῇ μονῇ Λειμῶνος τῆς Λέσβου —καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἕνα πανομοιότυπον τοῦ⁵— μπόρεσα νὰ παραβάλλω τὴ γραφὴν τοῦ Δανιὴλ μετὰ τοῦ γραφέα Β καὶ νὰ διαπιστώσω τίς ὁμοιότητές τους. Καὶ τὰ δύο δείγματα ποὺ ἔχουμε ἐν τῇ διαθέσει μας προ-

1. Γιά τὴ ζωὴ καὶ τὸ χρόνον θανάτου τοῦ Ἀγαλλιανοῦ βλ. ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός..., 36-42.

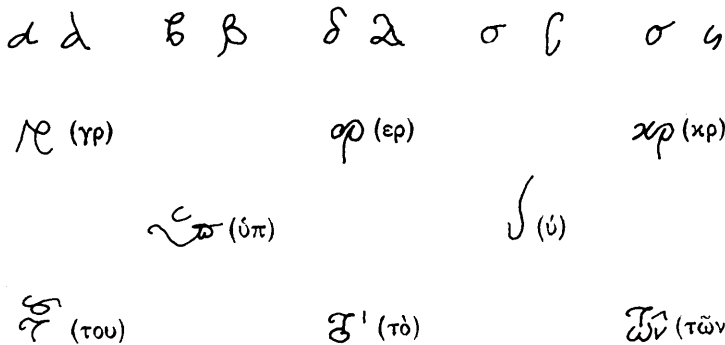
2. Τὴν ὑπαρξὴν τοῦ Δημητρίου, καθὼς καὶ δείγμα τῆς γραφῆς του, σώζει ἕνα ἐγγράφον ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Συνοδικὸν τῶν σταυροφόρων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Γεώργιον, μ. οἰκονόμον, τὸν Μιχαήλ, μ. σκευοφύλακα καὶ τὸν Δημήτριον, μ. χαρτοφύλακα. Ὁ τελευταῖος ἔχει γράψῃ καὶ τὸ κείμενον τοῦ ἐγγράφου ποὺ φέρει ἡμερομηνίαν «μηνὶ μαρτίῳ ιβ', ἰνδικτιῶνος ζ'». Ὁ Μ. Γεδεὼν ποὺ δημοσίευσε τὸ κείμενον (Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες (1500-1913), Ἀθήνα 1938, 14-18) ὑπέθεσε ὅτι θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἐν τῷ 1503· ἐσωτερικῶς, ὡστόσο, καὶ ἄλλα τεκμήρια μᾶς ὁδηγοῦν μετὰ ἀσφάλειαν ἐν τῷ 1488, ἔτος μετὰ τὸ ὅποῖον συμπέτει ἡ ζ' ἰνδικτιῶν. Βλ. πανομοιότυπον τμήματος τοῦ ἐγγράφου ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, ὁ.π., 19· φωτογραφία τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τῆς μονῆς Ἰβήρων, ὁφείλουμε ἐν τῇ συνάδελφον Κρίτωνα Χρυσοχοῖδην.

3. Στὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, Ἐκθεσις..., 54-55 ὁφείλεται ἡ ταύτισις τῶν δύο γραφῶν.

4. Γιά τὴν τύχην τῶν χφ τῆς μονῆς Κοσινίτσας βλ. πρόχειρα Μ. RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 1958, 86-88.

5. Δελτίον. Περιοδικὸν τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μηθύμνης, τχ μαρτίου-ἁπριλίου 1936, 6 (Παραρτήματος). Πρώτη ἐκδοσις τοῦ γράμματος τοῦ Δανιὴλ, ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περὶ Δανιὴλ μητροπολίτου Σμύρνης καὶ εἰτα Ἐφέσου, ἐν τῇ Ἐκθεσί, 56.

δίδουν ένα γραφέα ὀρθογράφο καὶ προσεκτικό — μολονότι στὴν περίπτω-
ση τῶν παρασχεδίων γράφει πρόχειρα, χωρὶς ἔγνοια γιὰ ἐπιμέλεια. Γράφει
μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ, τονίζει ὀρθά, βάζει τελεία πάνω στὸ υ ἀλλὰ
ὄχι πάντα στὸ ι· γράφει μὲ δύο τρόπους τὸ α, τὸ β, τὸ δ, τὸ σ καὶ τὸ
τελικὸ ς· τὰ συμπλέγματα τῶν γραμμάτων γρ, ερ, κρ, υπ, εἶναι ἴδια καὶ
στά δύο δείγματα. Ἡ κατάληξη -ου συχνὰ σημειώνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο
πάνω ἀπὸ τὸ τελευταῖο σύμφωνο· στὸ ἄρθρον τὸ τ σημειώνεται συχνὰ πάνω
ἀπὸ τὸ φωνῆεν· ὅταν τὸ υ ὀξύνεται, ἐνώνεται μὲ τὸν τόνο. Ὀρισμένες

διαφορὲς ποὺ ἐντοπίζονται —στὰ παρασχέδια ὁ σύνδεσμος καί, ἐκτὸς ἀπὸ
ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, καθὼς καὶ πολλὰ καταλήξεις σημειώνονται σὲ συν-
τομευμένη μορφή, ἐνῶ στὸ ἔγγραφο τῆς μονῆς Λειμῶνος σημειώνονται
ὀλογράφως—μποροῦν, νομίζω, νὰ ἐρμηνευτοῦν τόσο ἀπὸ τὸν πρόχειρο
καὶ βιαστικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουν τὰ παρασχέδια, ὅσο
καὶ ἀπὸ τὸ διάστημα τῶν δέκα ἐτῶν ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στίς δύο
γραφές.

Παράλληλα μὲ τὶς ὁμοιότητες τῆς γραφῆς ὑπάρχουν καὶ κάποια
ἄλλα στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶναι ὁ
συντάκτης τῶν παρασχεδίων II, III καὶ IV. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὁ Δα-
νιὴλ ἦταν λόγιος· τὸ δεύτερο, ὅτι ἦταν πρόσωπο ἐμπιστο ἐκείνου ποὺ θὰ
γίνει σὲ λίγο οἰκουμενικὸς πατριάρχης, τοῦ Μαξίμου Γ', καὶ ποὺ εἶναι
πιθανὸ στὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας νὰ εἶχε ἦδη ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ
εἶχε κατορθώσει νὰ προωθήσει σὲ καίριες θέσεις ἀνθρώπους τῆς ἐμπι-
στοσύνης του.

Τὴ φήμη γιὰ τὴ λογιосύνῃ τοῦ Δανιὴλ τὴ σώζουν χρονικὰ τοῦ 16ου
αἰῶνα. «Ἦτον δὲ τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἀρχιερεὺς χρησιμώτατος ὁ Ἐφέσου,

κύρις Δανιήλ· ὁ ὁποῖος ἦτον πολλὰ λογιώτατος» σημειώνεται στὴν *Πατριαρχικὴν Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορίαν*¹.

Τὴν ἐκτίμηση ὅτι ἦταν πρόσωπο ἐμπιστο τοῦ Μαξίμου Γ' τὴ θεμελιώνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ νέος πατριάρχης ἐπέλεξε τὸν Δανιήλ γιὰ νὰ τοῦ ἀναθέσει μιὰ λεπτὴ ἀποστολή: νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ τρία πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς — πού βρισκόνταν τότε ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, κάτω ἀπὸ ἄλλη κοσμικὴ κυριαρχία — καὶ νὰ πείσει τοὺς πατριάρχες Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας νὰ ὀρίσουν ἐκπροσώπους τους, ὥστε νὰ συνέλθει στὴν Κωνσταντινούπολη πανορθόδοξη σύνοδος γιὰ νὰ ἀναιρέσει τὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Φεράρας-Φλωρεντίας γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ τὴν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Δανιήλ στὸ ἔργο πού ἔγραψε γιὰ νὰ ἀπομνημονεύσει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτό. «Τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν τῇ ἐπιτροπῇ τοῦ ἀγιωτάτου ἐν πατριαρχαῖς κυρίου Μαξίμου», γράφει ὁ Δανιήλ, «παρ' αὐτοῦ γὰρ ἐξαπεστάλην εἰς τὰ τρία πατριαρχεῖα τῆς ἀνατολῆς χάριν ὑποθέσεων τινῶν συνοδικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, τοῦ καιροῦ τοῦτο ἀπαιτοῦντος...»². Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀναχώρησε ὡς μητροπολίτης Σμύρνης καὶ ὅταν ἐπέστρεψε, ἔχοντας φέρει σὲ αἴσιο πέρασ τὴν ἀποστολὴ του, τιμήθηκε μὲ τὸ θρόνο τῆς μητροπόλεως Ἐφέσου.

Ἄν ὅμως εἶναι ὀρθὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι συντάκτης τῶν παρασχεδίων II, III καὶ IV, ὁ γραφέας B, εἶναι ὁ λόγιος μητροπολίτης Σμύρνης καὶ εἶτα Ἐφέσου Δανιήλ, δὲ στάθηκε δυνατό νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ δεῦτερος λόγιος τοῦ 1476, πού συνέταξε τὸ παρασχέδιο I.

Εἶναι, ἴσως, πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν λόγιον Μανουὴλ Χριστῶ-νυμο, μέγα ἐκκλησιάρχῃ στὴν περίοδο πού γράφτηκε τὸ παρασχέδιο, ὁ ὁποῖος ἀμέσως μετὰ θὰ ἐκλεγεῖ οἰκουμενικὸς πατριάρχης μὲ τὸ ὄνομα Μάξιμος Γ'. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ ἐνδιαφερθεῖ ἐνεργὰ γιὰ τὴν τύχη μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας πού σὲ λίγο, ὅπως ἤλπιζε, θὰ ἦταν ὑπὸ τὴν ἄμεση δικαιοδοσία του. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτῇ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι πιθανή,

1. Ἔκδ. M. CRUSIUS, *Turcograecia...*, 138.

2. Τὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν J. A. MINGARELLI, *Graeci codices manu scripti apud Nanios Patricios Venetos asservati*, Μπολώνια 1784, 282 κ.έ. Ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου δημοσίευσε ὁ Α. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ στὸν *Ἑλληνομνήμονα*, Ἀθήνα 1843, 181-193. Ἀκολούθησε ἡ ἐκδόση τοῦ I. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Δανιὴλ μητροπολίτου Ἐφέσου Διήγησις καὶ περίοδος τῶν ἁγίων τόπων*, Βενετία 1875 καὶ τέλος, τοῦ ΓΑΒΡΙΗΛ ΔΕΣΤΟΥΝΗ (μὲ ρωσικὴ μετάφραση), *Διήγησις Δανιὴλ μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ περίοδος τῶν ἁγίων τόπων*, *Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik* 3, Πετροῦπολη 1884, 1-23.

δὲν μπορεῖ νὰ ἐπικυρωθεῖ, καθὼς δὲν ἔχουμε, ὅσο γνωρίζω, δεῖγμα τῆς γραφῆς τοῦ Μανουὴλ Χριστώνυμου¹.

Σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερο ζητούμενο —τὰ ἄλλα, δηλαδή, ἔγγραφα ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία—, στοιχεῖα μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν τόσο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν παρασχεδίων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ ὅσων ἔπραττε ἡ γραμματεία σὲ παρόμοιες περιπτώσεις.

Ἡ ὑπόθεση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν πρέπει νὰ ἀπασχόλησε τὴ γραμματεία μὲ τὴν ἐκδοσὴ πολλῶν ἐγγράφων. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου I ἀναφέρει τὰ «γράμματα» τοῦ πατριάρχου Ραφαὴλ ποὺ ἐκδόθηκαν μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ διορισμοῦ τοῦ πρώην μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως ὡς ἐξάρχου στὰ Μουδανιά². Ἄν ὁ πληθυντικὸς ἀριθμὸς δὲν εἶναι σχῆμα λόγου, θὰ πρέπει νὰ ὑποκρύπτει δύο τουλάχιστον ἔγγραφα: ἓνα πιττάκιο —παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ παρασχεδίου IV— μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ραφαὴλ θὰ ἀνακοίνωνε στοὺς χριστιανούς τῶν Μουδανιῶν τὸ διορισμὸ τοῦ ἐξάρχου καὶ θὰ τοὺς καλοῦσε νὰ τὸν ὑπακούουν καὶ νὰ τοῦ ἀποδίδουν τὰ δικαιώματά του. Τὸ δεύτερο «γράμμα» θὰ ἦταν τὸ ἐξαρχικὸ ἔνταλμα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἐφοδιάστηκε ὁ νέος ἐξάρχος, ἔγγραφο ποὺ περιέγραφε τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματά του. Τὸ ἐξαρχικὸ γράμμα ἦταν ἔγγραφο τῆς ἀποκλειστικῆς ἀρμοδιότητος τοῦ πατριάρχου, ἀφοῦ ἀναφερόταν σὲ διορισμὸ ἐξάρχου σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία· τὸ κείμενο, ὥστόσο, τοῦ παρασχεδίου IV ὅταν ἀναφέρει τὸ γράμμα αὐτὸ τὸ ὀνομάζει «συνοδικόν»³. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν δικαιολογεῖται, δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ τὰ δύο παρασχεδία ποὺ ἀναφέρονται στὸ ζήτημα τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας —γραμμένα ἀπὸ διαφορετικούς ἀνθρώπους— τονίζουν τὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσίαν τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῆς ἐξαρχίας. Μία ἐρμηνεία, ἴσως, ὑπάρχει: ὁ νέος πατριάρχης Μάξιμος, μολοντί ἀμφισβητεῖ τὸ κύρος τοῦ προκατόχου του⁴, γιὰ λόγους ὅσῳ γενικότερης πολιτικῆς —γιὰ νὰ διαφυλαχτεῖ δηλαδή τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα τοῦ ἐκάστοτε πατριάρ-

1. Ἐνα ἄλλο πρόσωπο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ πιθανολογήσουμε ὅτι εἶναι ὁ γραφέας Α, εἶναι ὁ λόγιος Μανουὴλ Κορίνθιος, οἰκεῖος τοῦ Μαξίμου Γ', ποὺ τὴν ἐποχὴ ἴσως ἐκείνῃ ἀνέτελλε στὸ χῶρο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Δείγματα τῆς γραφῆς του διαθέτουμε ἀρκετά· καθὼς ὅμως ὅλα ἀνάγονται σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο προσώπων.

2. Στ. 9.

3. Στ. 22α.

4. «σχυρογενῆ καὶ βάρβαρον» τὸν ὀνομάζει στὸ πιττάκιο ποὺ στέλνει στοὺς κληρικούς τῶν Μουδανιῶν.

χη νὰ διορίζει αὐτὸς τοὺς ἐξάρχους¹— ἀναγνωρίζει τὸν ἐξάρχο πού ὁ προκάτοχός του εἶχε διορίσει. Προκειμένου ὅμως νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀρνητικές ἐπιπτώσεις πού θὰ εἶχε ἐνδεχομένως στὰ δικαιώματα τοῦ ἐξάρχου ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους τοῦ πατριάρχου πού εἶχε ὑπογράψει τὸ διορισμό του, ἐπινοήθηκε ὁ χαρακτηρισμὸς «συνοδικὸν γράμμα», ὅρος πού ἤθελε μᾶλλον νὰ ὑποδηλώσει ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἡ συναίνεση τῆς συνόδου στὸ διορισμό, παρὰ νὰ δηλώσει τὴ συμμετοχὴ τῆς στῆ λήψη τῆς ἀπόφασης. Ἡ ὑπόθεση θὰ καταγράφτηκε στὸν ἱερὸ κώδικα εἴτε μὲ κάποιον σχετικὸ σημείωμα, εἴτε μὲ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ ἐνταλτηρίου γράμματος ἢ τοῦ πιττάκιου².

Ὅταν ἀργότερα ὁ Ραφαὴλ ἀθέτησε «τὰ αὐτοῦ γράμματα καὶ ὑπογράφας» καὶ χειροτόνησε μητροπολίτη στὰ Μουδανιά, θὰ πρέπει —στὴν περίπτωσή, βέβαια, πού ἀκολουθήθηκαν οἱ νόμιμες διαδικασίες— νὰ ἐκδόθηκε μία συνοδικὴ ἀπόφαση πού ἀνακήρυξε τὰ Μουδανιά μητρόπολη. Ἐνα ὑπόμνημα ἐκλογῆς θὰ προέβαλε τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ ἀνώνυμου πρώην πρωτεκδίκου³ ὡς μητροπολίτη καὶ ἡ «συνοδικὴ πρᾶξις» τῆς ἐκλογῆς του θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε τὴν νομιμότητα τῶν δικαιωμάτων του ἐπὶ τῆς νέας μητροπόλεως. Ἐνα πιττάκι τοῦ Ραφαὴλ στάλθηκε, ἴσως, στοὺς χριστιανούς τῶν Μουδανιῶν γιὰ νὰ τοὺς ἀνακοινώσει τὴν ἐκλογὴ τοῦ μητροπολίτη· τὸ πιττάκι αὐτὸ ἢ ἡ συνοδικὴ πράξις ἀντιγράφηκε στὸν ἱερὸ κώδικα γιὰ νὰ ἀπομνημονεύσει τὸ γεγονός, ἐνῶ τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ πρώην πρωτεκδίκου ὡς μητροπολίτη θὰ καταγράφτηκε στὸν κώδικα ὑπομνημάτων⁴.

Ἡ ἀντίδραση τοῦ ἐξάρχου στὴ χειροτονία αὐτὴ καὶ ἡ ἀπειλὴ του νὰ

1. Τὸ ἀποκλειστικὸ αὐτὸ δικαίωμα τονίζεται στὸ κείμενο καὶ μὲ τὴ φράση «δὲδωκεν αὐτὴν [τὴν ἐξarchίαν] ἐξ ἀρχῆς ἡμῶν» (στ. 19).

2. Μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωσις πέρασε στὸ βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα μὲ δύο καταχωρίσεις: ἀντιγράφηκε τὸ πιττάκι πού γνωστοποιοῦσε στοὺς διοικητὲς τῆς ἐξarchίας τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἐξάρχου καὶ ἓνα σημείωμα ἀπομνημόνευε τὸ ἐνταλτήριον γράμμα. Βλ. τὰ δύο κείμενα στὸ MM II, 90-92· πρβ. J. DARROUZÈS, *Les registres...*, 6, N. 2810 καὶ 2811.

3. Βλ. τὸ παρασχέδιο I, στ. 9-10.

4. Οἱ δύο κώδικες τοῦ 14ου αἰῶνα, οἱ V 47 καὶ V 48, δὲν περιέχουν ὑπομνήματα ἐκλογῆς μητροπολιτῶν, γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν πράξεων καταγραφόταν σὲ ἰδιαιτέρη ἐνότητα. Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὴν Ἑλωση κανένα ὑπόμνημα ἐκλογῆς δὲν ὑπάρχει στὰ σπαράγματα τοῦ ἱεροῦ κώδικα τοῦ 15ου αἰῶνα (βλ. σχετικὰ σ. 42 σημ. 2). Ἀντίθετα, ὁ κώδικας Α' τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπισκοπείου, πού περιέχει πράξεις τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα, περιλαμβάνει στὴ σημερινή του συγκρότηση καὶ ὑπομνήματα ἐκλογῶν.

προσφύγει στην κοσμική εξουσία¹ προκάλεσε μια συνοδική απόφαση προσωρινού χαρακτήρα. Αύτης τῆς αποφάσεως ἡ γνωστοποίηση στους κληρικούς τῶν Μουδανιῶν σῶζεται στὸ παρασχέδιο I. Μὲ τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου αὐτοῦ ἢ μὲ κάποιο σημείωμα θὰ καταχωρίστηκε στὸν ἱερὸ κώδικα ἡ προσωρινὴ αὐτὴ ἀπόφαση, νὰ ἀνατεθεῖ δηλαδὴ ἡ ἐξαρχία στὸν οἰκονόμο ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ προσωρινοῦ ἐπιτρόπου.

Μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ νέου πατριάρχῃ ἡ ἐκκρεμότητα τοῦ καθεστῶτος τῶν Μουδανιῶν παίρνει τὸ δρόμο τῆς ὀριστικῆς διεuthέτησης. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ ἐκδώσει ὁ πατριάρχης ἓνα ἐπικυρωτικὸ ἐξαρχικὸ ἐνταλτήριο γράμμα πού θὰ ἀνανεώνει τὰ δικαιώματα τοῦ παλαιοῦ ἐξάρχου· ὅπως διαβάζουμε στὸ παρασχέδιο IV, ὁ πατριάρχης συνδιασκέφθηκε «μετὰ τῶν καθευρεθέντων... ἀρχιερέων»²· τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν μιά συνοδικὴ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἐπανερχόνταν τὰ Μουδανιά στὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐξαρχικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχῃ πρὸς τὸν πρῶν Ἀδριανουπόλεως καὶ τὸ πιττάκιο— τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου σῶζει τὸ παρασχέδιο IV— πού γνωστοποιεῖ στους κληρικούς τῶν Μουδανιῶν τὴ νέα, ὀριστικὴ κατὰσταση καὶ τοὺς προτρέπει νὰ ὑπακούουν τὸν ἐξάρχο καὶ νὰ τοῦ ἀποδίδουν «τὰ συνήθη δίκαια». Ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ γράμματος ἢ τοῦ πιττακίου στὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας ἢ κάποιο σχετικὸ σημείωμα θὰ ἀπομνημόνευσε τὸ νέο καθεστῶς τῶν Μουδανιῶν.

Ἄν τηρήθηκαν, λοιπόν, μὲ σχολαστικότητα οἱ νόμιμες διαδικασίες στὴν ὑπόθεση τῶν Μουδανιῶν, ἡ πατριαρχικὴ γραμματεία ἐτοίμασε δεκατέσσερα περίπου ἔγγραφα καὶ καταχωρίσεις γιὰ τὴ διεκπεραίωση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης: τέσσερα πιττάκια —τὰ παρασχέδια I καὶ IV σῶζουν τὸ κείμενο τῶν δύο ἀπὸ αὐτά—, δύο ἐξαρχικὰ ἐνταλτήρια γράμματα, τρεῖς συνοδικὲς ἀποφάσεις, ἓνα ὑπόμνημα ἐκλογῆς, μιά συνοδικὴ πράξις ἐκλογῆς καὶ τρεῖς, τουλάχιστον, καταχωρίσεις στὸν ἱερὸ κώδικα. Θὰ πρέπει πάντως νὰ τονιστεῖ ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο κείμενα πού ἀναφέρονται στὰ Μουδανιά δὲν σημειώνεται κάτι γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειροτονηθέντος ὡς μητροπολίτη Μουδανιῶν· δὲν ἀναφέρεται πούθεν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ θρόνο του.

Ἄν ἡ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου ἀσχολήθηκε τόσο πολὺ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν, γιὰ τίς ἄλλες δύο ὑποθέσεις ἡ ἀπασχόλησή της ἦταν πολὺ μικρότερη. Γιὰ τὴν προσφυγὴ τοῦ μητροπολίτη

1. «...ἡβουλήθη ταύτην τὴν ἐξαρχίαν λαβεῖν καὶ ἐτέρω τινὶ τρόπῳ», ἀναφέρει τὸ κείμενο τοῦ παρασχέδιο I, στ. 15-16.

2. Στ. 14.

Ροιζαίου στο συνοδικό δικαστήριο δὲ χρειάστηκε νὰ ἐτοιμάσει παρὰ τὸ ἔγγραφο τῆς συνοδικῆς διακρίσεως —τῆς ἀποφάσεως δηλαδὴ ποὺ ἔλαβε ἡ σύνοδος— καὶ ἓνα πιττάκιο, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου σώζει τὸ παρασχέδιο II. Μὲ τὸ πιττάκιο αὐτὸ οἱ ἐπιτροπεύοντες κοινοποιοῦσαν στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς διαδίκους, τὸ μητροπολίτη Τορνόβου, τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση. Γιὰ τὸν προσφεύγοντα δὲν ἐκδόθηκε ἀσφαλῶς ἄλλο πιττάκιο, ἀφοῦ βρισκόταν ἤδη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ παρακολουθοῦσε ἀπὸ κοντὰ τὴν ὑπόθεσή του· ὁ ἴδιος ὅμως θὰ φρόντισε νὰ καταχωριστεῖ γρήγορα ἡ συνοδικὴ διάκριση στὸν κώδικα τοῦ πατριαρχείου καὶ νὰ πάρει στὰ χέρια του ἓνα «ἴσον». Στὸν κώδικα ἀκόμη θὰ πρέπει νὰ γράφτηκαν, κοντὰ στὴν καταχώριση τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως, καὶ οἱ καταθέσεις τῶν μαρτύρων ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο τοῦ παρασχεδίου.

Γιὰ τὴν τρίτη ὑπόθεση ποὺ σώζεται στὰ κείμενα τοῦ 1476, τὴ διέ-
νεξη τοῦ μητροπολίτη Μηδείας μὲ τοὺς ὀφφικιαλίους τῆς μητροπόλεώς
του, γνωρίζουμε τὸ πρῶτο, μόνο, τμῆμα τῆς διαδικασίας. Ἡ σύνοδος,
ὕστερα ἀπὸ τὴν προσφυγὴ τοῦ Μηδείας, ἀποφάσισε νὰ καλέσει τοὺς ἐγκα-
λούμενους ὀφφικιαλίους νὰ προσέλθουν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ
καταθέσουν ἐνώπιόν της· ἔτσι, ἡ γραμματεία ἐτοίμασε ἓνα πιττάκιο, τὸ
κείμενο τοῦ ὁποίου σώζει τὸ παρασχέδιο III. Μὲ τὸ πιττάκιο αὐτὸ οἱ ἐπι-
τροπεύοντες κοινοποιοῦν στοὺς κληρικούς τῆς Μηδείας τὴν ἀπόφαση τῆς
συνόδου καὶ ζητεῖται ἡ συνδρομὴ τους γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀποφάσεως:
νὰ «ἀναγκάσουν», ὅπως ἀναφέρεται στὸ κείμενο¹, τοὺς ὀφφικιαλίους τῆς
μητροπόλεως νὰ προσέλθουν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἄν θεωρήσουμε
ὅτι ἡ πατριαρχικὴ γραμματεία λειτουργοῦσε μὲ σχολαστικότητά, θὰ
πρέπει νὰ ἔστειλε καὶ προσωπικὰ «μηνύματα» στοὺς ὀφφικιαλίους ποὺ
καλοῦνται νὰ παρουσιαστοῦν στὴ σύνοδο· τὰ «μηνύματα» αὐτὰ θὰ ὀριζαν
ρητὰ τὴν προθεσμία ἐντὸς τῆς ὁποίας ὀφείλαν νὰ παρουσιαστοῦν καὶ θὰ
ὑπενθύμιζαν τίς συνέπειες τῆς ἀνυπακοῆς τους². Καθὼς ὅμως καὶ τὰ δύο
αὐτὰ στοιχεῖα ἀναφέρονται στὸ πιττάκιο πρὸς τοὺς κληρικούς, εἶναι πι-
θανὸ νὰ συγχωνεύτηκαν στὸ ἔγγραφο αὐτὸ καὶ τὰ μηνύματα. Κάποια κα-
ταχώριση στὸν ἱερὸ κώδικα θὰ ἀπομνημόνευσε τὸ πρῶτο αὐτὸ τμῆμα τῆς
ὑποθέσεως, τῆς ὁποίας τὴ συνέχεια δὲν ἔχουμε τὴν τύχη νὰ γνωρίζουμε.

1. Στ. 5.

2. Δείγματα τέτοιων «μηνυμάτων», ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα, σώζονται καταγραμ-
μένα στὸν βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα, βλ. MM I, 50 (XXVIII) καὶ 58-59 [πρβ. H.
HUNGER-O. KRESTEN, *Das Register...*, ἀρ. 33 καὶ ἀρ. 41] καὶ MM II, 253-255.

TETAPTO MEPOS

TA KEIMENA

Ἀρχές τῆς ἔκδοσης

Γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν τεσσάρων παρασχεδίων ἀκολουθῶ καταρχὴν τοὺς κανόνες ποὺ ἔχουν καθιερωθεῖ γιὰ τὴ διπλωματικὴ ἔκδοση πρωτότυπων ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς περιόδου¹. Στὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ κατέληξα ἐπειδὴ ἡ ἀξία ἐνὸς παρασχεδίου βρίσκεται πολὺ κοντὰ σὲ ἐκείνη ἐνὸς πρωτότυπου ἐγγράφου, ἰδιαίτερα ὅταν —ὅπως στὴ δική μας περίπτωσις— τὸ πρωτότυπο ἔγγραφο δὲν σώζεται καὶ τὸ παρασχέδιο ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία τῆς ὑπαρξέας του.

Στὸν τίτλο, μετὰ τὴ λέξη παρασχέδιο ἀκολουθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐξωτερικῆς του μορφῆς — καὶ τὰ τέσσερα εἶναι κείμενα πιττακίων ποὺ ἐκδόθηκαν τὰ τρία ἀπὸ τοὺς ἐπιτροπεύοντες τὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ τὸ τέταρτο ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Κάτω ἀριστερὰ σημειώνεται ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου, οἱ ὅροι ποὺ ὑποδηλώνουν αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ μέσα στὸ κείμενο καὶ οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι. Δεξιὰ, ἡ χρονολογία· δεδομένου ὅτι καὶ τὰ τέσσερα κείμενα εἶναι ἀχρονολόγητα, ἀναγράφεται μέσα σὲ ἀγκύλες ἡ χρονολογία ποὺ προτείνεται². Ἀκολουθεῖ σύντομη περίληψις, ἡ παράδοσις, ἡ περιγραφή καὶ τὰ σημειώματα —ὅπου ὑπάρχουν. Τὸ κείμενο ἐκδίδεται μὲ ὅλες τὶς ἰδιομορφίες του: ὀρθογραφικὰ λάθη, διαγραφὰς γραμμάτων, λέξεων ἢ φράσεων, προσθετικὰς στὰ διάστιχα ἢ στὰ περιθώρια. Ἡ στίξις προσαρμόστηκε, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο, στὸ νόημα τοῦ κειμένου. Κεφαλαῖα γράμματα χρησιμοποιήθηκαν μετὰ τὶς τελεῖες, στὰ κύρια ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων καὶ στίς λέξεις Θεὸς καὶ Κύριος. Οἱ συνηθισμένες συντομογραφίες τῶν καταλήξεων καὶ τοῦ συνδέσμου καὶ ἀναλύονται σιωπηρὰ· σὲ παρένθεσις ἀναλύονται μόνον ὅταν ὁ γραφέας δηλώνει τὴ συντομογραφία βάζοντας τὸ σχετικὸ σημεῖο.

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα διορθώνονται μόνο ὅσες λανθασμένες λέ-

1. Βλ. F. DÖLGER, H. GRÉGOIRE, V. LAURENT, P. LEMERLE, M. MANOUSSAKAS, S. MERCATI, Règles à suivre pour l'édition des actes byzantins, *Revue des Études Byzantines* 10 (1952), 124-128.

2. Τὰ στοιχεῖα ποὺ μὲ ὀδήγησαν στὴν προτεινόμενη χρονολόγησις τὰ ἐκθέτω πρὸ πάνων, στὴν ἐνότητά «Ὁ χρόνος γρ-ρῆς τῶν κειμένων», σ. 30-36.

ξεις χρειάζονται διευκρίνιση· γενικά όμως και τὰ τέσσερα κείμενα είναι ὀρθόγραφα. Προτάσσεται ἡ γραφή τῆς παρούσας ἔκδοσης καὶ ἀκολουθεῖ ἡ γραφή τῆς ἔκδοσης MM. Ἡ ἔκδοση αὕτη ἀποσιωπᾷ ὅλες τὶς διαγραφές γραμμάτων, λέξεων ἢ φράσεων καὶ γι' αὐτὸ δὲν δηλώνεται κάθε περίπτωση χωριστὰ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Δὲν θεώρησα σκόπιμο νὰ παραθέσω καὶ τὴ γραφή τοῦ Σταυράκη Ἀριστάρχη —τὴν ὁποία παραδίδει τὸ χφ Vat. gr. 2416— ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ εἶναι ἀπλὸ χειρόγραφο ἀντίγραφο τῆς ἔκδοσης MM. Στὰ σχόλια ποὺ ἀκολουθοῦν διευκρινίζονται ἀσαφεῖ σημεῖα τοῦ κειμένου καὶ δίνονται περισσότερες πληροφορίες γιὰ πρόσωπα, τόπους καὶ πράγματα ποὺ ἀναφέρονται.

Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, ὅτι ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία ἐκδίδω τὰ κείμενα ἀποδίδει ὅχι τὴ σημερινή θέση τους στὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ τὴν ἀλληλουχία τῆς ἀποτύπωσής τους στὸ χαρτί.

Κριτικὰ σημεῖα

Τὰ κριτικὰ σημεῖα ποὺ χρησιμοποίησα στὴν ἔκδοση τῶν κειμένων εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

- αβγδ γράμματα δυσδιάκριτα, ποὺ ἡ ἀνάγνωσή τους εἶναι ἀμφίβολη.
- γράμματα σβησμένα, ποὺ δὲ στάθηκε δυνατό νὰ διαβαστοῦν.
- [⁷....] γράμματα σβησμένα, ποὺ ὁ ἀριθμὸς τους μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ.
- [αβγδ] γράμματα σβησμένα, ποὺ συμπληρώνονται στὴν ἔκδοση.
- [[αβγδ]] γράμματα ποὺ διέγραψε ὁ γραφέας.
- ⟨αβγδ⟩ γράμματα ποὺ παρέλειψε ὁ γραφέας, ἀλλὰ ἀπαραίτητα στὸ κείμενο.
- {αβγδ} γράμματα περιττά, ποὺ πρέπει νὰ παραλειφθοῦν.
- \\αβγδ/ γράμματα ποὺ γράφτηκαν στὸ διάστιχο.
- \\αβγδ// γράμματα ποὺ γράφτηκαν στὸ περιθώριο.
- (αβγδ) ἀνάλυση συντομογραφίας.

Ι. Παρασχέδιο πιττακίου

συνοδική απόφαση

[1476, ante 13 μαρτίου]

(λέγομεν, στ. 19· ἴδωμεν, στ. 24)

Περὶ ληψῆς: Ἀνακοινώνεται στοὺς κληρικοὺς τῶν Μουδανιῶν ὅτι ἡ σύνοδος διορίζει τὸν οἰκονόμο ὡς προσωρινὸ ἐπίτροπο, ἕως ὅτου ἐκλεγεῖ πατριάρχης καὶ συγκροτηθεῖ «τελεία σύνοδος»· τότε θὰ ἀποφασιστεῖ ἂν θὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀπόφαση τοῦ πρώην πατριάρχῃ Ραφαὴλ νὰ μετατρέψει τὴν ἐξουχίαν Μουδανιῶν σὲ μητρόπολη. Θὰ κριθεῖ ἔτσι ἂν στὰ Μουδανιά θὰ παραμείνει ὡς μητροπολίτης ὁ πρώην πρωτέκδικος, ἢ θὰ ἀποδοθοῦν πάλι ὡς ἐξουχία στὸν πρώην μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως.

Παράδοση: Vind. hist. gr. 48, φ. 224^v ἀντεστραμμένο.

Περιγραφή: Χαρτὶ ὑπόλευκο. Διαστάσεις σημερινές 299×145/150 χιλ. Γραμμένη ἐπιφάνεια 225×125 χιλ. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ φύλλου, ποὺ εἶχε διπλωθεῖ γιὰ νὰ μὴν ἐξέχει ἀπὸ τὸ κοντύτερο σῶμα τοῦ χειρογράφου, ἔχει σήμερα ἀποκοπεῖ ἀλλὰ σώζεται. Τὸ λυτὸ χαρτὶ γιὰ νὰ σταχωθεῖ κολλήθηκε σὲ λωρίδα χαρτιοῦ διαστάσεων 290×22 χιλ. (Περισσότερα στοιχεῖα βλ. στὴν ἐνότητα «Ἡ παρουσία τοῦ φύλλου στὸ χειρόγραφο», σ. 23 κ.ἐ.). Ἰχνη ὑδατόσημου διακρίνονται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φύλλου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση.

Σημειώματα: Μεταξὺ τῶν στ. 2 καὶ 3: *καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας*. Μεταξὺ τῶν στ. 3 καὶ 4: *καλῶς τὸ ψαλμικόν*. Στὸ κάτω περιθώριο, σὲ δύο στῆλες χωρισμένες μετὰ κατακόρυφῃ γραμμῇ, ὅταν ἀντιστρέψουμε τὸ χαρτὶ διαβάζουμε: *† Καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας, καὶ* ² *τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ Κ(υρίῳ)ν οἴκῳ συνή* ³ *† Καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας* ⁴ *καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ Κ(υρίῳ)ν οἴκῳ* ⁵ *† Καλῶς τὸ ψαλμικὸν ἐμελέτησας* ⁶ *καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ Κ(υρίῳ)ν οἴκῳ* ⁷ *† καὶ τοὺς μονοτρόπους ἐν τῷ Κ(υρίῳ)ν οἴκῳ* ⁸ *ονήγαγες, Ζωσίμῳ συζεύξας.* [Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε εἰς τὴν ἑρμηνεῖαν τῆς Θείας Γραφῆς, Βιβλίον Πρῶτον ΡΙΘ', Εὐσεβίῳ Ἐπισκόπῳ, *Patrologia Graeca*

78, στ. 261]. Στῇ δεύτερῃ στήλῃ: † Καλῶς ἐποίησας, καὶ σιγήσας ὅτε |² ἄμεινον, καὶ φθεγγάμενος ἥνικα |³ † Καλῶς ἐποίησας, καὶ σιγήσας |⁴ ὅτε ἄμεινον, καὶ φθεγγάμενος ἥνικα [Λιβανίου Ἐπιστολὴ υἱ᾽, *Libanii Opera*, ἔκδ. R. FOERSTER, 10, Λιψία, Teubner, 1921, 446].

Στὰ περιθώρια καὶ στὰ κενὰ τῶν στίχων εἶναι γραμμένο τὸ κείμενο IV.

† Ἐντιμότετοι κληρικοὶ τῶν Μουντανείων καὶ ἐξῆς. |² Πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων ἦν αὕτη ἡ ἐξαρχία |³ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ διοίκησιν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ |⁴ μ(ητ)ροπολίτης ἐν αὐτῇ οὐκ ἦν. Ἐδίδετο οὖν αὕτη καὶ πρὸς οὓς διέκρινεν |⁵ ὁ κατὰ καιροὺς π(ατ)ριάρχης. Καθ' ὃν δὴ τρόπον δέδωκεν ταύτην πρὸ καιροῦ |⁶ ὁ κακῶς τῆς ἐκκλησίας [ἐπιβὰ]ς Ῥαφαὴλ πρὸς τὸν πρῶν ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην |⁷ Ἀδ[ρια]ν[ον]πόλεως |³² γράμμα |⁸ διαλαμβάνει. Ὀλίγον δὲ καιροῦ παρέλθόντος, μήτε τὴν παλαιὰν τάξιν |⁹ τηρήσας, μήτε τὰ αὐτοῦ γράμματα καὶ ὑπογραφὰς αἰδεσθεὶς κεχειροτόνηκεν |¹⁰ μ(ητ)ροπολίτην αὐτόθι τὸν πρῶν Μουντανείων προτέκδικον. Διὸ δὴ λυπηθεὶς |¹¹ ὁ πρῶν ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης Ἀδριανουπόλεως ἦλθεν νῦν ἐνταῦθα ἐλπίζων εὐρεῖν τὸν |¹² Ῥαφαὴλ ἐν τῷ π(ατ)ριαρχείῳ καὶ τὸ δικαίωμα αὐτοῦ προβαλέσθαι καὶ προᾶξαι |¹³ καὶ αὐτὸς ὡς δυνηθείη. Ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος μὲν νεύσει Θ(εο)ῦ τοῦ π(ατ)ριαρχείου ἐξῆλθεν, |¹⁴ ὁ δὲ γεγωνὸς μ(ητ)ροπολίτης ὡμῶν ἐλθὼν ἐνταῦθα εὐθὺς πάλιν ἀπῆλθεν, |¹⁵ ἔτι μάλιστα λυπηθεὶς ὁ πρῶν ἱερώτατος Ἀδριανουπόλεως ἠβουλήθη ταύτην τὴν |¹⁶ ἐξαρχίαν λαβεῖν καὶ ἐτέρῳ τινὶ τρόπῳ. Ἐπεὶ δὲ τοῦτο εἶς τε βάρος μέγα |¹⁷ ἴδομεν εἶναι τοῦ αὐτόθι τόπου καὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σύγχυσιν, |¹⁸ ἐνεποδίσσαμεν αὐτὸν τοῦ προκειμένου, οὕτω τὸ πρᾶγμα οἰκονομήσαντες |¹⁹ μετὰ τῶν καθευρεθέντων ἐνταῦθα ἱερωτάτων μ(ητ)ροπολιτῶν. Λέγομεν οὖν, ἐπεὶ |²⁰ οὕτω τελεία σύνοδος συνεκροτήθη, οὐδὲ π(ατ)ριάρχης ἐγκατέστη, |²¹ μέχρ' ὅτου ταῦτα γένηται, ἵνα [αὕτη ἡ ἐξαρχία μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς] |²² τὰ τῆς ἐξαρχίας ταύτης μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς συνάγονται |²³ καὶ ἐπιτροπεύονται παρὰ τοῦ ἐντιμωτάτου οἰκονόμου, εἰδήσει καὶ ὡμῶν |²⁴ πάντων τῶν κληρικῶν· τοῦτο γὰρ ἴδομεν καὶ ἀτάραχον καὶ ἀνεπίφθορον. |²⁵ Καὶ ὅτε π(ατ)ριάρχης γένηται καὶ σύνοδος τελεία συγκροτηθῇ, τὸ φανηρόμενον |²⁶ δίκαιον καὶ συμφέρον γενήσεται. Καὶ ὁ Θ(εο)ς τῆς εἰρήνης μεθ' ὡμῶν.†

6 κακῶς : om MM | [ἐπιβὰ]ς : πρὸς τὸν MM | πρὸς τὸν : πρὸς οὐ MM || 7 Ἀδ[ρια]ν[ον]πόλεως |³² γράμμα : om MM || 8 διαλαμβάνει : om MM || 9 χει-

ροτόνηκεν: χειροτόνηκε MM || 10 προτέκδικον: lege πρωτέκδικον || 11 ἤλθεν: ἤλθε MM || 14 εὐθύς: om MM || 20 οὕτω: οὕτω MM | π(ατ)ριάρχης: πρὸ ἀρχῆς MM || 22 τὰ τῆς ἐξαρχίας ταύτης μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς: om MM· ἀντὶ τῆς φράσης αὐτῆς οἱ MM δημοσιεύουν τὴ φράση ποὺ ἔχει διαγράψει ὁ γραφέας. || 24 ἴδωμεν καί: ἴδωμεν MM | ἀνεπίφθορον: ἀνεπίφωνον MM || 26 γενήσεται: γενήσεται MM.

Χρονολόγησι: Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται χρονολογία. Πιστεύω ὅμως —γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων»— ὅτι γράφτηκε στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἔξωση τοῦ Ραφαήλ Α' ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, στὶς ἀρχές τοῦ 1476, ὡς τὴν ἄνοδο τοῦ Μαξίμου Γ', ποὺ ἔγινε στὶς 14 μαρτίου τοῦ ἴδιου χρόνου.

Σχόλια: 1 (στ. 1) Ἐντιμότατοι.— Προσφώνηση ποὺ ἀπὸ τὸν 14ο κυρίως αἰώνα ἀπευθυνόταν σὲ κληρικούς τῆς τρίτης πεντάδας¹. Τὸ τυπικὸ αὐτὸ φαίνεται, ὥστόσο, ὅτι ἄλλαξε, ἀφοῦ στὸ ἴδιο κείμενο ὁ οἰκονόμος, ποὺ ἀνήκει στὴν πρώτη πεντάδα, ὀνομάζεται ἐντιμότατος (στ. 23).

2 (στ. 1) Μουντανείων.— Μουντάνεια ἢ Μουδανιά. Εἶναι ἡ ἀρχαία πόλη Μύρλεια, ποὺ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ μετονομάστηκε σὲ Ἀπάμεια. Ἡ πόλη καταστράφηκε τὸ 1318 ἀπὸ τὸν Ὀσμὰν καὶ στὴ θέση της χτίστηκαν τὰ Μουδανιά, χωρὶς νὰ γνωρίζουμε γιὰ ποιὸ λόγο ὀνομάστηκαν ἔτσι². Ἡ πόλη βρίσκεται στὰ νότια παράλια τῆς Προποντίδας καὶ ἦταν μία ἀπὸ τίς ἐξόδους τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας πρὸς τὴ θάλασσα.

3 (στ. 1) καὶ ἐξῆς.— Συνοψίζονται μὲ τὴ διατύπωση αὕτη οἱ εὐχές ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν προσφώνηση στὰ πιττάκια.

4 (στ. 2-3) πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων... τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας.— Δὲν μπορῶ νὰ καθορίσω τὴν ἀρχὴ τῆς χρονικῆς περιόδου ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὸ «πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων», ἐπειδὴ δὲν γνωρίζω ἀρχαιότερη ἀναφορὰ στὴν ἐξαρχία τῶν Μουδανιῶν. Τὸν πιθανὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε στὸ κείμενο ἡ ἔκφραση αὕτη τὸν ἐκθέτω πιὸ πάνω, στὴν ἐνότητα «Πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες», σ. 63. Ἀπὸ συνοδικὴ πράξη ποὺ ἐκδόθηκε τὸν ὁκτώβριο τοῦ

1. J. DARROUZES, *Recherches...*, 122 κ.έ.

2. Γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Βιθυνίας ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς βλ. SP. VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ, Λὸς Ἀντζελες, Λονδὶνο 1971. Ὁ ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ (Περὶ τινῶν μητροπολιτῶν Ἀπαμείας (Βιθυνίας), *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 3 (1890), 225) σημειώνει: «Δὲν παρῆλθον πολλὰ ἔτη ἀπὸ τῆς ἐξαφανίσεως ταύτης, δέκα σχεδόν, καὶ τὸ τόσον γλυκὺ ὄνομα Ἀπάμεια μετεβλήθη εἰς Μουντανεῖα, ὅπως νῦν καλεῖται ἡ ἐπὶ τῶν ἑρειπίων αὐτῆς συνοικισθεῖσα νέα πόλις».

1318 γίνεται φανερό ότι η μητρόπολη Ἀπαμείας παραχωρήθηκε τότε στο μητροπολίτη Προύσης¹.

5 (στ. 2-5) Ἡ πατριαρχική ἐξαρχία εἶναι θεσμός ἐκκλησιαστικός ἀπὸ τοὺς πιδ σημαντικούς. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὡς τὸν 19ο αἰώνα —ὁπότε ὁ θεσμός καταργεῖται— ἡ ἐξαρχία διατηρεῖ ἀναλλοίωτο αὐτὸ πὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο χαρακτηριστικό της: τὴν ἄμεση προσωπική δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως ἐπ' αὐτῆς². Παράλληλα μὲ ὅσα στοιχεῖα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Πατριαρχική ἐξαρχία. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες», ἃς σημειωθοῦν ἐδῶ συμπληρωματικά καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὁ οἰκουμενικός πατριάρχῃς ἀπονέμει ἐξαρχίες σὲ ἀξιωματοῦχοι τοῦ πατριαρχείου ἀλλὰ καὶ σὲ ἱερωμένους τῆς ἐπαρχίας, ἢ σὲ σχολάζοντες ὀρχιερεῖς, ἢ καὶ σὲ λαϊκοὺς «πρὸς ζωάρκειαν»³, ἢ «τιμῆς καὶ ἀξίας χάριν». Ὁ θεσμός, ἰδιαίτερα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἐγινε στὰ χέρια ἱκανῶν πατριαρχῶν πρόσφορο ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἐπιτύχουν λεπτές ἰσορροπίες,

1. MM I, 80-81 [πρβ. H. HUNGER-O. KRESTEN, *Das Register...*, ἀρ. 55 καὶ J. DARROUZES, *Les registres...*, 5, N. 2086]. Γενικότερα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἀπάμειας βλ. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *δ.π.*, 219-225, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Τὰ σφάλματα...*, 118, ΓΕΡ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἀπάμεια, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 2, Ἀθήνα 1963, 1038-1040, R. JANIN, *La géographie ecclésiastique...II*, 136-139. Βλ. ἀκόμη Β. Φ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΑΔΗΣ, Ἀντίλαλοι ἀπὸ τὰ Μουδανιά καὶ τὰ γύρω, *Θεσσαλονίκη* 1934 καὶ Ο ἸΔΙΟΣ Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Προύσης, *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959), 122-125.

2. Σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Κυρίλλου Ε', πὺ ἐκδόθηκε τὸ 1755, διαβάζουμε: «Ἐπειδὴ τοιγαροῦν καὶ αἱ πατριαρχικαὶ ἐξαρχίαι, αἱ κατὰ φιλοτιμίαν πατριαρχικὴν διδόμεναι κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν τοῖς τιμιωτάτοις καὶ εὐγενεστάτοις κληρικοῖς τοῦ ἁγιωτάτου πατριαρχικοῦ, ἀποστολικοῦ τε καὶ οἰκουμενικοῦ θρόνου... ἀείποτε διετέλεσαν ἐλεύθεροι καὶ ἀνεπηρέαστοι καὶ ἀκατάσχετοι παρ' οὔτινος οὐδ' ἄλλου προσώπου καὶ μόνῃ τῇ σταυροπηγιακῇ ἀξίᾳ καὶ πατριαρχικῇ ἀξίᾳ καὶ προσωνομίᾳ σεμνυνόμεναι,...». Τὸ γράμμα ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ι. ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐγγραφα ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899), 368.

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ «εὐεργετικόν» γράμμα τοῦ Διονυσίου Δ' μὲ τὸ ὁποῖο ἐκχωρεῖ, τὸν αὐγούστο τοῦ 1676, «τὴν ἐξαρχικὴν δεσποτείαν τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον πατριαρχικῶν καὶ σταυροπηγιακῶν μοναστηρίων» στὸ μέγα ἐταρειάρχη τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας Δημήτριον «εἰς μερικὴν περίθαλψιν καὶ ζωάρκειαν». Τὸ κείμενο ἔχει ἐκδώσει ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐξαρχίαι..., 250-251, ἀπὸ ἀντίγραφο πὺ σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2. (Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή...*, λήμμα 651). Τὸ ἴδιο κείμενο ἔχουν δημοσιεύσει ὡς ὑπόδειγμα «ἐντάλματος διδομένου τοῖς ἐξάρχουσιν» οἱ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα...*, 5, 584-5. Στὸ κείμενο τῶν Ράλλη-Ποτλῆ ὁ ὁφικιάλιος πὺ εὐεργετεῖται, ὁ Δημήτριος, εἶναι μέγας ρήτωρ.

νὰ ἀνταμείψουν τὴν εὐπείθεια, νὰ ἐνισχύσουν πολιτικὲς συμμαχίες. Ὁ θεσμός δὲν ἔχει μελετηθεῖ στὴν ἔκταση καὶ στὸ βάθος ποὺ τοῦ ἀξιζεῖ¹.

6 (στ. 6) ὁ κακῶς τῆς ἐκκλησίας [ἐπιβὰ]ς Ῥαφαήλ.—Τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ συνδυαζόμενο μετὰ ἐπίθετα σκυθογενῆς καὶ βάρβαρος ποὺ τοῦ ἀποδίδονται στὸ κείμενο IV παραπέμπει μὲ βεβαιότητα στὸν Ραφαήλ Α' (βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 33 καὶ ἰδίως σημ. 1). Γιὰ τὴ μὴ ἀναγνώριση τῆς πατριαρχίας του βλ. πιὸ κάτω στὸ σχόλιο 12.

7 (στ. 7) Ὁ στίχος, ποὺ ἔχει χαθεῖ σχεδὸν ὁλόκληρος —μόνο ἡ τελευταία λέξη *γράμμα* μὲ δυσκολία διακρίνεται— θὰ μπορούσε νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἐξῆς: «Ἀδ[ρια]ν[ο]υ πόλεως, καθὼς τὸ τούτου π(ατ)ριαρχικὸν πρὸς αὐτὸν] *γράμμα*». Στὴν ἀποκατάσταση αὕτη μὲ ὁδηγοῦν ἀφενὸς ἡ ρητὴ ἀναφορὰ ποὺ γίνεται στὸν πρῶν Ἀδριανουπόλεως πιὸ κάτω στὸ κείμενο (στ. 11 καὶ 15) καὶ ἀφετέρου ἡ ἀνάλογη διατύπωση ποὺ ὑπάρχει στοὺς στίχους 22α-22γ τοῦ κειμένου IV· πρβ. ὥστόσο καὶ ὅσα ἀναφέρονται πιὸ πάνω, σ. 77-78.

8 (στ. 8-9) *μήτε τὴν παλαιὰν τάξιν τηρήσας*.— Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση ἐπικαλεῖται «τὴν παλαιὰν τάξιν» γιὰ νὰ τονίσει ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Ραφαήλ νὰ μετατρέψει τὴν ἐξarchία Μουδανιῶν σὲ μητροπόλη δὲν ταίριαζε μὲ τὴν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Ὁ Μανουήλ Γεδεὼν ὥστόσο, ἀντλώντας παραδείγματα ἀπὸ τὴν τακτικὴ ποὺ ἀκολουθήθηκε κυρίως μετὰ τὴν Ἀλωση, καταλήγει στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Οὕτω λοιπὸν ἀνεδημιουργοῦμεν νέας ἐξarchίας ἢ κατηργοῦμεν ἐτέρας συνανοῦντες ἐπισκοπαῖς, καὶ μητροπόλεσιν, οὐδένα λόγον γινώσκοντες καὶ φέροντες δικαιολογοῦντα τὴν ἀνασύστασιν, ἢ κατάλυσιν, ἢ συγχώνευσιν, διότι κανονικὸς οὐδεὶς ὑφίστατο»².

9 (στ. 9) *μήτε τὰ αὐτοῦ γράμματα καὶ ὑπογραφὰς αἰδεσθεῖς*.— Ἄν ὁ πληθυντικὸς ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου δὲν εἶναι σχῆμα λόγου ἀλλὰ ἀποδίδει τὴν πραγματικότητα, δύο γράμματα θὰ πρέπει νὰ ὑποδηλώνονται: τὸ ἐξarchικὸ γράμμα μὲ τὸ ὅποιο ὁ Ραφαήλ ἀνέθετε τὴν ἐξarchία τῶν Μουδανιῶν στὸν πρῶν Ἀδριανουπόλεως καὶ κάποιον πιττάκιο πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῶν Μουδανιῶν, ποὺ τοὺς πληροφοροῦσε γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ νέου ἐξάρχου καὶ ζητοῦσε τὴν ὑπακοή τους σὲ αὐτόν.

1. Βλ. ὥστόσο τίς ὀξυδερκεῖς ἐργασίες τοῦ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τὰ σφάλματα..., *Κήρυξ* 3 (1892), 65-67, 81-83, 100-104, 115-118, 138-139, 145-147, καὶ Ἐξarchiai..., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 32 (1912), 67-69, 148-152 καὶ 33 (1913), 250-252, 264-266.

2. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐξarchiai..., 252.

Πράξη τοῦ Ραφαήλ ποὺ νὰ ἀνυψώνει τὰ Μουδανιὰ σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀφοῦ τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων ἦν αὕτη ἡ ἐξαρχία...» (Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρονται πρὸ πάνω, στὸ σχόλιο 4).

10 (στ. 9-10) *κεχειροτόνηκεν μ(ητ)ροπολίτην αὐτόθι τὸν πρώην Μουντανείων προτέκδικον*.— Τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς πράξης αὐτῆς δὲν τὸν γνωρίζουμε· μποροῦμε ὅμως νὰ τὸν προσδιορίσουμε πρὸς τὸ τέλος τῆς πατριαρχίας τοῦ Ραφαήλ, ἀφοῦ οἱ δύο ἀντίδικοι —ὁ πρῶν ἐξάρχος καὶ ὁ νῦν μητροπολίτης Μουδανιῶν— ὅταν φθάνουν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συναντήσουν τὸν πατριάρχη Ραφαήλ βρῖσκουν τὸ θρόνον κενό. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ μετατροπὴ τῆς ἐξαρχίας Μουδανιῶν σὲ μητρόπολη νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ἀγῶνα τοῦ Ραφαήλ νὰ συγκεντρώσει τὸ ποσὸ τοῦ χαρτασιῦ ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ στὴν Πύλη¹. Ὅσο γιὰ τὸ νέο μητροπολίτη, εἶναι ὁ ἄδελφος πρώην πρωτέκδικος².

11 (στ. 11) *ὁ πρώην ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης Ἀδριανουπόλεως*.— Οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως παρουσιάζουν ἀρκετὰ κενά. Μετὰ τὸν Γεράσιμο, ποὺ κατεῖχε τὸ θρόνον τῆς Ἀδριανούπολης ὡς τὸ 1457³, τρία ἀκόμη ὀνόματα γνωρίζουμε: τὸν Μάρκο Ξυλοκαράβη ποὺ διατήρησε τὸ θρόνον ὡς τὸ 1466⁴, τὸν Μακάριο ποὺ ἦταν μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως τὸ 1467⁵ καὶ τὸν Θεοφάνη ποὺ ἦταν μη-

1. Ἡ *Ἐκθεσις Χρονικὴ* (ἔκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 32, στ. 21-23) ἀναφέρει ὅτι «περαιωθέντος οὖν τοῦ χρόνου, οὐκ ἡδυνήθη δοῦναι τὸ χαράτζιον» οὐ γὰρ ἦν τις ὁ βοηθῶν αὐτῷ οὔτε ἐκ τῶν κληρικῶν, οὔτε ἐκ τῶν λαϊκῶν.»

2. Γιὰ τὸ ὄφρικο τοῦ πρωτεκδίκου βλ. J. DARROUZÈS, *Recherches...*, 323-332.

3. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἡ ἐκκλησία τῆς ἐν Θράκῃ Ἀδριανουπόλεως, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904), 374-375. Τὴν πληροφορίαν ὁ Γεδεὼν τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ χφ 33 τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τὴν συνδυάζει μὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ Α. DMITRIEVSKIJ, *Εὐχολόγια*, Κίεβο 1901, 627.

4. Ἡ πράξη ἐκλογῆς τοῦ Μάρκου ὡς μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως ἔχει χρονολογία «ς' ἰογ', ἰνδ. ιγ'», δηλαδὴ ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἔγινε μετὰ τὸν σεπτέμβρη τοῦ 1464. Τὸ πρωτότυπο τῆς πράξης λανθάνει· παραδίδεται ὅμως ἀντίγραφό της στὸ ΜΠΤ 145, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὴν ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Συμπληρωματικαὶ διασαφήσεις...*, 358-360.

5. Σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση μὲ χρονολογία «ἐν μηνὶ ἰαννουαρίῳ εἰς τὰς ιε' τοῦ ἔτους ς'ου'θ'ουε'» (15 ἰανουαρίου 1467) ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφὰς τῶν συνοδικῶν ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπογραφή «ὁ Ἀδριανουπόλεως Μακάριος». Ἀντίγραφο τῆς πράξης, ποὺ σώζεται στὸ χφ Ottob. gr. 205, ἔχει ἐκδώσει ὁ L. PETIT, *Déposition du patriarche Marc Xylocaravi, Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903), 144-149 καὶ ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μάρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἴτα πρόεδρος Ἀχριδῶν, *Vizantijskij Vremennik* 10 (1903), 413-415.

τροπολίτης τὸ 1474¹. Ὡστόσο στοὺς δύο τελευταίους θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητήσουμε τὸν ἑξαρχο Μουδανιωῶν. Ὁ Γεράσιμος διατήρησε ἐπὶ 14 χρόνια τὸ θρόνο τῆς Ἀδριανούπολης καὶ θὰ πρέπει τὸ 1476 νὰ ἦταν, ἀν ζοῦσε, πολὺ ἡλικιωμένος ὥστε νὰ διαθέτει τὴ μαχητικότητα ποὺ διαφαίνεται στὸ κείμενο. Ὅσο γιὰ τὸν Μάρκο, εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὴ μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως μετατέθηκε στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, γιὰ νὰ γίνεи στὰ τέλη τῆς ζωῆς του πρόεδρος Ἀχριδῶν². Αὐτὰ τὰ ἀξιώματα ἀσφαλῶς θὰ τὰ μνημόνευε τὸ κείμενο, ἀν ὁ πρῶν Ἀδριανουπόλεως ἑξαρχος Μουδανιωῶν ἦταν ὁ Μάρκος. Πάντως, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ *Ἐκθεσις Χρονική*, θὰ πρέπει νὰ μὴν ζοῦσε τὸ 1476, ἀφοῦ τὸ 1467 «ἔλαβε [ὡς πρόεδρος] τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Ὀχρίδου, ὀλίγον δὲ βιώσας ἐτελεύτησεν»³. Πάντως γιὰ τὴν τύχη τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως, λίγες δεκαετίες ἀργότερα, διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρονται σὲ συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε («ἐν ἔτει ζςζς» (1517/1518) γιὰ νὰ ἀνακατανείμει τίς ἐνορίες τῶν μητροπόλεων Ἀδριανουπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως: «ἡ μὲν γὰρ ὀλίγην κέκτηται ἐνορίαν, ἡ Ἀδριανούπολις δηλαδὴ, ὡς φάναι μὴδὲ ἀρχιερεᾶ δύνασθαι τρέφειν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἐπέτειον τέλος τὸ αὐθεντικὸν ἀποτίειν, κἀντεῦθεν δίχα ποιμαντικῆς ἱεραῆς τοὺς πλείονας διαμένειν χρόνους, μὴ ἐθέλοντός τινος τὴν τοιαύτην προστασίαν αὐτῆς ἀναδέξασθαι»⁴.

12 (στ. 13) *νεύσει Θεοῦ τοῦ π(α)τριαρχείου ἐξηλθεν*.— Ἡ σύνοδος ὑποδηλώνει μὲ τὴν φράση αὐτὴ τὸν ἀντικανονικὸ τρόπο ἀνόδου τοῦ Ραφαὴλ Α' στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο καὶ προοιωνίζει τὴ μὴ ἀναγνώριση ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία τοῦ Ραφαὴλ ὡς πατριάρχη. Πραγματικά, στὴ συνοδικὴ πράξη τοῦ 1488 ἡ ὁποία, προκειμένου νὰ τονισθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας θεωρεῖ νόμιμες ὅλες τίς προηγούμενες πατριαρχίες, μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Ραφαήλ: «... ἐπεὶ οἱ πρὸς ἀλλήλους διαφερόμενοι ἀρχιερεῖς νόμιμοι ἦσαν καὶ πατριάρχαι πρὸς πατριάρχας· οἱ πάντες γὰρ

1. Σὲ συνοδικὴ πράξη μὲ χρονολογία «ἐν ἔτει ςωλωπωγω, ἰνδ.ος ηης, μηνὶ ὀκτωβρίῳ ιη» (10 ὀκτωβρίου 1474), ἀνάμεσα στίς ὑπογραφὰς τῶν συνοδικῶν ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Φιλιππουπόλεως «ἔχοντος καὶ τὴν γνώμην τοῦ Ἀδριανουπόλεως Θεοφάνους». Τὸ κείμενο ἔχει ἐκδώσει ὁ ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἐκκλησιαστικά Σύλλακτα...*, 14-16

2. Βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΤΣ, Μάρκος Ξυλοκαράβης ..., 413.

3. Ἐκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 30.

4. Ἀντίγραφο τοῦ τόμου σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 276 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1, Πετροῦπολη 1891, 478-480.

οὔτοι τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ χρήσιμοι πολυειδῶς καὶ διὰ τοῦτο δεκτοὶ ὑπῆρξαν, φαύλου μόνου τῶν τοιούτων Ῥαφαὴλ ἐκείνου τοῦ Τριβαλοῦ, ὃς ἀναιδέστατα διὰ τῆς ἔξω καὶ μόνης ἀρχῆς τῇ ἐκκλησίᾳ προσέβαλε βία· ἄνευ γὰρ μό[νου] καὶ τούτου προφανῶς ὄντος κατεγνωσμένου καὶ ἀποβλήτου, οἱ λοιποὶ συγγνώμης ἔτυχον...», διευκρινίζει ἡ συνοδικὴ πράξι¹.

13 (στ. 14-16) ὁ δὲ γεγονὼς μ(η)τροπολίτης... ἐτέρω τινὶ τρόπῳ.— Ὁ νεοεκλεγείς μητροπολίτης Μουδανιῶν —ὁ πρῶτην πρωτεύδικος τῆς πόλης— ἦλθε, ὅπως καὶ ὁ ἑξαρχος, στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συναντήσουν τὸν πατριάρχη Ραφαὴλ καὶ νὰ λύσουν ὀριστικὰ τὸ θέμα ποῦ προκάλεσε ὁ ἴδιος μὲ τίς δύο διαφορετικοῦ περιεχομένου πράξεις του. Καθὼς δὲν βρῆκαν ὁμῶς τὸν Ραφαὴλ στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, ὁ μητροπολίτης ἔφυγε, ἐνῶ ὁ ἑξαρχος ἔμεινε καὶ θέλησε νὰ διεκδικήσει τὴν ἐξαρχία «ἐτέρω τινὶ τρόπῳ», προσφεύγοντας προφανῶς σὲ μὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή.

14 (στ. 16-17) τοῦτο εἷς τε βάρος μέγα... καὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σύγχυσιν.— Ἡ φράση ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς πρόθεσης τοῦ ἐξάρχου νὰ προσφύγει σὲ μὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, προφανῶς στὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν παρέμβασή της προκειμένου νὰ ἀκυρωθεῖ ἡ ἀποξένωσή του ἀπὸ τὴν ἐξαρχία Μουδανιῶν.

15 (στ. 18-19) οὕτω τὸ πρᾶγμα οἰκονομήσαντες... μ(η)τροπολιτῶν.— Ἡ διατύπωση «μετὰ τῶν καθευρεθέντων ἐνταῦθα ἱερωτάτων μητροπολιτῶν» ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀπόφαση ἦταν πράξι τῆς συνόδου, τὸ πιττάκιο ὁμῶς ποῦ τὴν γνωστοποιεῖ στοὺς κληρικοὺς τῶν Μουδανιῶν τὸ ἐκδίδουν προφανῶς ἐκεῖνοι ποῦ στὰ παρασχέδια II καὶ III ἀναφέρονται ρητὰ ὡς «ὀρισμῶ καὶ ἀποδοχῇ τοῦ κρατοῦντος ἐπιτροπεύοντες τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν». Ἐξάλλου, ὁ ὅρος «οἰκονομήσαντες» ὑποδηλώνει τὸν προσωρινὸ χαρακτήρα τῆς ἀπόφασης ποῦ παίρνει ἡ σύνοδος προκειμένου νὰ ἀποφύγει τὴν «σύγχυσιν» τῆς ἐκκλησίας. Πρβ. καὶ τὰ σχόλια 16, 18 καὶ 20.

16 (στ. 20) οὕτω τελεία σύνοδος... ἐγκατέστη.— Ὁ στίχος ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ πιττάκιο τοῦ ὁποίου μᾶς σώθηκε τὸ παρασχέδιο, ἐκδόθηκε σὲ περίοδο μεσοπατριαρχίας· ὁ πατριάρχης «τοῦ πατριαρχείου ἐξῆλθεν» (στ. 13), διάδοχός του δὲν «ἐγκατέστη», καὶ «οὕτω τελεία σύνοδος συνε-

1. Χφ 12 μητροπόλεως Σάμου, φ. 193r. Τὸ κείμενο τῆς πράξης ἔχει ἐκδώσει, μὲ κάποιες ἀβλεψίες, ὁ ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Ῥεκκλησιαστικὰ Σύλλεκτα..., 31-34· τὸ ἀπόσπασμα στὴ σ. 32 κ.έ. Βλ. γιὰ τὴν πράξη καὶ V. LAURENT, Les premiers patriarches..., 260.

κροτήθη». Για τούς λόγους αυτούς ἡ σύνοδος «τῶν καθευρεθέντων... μητροπολιτῶν» διστάζει νά δώσει τήν ὀριστική λύση στό θέμα τῶν Μουδανιωῶν. Πρβ. καί τά σχόλια 18 καί 20.

17 (στ. 21) *[[αὕτη ἡ ἐξαρχία μετὰ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς]]*.—Τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν τὸν συντάκτη τοῦ παρασχεδίου νά σβῇσιν τὴ φράση αὕτη καί νά τὴν διατυπώσιν διαφορετικὰ τοὺς ἀναφέρω πρὸ πάντων, στὴν ἐνότητά «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 38.

18 (στ. 22-23) *συνάγονται καὶ ἐπιτροπεύονται*.—Ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου, μολοντί ἀποτελεῖ προσωρινή ρύθμιση τοῦ ζητήματος, δὲν παραλείπει, ὅπως δηλώνουν τὰ δύο ρήματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται, νά μεριμνήσιν γιὰ τὴν τύχη τῶν ἐξαρχικῶν δικαίων στό διάστημα ποὺ θὰ μεσολαβήσιν ὡς τὴν ὀριστικὴν διευθέτησιν τῆς ὑπόθεσης.

19 (στ. 23) *παρὰ τοῦ ἐντιμοτάτου οἰκονόμου*.—Τὸ ὀφφίκιο τοῦ οἰκονόμου ἀνήκει στὴν πρώτη πεντάδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν¹.

20 (στ. 25-26) *Καὶ ὅτε π(ατ)ριάρχης γένηται καὶ σύνοδος τελεία συγκροτηθῇ, τὸ φανησόμενον δίκαιον καὶ συμφέρον γενήσεται*.—Ὁ δισταγμὸς καί οἱ ἐπιφυλάξεις τῆς συνόδου νά δώσει, σὲ περίοδο μεσοπατριαρχίας, ὀριστικὴν λύσιν σὲ σοβαρὰ ζητήματα δὲν φαίνεται νά ὀφείλεται μόνον στό ἀντικείμενον τῆς ὑποθέσεως, τὴν τύχην μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Σὲ συνοδικὴ ἀπόφασιν τοῦ 1379, γιὰ παράδειγμα, διαβάζουμε ὅτι ἡ ἱερὰ σύνοδος «διέκρινεν, μὴ δίκαιον εἶναι, τὸν εἰρημένον μητροπολίτην... ἐγκαλεῖσθαι καὶ κρίνεσθαι περὶ τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ, μὴ ὄντος πατριάρχου προκαθημένου τῆς ἱερᾶς συνόδου, οὔτε γὰρ οἱ ἱεροὶ κανόνες ταῦτα ὑπαγορεύουσιν, οὔτε ἡ τῆς ἐκκλησίας κατάστασις καὶ τὸ ἔθος ἀπαιτεῖ τὰ τοιαῦτα»².

1. Για τὸ ὀφφίκιον αὐτὸ βλ. J. DARROUZÈS, *Recherches...*, 303-309.

2. MM II, 2-3.

Π. Παρασχέδιο πιττακίου

συνοδική διάκρισις

[1476, ante 13 μαρτίου]

(στ. 14· διέκρινεν, στ. 19, 23)

Περίληψη: Ἡ σύνοδος, ὕστερα ἀπὸ ἐγκλησιν τοῦ μητροπολίτη Ροιζαίου, ἀποφασίζει νὰ καλέσῃ τὸν μητροπολίτη Τορνόβου νὰ καταβάλλῃ στὸν Ροιζαίου τὸ ποσὸ τὸ ὁποῖο, ὡς ἐγγυητὴς χρέους του, ἐπλήρωσε στοὺς δανειστὲς του, καθὼς καὶ τοὺς τόκους μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιβαρύνθηκε. Ἡ διευθέτησις τῆς ὑποθέσεως νὰ γίνῃ εἴτε μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ὀφειλόμενου ποσοῦ, εἴτε μὲ τὴν αὐτοπρόσωπη ἔλευσις τοῦ ὀφειλέτη, στὴν περίπτωσιν ποὺ ἀμφισβητεῖ τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ.

Π α ρ ά δ ο σ η: Vind. hist. gr. 48, φ. 224^r ἀντεστραμμένο.

Π ε ρ ι γ ρ α φ ή: Ὡς πρὸς τὸ χαρτὶ καὶ τὴν κατάστασίν του βλ. τὴν ἀντίστοιχὴ περιγραφὴ στὸ παρασχέδιο I. Γραμμένη ἐπιφάνεια 116 × 200 χιλ.

Σ η μ ε ι ώ μ α τ α: Κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο, στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ φύλλου, σὲ δύο στίχους: *καλῶς ἐποίησας καὶ σιγήσας ὅτε ἄμεινον, καὶ φθε|²γξάμενος ἦν|¹κα βέλτιον. καὶ τὰ τοῦ Πυθαγόρου [Λιβανίου Ἐπιστολὴ υξ', *Libanii Opera*..., 446].*

† Πανιερώτατε μ(η)τροπολίτα Τορνόβου καὶ τὰ ἐξῆς. Ὁ ιερώτατος μ(η)τροπολίτης Ῥοιζαίου καὶ τὰ λοιπά, \ἀναστὰς/ ἐπὶ τῆς|² ἱερᾶς καὶ θείας συνόδου τῶν \ἐνταῦθα/ συνελθυσάντων \ἀρχιερέων/ ἐπὶ καταστάσει τῆς ἐκκλησίας Χ(ριστο)ῦ χρηματικὴν ἐγκλησιν |³ κεκίνηκεν κατὰ τῆς μεγάλης ἀγιοσύνης σου, εἰπὼν ὅτι πρὸ χρόνων δεηθεῖς [αὐτὸς] \ποσοῦ/ χρημάτων καὶ τῶν δανειστῶν |⁴ ἀπαιτησάντων ἀναδέξασθαι τινὰ τὴν ἀπόδοσιν \αὐ/ τῶν, ἀξιώσει τῆς μεγάλης ἀγιοσύνης σου ἐπέβαλεν οὗτος |⁵ ἑαυτὸν εἰς τὸ τοιοῦτον χρέος, νομίζων ὅτι μέλλεις φροντίσειν ὑπὲρ τούτου, \καθὼς αὐτῷ ἐπηγγείλω καὶ ἔταξας/, καὶ οὗτος ἔσται ἐλεύθερος |⁶ ἀπὸ τῆς ἐνοχῆς τοῦ τοιούτου. Τῆς διωρίας οὖν τοῦ συμφωνημένου χρόνου παρωχηκνίας καὶ τῆς σῆς ἀγιότητος |⁷ μηδόλως φροντισάσης περὶ τῆς ἀποδόσεως τοῦ χρέ[ους σου], οἱ σοὶ δανεισταὶ βιασάμενοι τούτον |⁸ κο-

σμικῇ κρίσει ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διὰ τὸ σὸν χρ[έος] ἄσπρα] ἄπ[ερ ...] οὐτ[ος] μὴ ἔχων ⁹ ἀποδοῦναι, ἀλλὰ δανεισάμενος ἀλλαχόθεν, κατέβα-
 λεν καὶ τόκους \ σὺν τῷ κεφαλαίῳ καὶ εἰς βεβαίωσιν ὧν εἶρηκε παρή/-
^{9α} \ γαγε καὶ μάρτυρας, ^{9β} οἱ γε δὴ ^{9γ} καὶ μεμαρ ^{9δ} τυρήκασι, ^{9ε} βάρος
 πρότερον ^{9ς} δεξάμενοι ^{9ζ} ἐκκλησι ^{9η} αστικόν, ὡς ^{9θ} οἶδασιν ^{9ι} ἀκριβῶς
^{9ια} ὅτι διὰ ^{9ιβ} τὸ χρέος ^{9ιγ} ἀπέδωκεν // ἕως ἄρτι ἄσπρα καὶ ἐπὶ τού-
 τοις ¹⁰ ἡξίωσε καὶ παρεκάλεσε τὴν δηλωθεῖσαν ἱερὰν τῶν ἀρχιερέων
 σύνοδον, ἵνα γένηται λόγος παρ' αὐτῶν ¹¹ πρὸς τὴν σὴν ἀγιότητα περὶ
 τούτου. Οἱ δεξάμενοι τὴν παράκλησιν αὐτοῦ ὡς εὐλογον καὶ δικαίαν, ὥρι-
 σαν πρὸς ἡμᾶς ¹² τοὺς ὁρισμῶ καὶ ἀποδοχῇ τοῦ κρατοῦντος ἐπιτροπεύον-
 τας τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, ἵνα γράψωμεν περὶ ¹³ τούτου τῇ μεγάλῃ
 ἀγιοσύνῃ σου. Ὁ δὴ καὶ ποιῶμεν καὶ γράφομεν καὶ δηλοποιῶμεν σοι,
 ὅτι ἡ γνώμη ¹⁴ τῆς ἁγίας συνόδου καὶ διακρίσις αὕτη ἐστίν, ἵνα ποιήσης
 δηλαδὴ δυοῖν θάτερον· ἢ αὐτὸς σὺ ἔλθῃς ¹⁵ ἐνταῦθα καὶ ἀντικριθῇς αὐτῷ
 περὶ τούτου, ἢ ἵνα στείλῃς ἀντί σου ὄντινα δὴ καὶ αἰρῇ, ἔχοντα ¹⁶ μεθ'
 ἑαυτοῦ καὶ τὰ ἄσπρα ἅπερ ἀπέδειξεν \ ὁ ἱερώτατος / ἑμμαρτήρως ὅτι ὀφεί-
 λεις αὐτῷ. Καὶ εἰ μὲν φανείῃ, ¹⁷ ὅτι τοιοῦτον ἐστὶ τὸ χρέος σου, ὅσον δὴ
 καὶ ἀπέδειξεν, ἵνα δώσῃ αὐτῷ τοῦτο ὁ ἐλευσόμενός σου ἐπὶ ¹⁸ τροπος.
 Εἰ δὲ εὐρεθείῃ ἔλαττον, ἵνα τοῦτο μόνον καὶ οὐ πλέον ἀποδώσῃ. Καὶ εἰ
 μὲν οὕτω ποιήσεις ¹⁹ ὡς ἡ ἁγία σύνοδος διέκρινεν, εὖ ἂν ἔχοι· εἰ δὲ μὴ γε,
 μετὰ διακρίσεως αὐτῶν ἀπελεύσεται ²⁰ εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχὴν καὶ λή-
 ψεται ἐκεῖθεν δύναμιν ἐπὶ τῷ ἀπαιτεῖσαι καὶ λαβεῖν ἀπὸ σου ²¹ τὸ χρέος
 ὁ ὀφείλεις αὐτῷ, καὶ προσεπιτούτοις λήψῃ καὶ τὸ ἐπιτίμιον τῆς παρακοῆς
 καὶ τῆς ²² καταφρονήσεως παρὰ τῆς ἁγίας συνόδου. Ἰνα οὖν μὴ τοῦτο
 γένηται, ποιήσον ὡς αὐτὴ ἐνθέσμως καὶ ²³ νομίμως διέκρινεν.

1 ἀναστάς : ἀνεστάς MM || 3 κενίηκεν : κενίηκε MM. | Μετὰ τὴ λέξῃ χρόνων
 ὁ γραφέας ἄφησε κενὸν τριῶν, περίπου, γραμμάτων γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, προφα-
 νῶς, ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς | \ ποσοῦ / : om MM || 6 τῆς διωρίας οὖν : οὖν τῆς διω-
 ρίας MM | ἀγιώτης : lege ἀγιότητος || 8 χρ[έος] ἄσπρα : χρ(έος) MM. Μετὰ τὴν
 ἀποκατάστασιν πού προτείνω καὶ πρὶν ἀπὸ τῆ λέξῃ ἄπ[ερ...] ὑπάρχει κενὸ τὸ ὁποῖο
 ἄφησε ὁ γραφέας γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, προφανῶς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄσπρων. || 9 τόκους
 σὺν τῷ κεφαλαίῳ : τόκους ἕως ἄρτι... ἄσπρ.... σὺν τῷ κεφαλαίῳ MM || 9ιγ ἀπέδω-
 κεν // ἕως ἄρτι ἄσπρα καί : ἀπέδωκεν καὶ MM || 12 Ὁ σειρὰ τῶν λέξεων στὸ κεί-
 μενο εἶναι: τοὺς ἐπιτροπεύοντας ὁρισμῶ καὶ ἀποδοχῇ τοῦ κρατοῦντος τὴν καθολικὴν
 ἐκκλησίαν· τελικὰ ὅμως ὁ γραφέας προτίμησε τὴ διατύπωση πού σημειῶνω πρὸ πάντων,
 ἀριθμώντας τὴ σειρὰ τῶν λέξεων μὲ τὰ σημεῖα α, β, γ. || 14 δηλαδὴ : δηλονότι MM.

Χρονολόγησις: Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται χρονολογία. Πιστεύω ὅτι
 γράφτηκε στὸ διάστημα πού μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἔξωση τοῦ Ραφαήλ Α΄

ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο στὶς ἀρχὲς τοῦ 1476, ὡς τὴν ἡχοδο τοῦ Μαξιμου Γ', πού ἔγινε στὶς 14 μαρτίου τοῦ ἴδιου χρόνου. Βλ. ἀναλυτικὰ στὴν ἐνόττητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 34 κ.έ.

Σχόλια: 1 (στ. 1) *Πανιερώτατε*.— 'Ἡ προσφώνηση αὐτὴ πρὸς τὸ μητροπολίτη Τορνόβου εἶναι ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο πού ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἔγγραφο δὲν τὸ ἀποστέλλει ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης· σὲ τέτοια περίπτωσις ἡ προσφώνηση θὰ ἦταν «ιερώτατε»¹.

2 (στ. 1) *μ(η)τροπολίτα Τορνόβου*.— Οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι γιὰ τὴ μητρόπολη Τορνόβου μετὰ τὸ 1464 δὲν εἶναι πλήρεις². 'Εκεῖνος ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν ἄδηλο μητροπολίτη τῆς συνοδικῆς αὐτῆς διακρίσεως εἶναι ὁ Παγκράτιος· τὸ ὄνομά του σώζεται ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνους πού ὑπογράφουν τὴ συνοδικὴ πράξις τῆς 10ης ὁκτωβρίου τοῦ 1474, δηλαδὴ ἦταν μητροπολίτης Τορνόβου σὲ χρόνο πολὺ κοντινὸ στὴν περίοδο πού ἐκδόθηκε ἡ συνοδικὴ διάκρισις. (Βλ. ὅσα ἀναφέρω γιὰ τὴ συνοδικὴ πράξις τοῦ 1474 στὴ σημ. 1, σ. 91 τοῦ παρασχεδίου I). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, πρόσωπο εἶχε διατελέσει γιὰ ἕνα σύντομο διάστημα μητροπολίτης Τραπεζοῦντος, πού γρήγορα ὅμως «παρὰχωρήσει θεὸς ἐξηλάθη ἀπὸ τοῦ θρόνου... διὰ θέλησιν καὶ βούλησιν αὐθεντικὴν». Οἱ σχετικὲς πληροφορίες σώζονται στὴ συνοδικὴ πράξις μὲ τὴν ὁποία ἐφοδιάστηκε ὁ διάδοχός του στὸ θρόνο τῆς Τραπεζοῦντος. 'Ἡ συνοδικὴ αὐτὴ πράξις φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Συμεὼν Α', χρονολογία «ἐν ἔτει ς^ωλ^ωπ^ω ἰνδ. ε^ς» (1471/1472) καὶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Παγκράτιος παραιτήθηκε ἐγγράφως «πρὸ μικροῦ χειροτονηθεὶς παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος»³. Δεδομένου ὅτι ὁ Συμεὼν Α' ἀνέβηκε στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1471, ὁ Παγκράτιος θὰ πρέπει νὰ χειροτονήθηκε μητροπολίτης Τραπεζοῦντος μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτή· κατὰ συνέπεια, στὴ μητρόπολη Τορνόβου θὰ πρέπει νὰ μετατέθηκε μετὰ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, ὅχι πρὶν ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 1472.

1. *Ἐκθεσις νέα*, ἔκδ. J. DARROUZÈS, Παρίσι 1969, 47. Πρβ. καὶ J. DARROUZÈS, *Recherches...*, 123 σημ. 4.

2. Γιὰ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους πού ἀφοροῦν τὴ μητρόπολη Τορνόβου βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, 'Επισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς 'Αλώσεως καὶ ἐξῆς, *Θρακικά* 8 (1937), 176-183.

3. 'Ἡ συνοδικὴ πράξις σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΧΡΥΣΑΝΘΟ Τραπεζοῦντος, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος...*, 532-533.

3 (στ. 1) *καὶ τὰ ἐξῆς*.— Συνοψίζεται ἡ συνέχεια τῆς προσφώνησης καὶ οἱ εὐχὲς ποὺ τὶς ἀκολουθοῦσαν στὰ πιττάκια. Στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ ὑπογράφοντες τὸ γράμμα «ἐπιτροπεύοντες» ἦταν, καὶ αὐτοί, μητροπολίτες, ἡ συνέχεια τῆς προσφώνησης θὰ ἦταν: «ὑπέρτιμε ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργγὲ τῶν ἡμῶν ταπεινοτήτων»¹.

4 (στ. 1) ὁ *ιερώτατος μ(ητ)ροπολίτης Ῥοιζαίου καὶ τὰ λοιπά*.— Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Ῥοιζαίου δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω². Γιὰ ὅσα συνοψίζονται μὲ τὴν ἔκφραση «καὶ τὰ λοιπά», βλ. τὸ προηγούμενο σχόλιο.

5 (στ. 1-3) *ἀναστὰς ἐπὶ τῆς ἱερᾶς... κεκίνηκεν*.— Μὲ τοὺς ὅρους «ἀναστὰς..., χρηματικὴν ἔγκλησιν κεκίνηκεν» ὑποδηλώνεται μιὰ ἀστικὴ ἀξίωσις ποὺ προβάλλει ὁ μητροπολίτης Ῥοιζαίου ἐναντίον τοῦ Τορνόβου. «Χρηματικὴν ἔγκλησιν», δηλαδὴ τὴν ποινικὴν ἀγωγὴν (βλ. πρόχειρα Ἀρμενόπουλος, *Ἑξάβιβλος Α'*, β', 17 καὶ τὸ σχόλιο στὸ ἐδάφιο 23)³. Γιὰ τὴν ἀρμοδιότητα τῆς συνόδου νὰ ἐκδικάσει ἀστικὴ ἀξίωσις βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπὶ διαφορᾶς ἰδιωτικοῦ δικαίου» (σ. 56 κ.ἐ.). Μὲ τοὺς ὅρους «τῆς... συνόδου... ἐπὶ καταστάσει τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ» ὑποδηλώνεται ὅτι μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ραφαήλ Α' συγκεντρώθηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀρχιερέων ὥστε νὰ συγκροτηθεῖ σύνοδος προκειμένου νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ διασαλευθεῖσα ἀπὸ τὸν Ραφαήλ τάξις τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐκλεγεῖ νέος πατριάρχης.

6 (στ. 3) *τῆς μεγάλης ἀγιοσύνης σου*.— Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός, σύμφωνα μὲ τὸν σιναϊτικὸ κώδικα 1609 ποὺ σώζει παραλλαγή τῆς *Ἐκ*-

1. *Ἐκθεσις νέα* ..., 51. Πρβ. καὶ ὅσα ἀναγράφει ἡ παραλλαγή τοῦ κειμένου τῆς *Ἐκθέσεως νέας* ποὺ σώζει ὁ σιναϊτικὸς κώδικας 1609 τοῦ α' μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν ἔκδ. J. DARROUZÈS, 73. Γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Σινᾶ βλ. V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur* 3, 1, Πετρούπολη 1917, 77-105 καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ J. Darrouzès γιὰ τὸ χρόνον γραφῆς τοῦ χειρογράφου, *δ.π.*, 24-25. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ τίτλου «ὑπέρτιμος» βλ. V. GRUMEL, *Métropolitès Hypertimes*, *Mémorial L. Petit*, Παρίσι 1948 [Archives de l'Orient Chrétien 1], 158-162 καὶ J. DARROUZÈS, *Recherches...*, 111.

2. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας τοῦ Ῥοιζαίου, κυρίως κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, 5, 1, Παρίσι 1963, 363 καὶ 667 καὶ J. DARROUZÈS, *Les regestes...*, 5, N. 2364, critique, 301.

3. *Ἐκδ.* HEIMBACH, 38, 40 [= ΠΙΤΣΑΚΗΣ, 22].

θέσεως νέας¹, ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη ἀλλὰ καὶ σὲ μητροπολίτες.

7 (στ. 3-11) *πρὸ χρόνων δεηθείς... περὶ τούτου*.— Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ μητροπολίτη Ροιζαίου καὶ τοῦ Τορνόβου προέκυψε ἀπὸ ἓνα δάνειο πού ὁ τελευταῖος χρειάστηκε νὰ συνάψει καὶ στὸ ὁποῖο ὁ Ροιζαίου ἀνέλαβε τὸ ρόλο τοῦ ἐγγυητῆ. Τὸ ἱστορικὸ τῆς ὑπόθεσης, τὴ νομικὴ τῆς θεμελίωση καὶ ὅσα συνδέονται μὲ τὴ δικαιοδοσία τῆς συνόδου ὡς ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου ἀναπτύσσω στὴν ἐνότητα «Δικαιοδοσία τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου...». Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ στὸ σχολιασμὸ μερικῶν ὄρων.

8 (στ. 8) *κοσμικῇ κρίσει*.— Ὁ ὅρος ὑποδηλώνει ὅτι οἱ δανειστὲς τοῦ μητροπολίτη Τορνόβου προσέφυγαν σὲ δικαιοδοτικὴ ἀρχὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας προκειμένου νὰ εἰσπράξουν ἀπὸ τὸν ἐγγυητὴ ὅ,τι τοὺς ὀφείλε ὁ Τορνόβου.

9 (στ. 8) *ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διὰ τὸ σὸν χρ[έος] ἄσπρα*.— Στὸ κείμενο δὲν διακρίνεται ἡ λέξη πού ἀπέδιδε τὸ νόμισμα πού ὑποχρεώθηκε ὁ ἐγγυητὴς νὰ καταβάλλει στοὺς δανειστὲς. Στὸν ἐπόμενο, ὅμως, στίχο διαβάζουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἄσπρα· πλὴν στὴν λέξη, μάλιστα, ὁ γραφέας ἄφησε χῶρο κενὸ γιὰ νὰ σημειωθεῖ τὸ ποσὸ τῶν ἄσπρων, ἀριθμὸς πού τελικὰ, δυστυχῶς, δὲν συμπληρώθηκε στὸ παρασχέδιο.

10 (στ. 12-13) *τούς... ἐπιτροπεύοντας τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν*.— Τὸ κείμενο τῆς συνδικτικῆς διακρίσεως τὸ κοινοποιεῖ στὸ μητροπολίτη Τορνόβου ἡ ἐπιτροπὴ πού εἶχε ὀριστεῖ γιὰ νὰ ἐκτελεῖ τὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου στὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 35.

11 (στ. 14-16) *ἵνα ποιήσης... ὅτι ὀφείλεις αὐτῷ*.— Μολονότι ἡ σύνοδος φαίνεται πὼς ἔχει ἤδη πεισθεῖ, ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ροιζαίου καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρικὲς καταθέσεις, γιὰ τὴν ὀφειλὴ τοῦ Τορνόβου, μὲ τὴν ἀπόφασή της τοῦ προσφέρει μιὰ τελευταία διέξοδο: νὰ ἔλθει ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ζητήσῃ ἀναψηλάφηση τῆς ὑπόθεσης προβάλλοντας τὶς ἀντιρρήσεις του ἢ καὶ τὶς συμβιβαστικὲς του προτάσεις. Ἡ λύση αὕτῃ ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ὑψηλότερη βαθμίδα πού κατέχει στὴν τάξῃ τῶν μητροπολιτῶν ὁ Τορνόβου ἀπὸ τὸν Ροιζαίου.

12 (στ. 18) *Εἰ δὲ εὐεθθείς... οὐ πλέον ἀποδώσει*.— Μὲ τὴ φράση αὕτῃ προσφέρεται ἡ δυνατότητα στὸ μητροπολίτη Τορνόβου νὰ ἀποδείξει, προφανῶς μὲ ἔγγραφα, ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ὀφειλόμενου ποσοῦ εἶναι μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού προέβλεπε στὴ σύνοδο ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου.

1. Ἐκδ. J. DARROUZÈS, 73.

III. Παρασχέδιο πιττακίου

συνοδική διάκρισις

[1476, ante 13 μαρτίου]

(στ. 7· διέκρινεν, διεκρίθη, στ. 6, 10, 12)

Π ε ρ ί λ η ψ η: Ἡ σύνοδος, ὕστερα ἀπὸ ἐγκλησῆ τοῦ μητροπολίτη Μηδείας, καλεῖ τὸν σκευοφύλακα, τὸν χαρτοφύλακα καὶ τὸν σακελλίου τῆς ἰδίας μητροπόλεως νὰ ἔλθουν σὲ τακτὴ προθεσμία στὴν Κωνσταντινούπολη προκειμένου νὰ ἀπολογηθοῦν γιὰ τὶς κατηγορίες ποὺ διατύπωσε ἐναντίον τους ὁ Μηδείας. Καλοῦνται ἀκόμη νὰ ἔλθουν γιὰ νὰ καταθέσουν ὡς μάρτυρες ὁ οἰκονόμος καὶ ὁ σακελλάριος. Μαζί τους οἱ ἐγκαλούμενοι πρέπει νὰ φέρουν τὸ ὠμοφόριο καὶ τὰ ἐπιμάνικα ποὺ κρατοῦν ὡς ἐνέχυρο.

Π α ρ ά δ ο σ η: Vind. hist. gr. 48, φ. 224^r.

Π ε ρ ι γ ρ α φ ή: Ὡς πρὸς τὸ χαρτὶ καὶ τὴν κατάστασίν του βλ. τὴν ἀντίστοιχὴ περιγραφὴ τοῦ παρασχεδίου I.

† Οἱ ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μ(η)τροπόλ(ει) τῆς Μηδείας εὐρισκόμενοι \ ἐντι-
\ μότατοι / κληρικοί. Ὁ ἱερώτατος μ(η)τροπολίτης ὑμῶν, \ ἀναστὰς ἐπὶ
τῆς ἱερ[ᾶς] καὶ ἀγίας <συνόδου> / ἐγκλησιν κενήνηκε κατὰ [|]² τῶν συγ-
κληρικῶν ὑμῶν, τοῦ τε σκευοφύλακος καὶ τοῦ χαρτο<φύλακος> καὶ τοῦ
σα<κελλίου> / ὅτι ἀδίκως πάντῃ καὶ παραλόγως εὔρεν [ἰᾶπ] \ ἐξ αἰτίας /
αὐτῶν [ἰᾶχ] [|]³ πειρασμοὺς πολλοὺς [καὶ] ζήμίας \ τε καὶ ἀτιμίας /. Διὸ
καὶ ἐζήτησε \ καὶ παρεκάλεσε / τὴν δηλωθεῖσαν τῶν ἀρχιερέων σύνο-
δον, ἵνα γένηται λόγος παρ' αὐτῶν [|]⁴ πρὸς τοὺς δηλωθέντας συγκλη<ρι-
κούς> \ ὅπως ἔλθωσιν ἐνταῦθα καὶ ἀντικριθῶσιν αὐτῷ, [[αὐτοί]] μετ'
αὐτῶν ἵνα ἔλθωσι καὶ ἕτεροι δύο ἀπὸ τῶν συγ[|]^{4a} κληρικῶν ὑμῶν, ὃ τε
οἰκονόμος καὶ ὁ σακελλάριος ὅπως ἐρωτηθῶσι παρὰ τῆς ἀγίας συνόδου
περὶ τῆς τοιαύτ(ης ὑποθέσεως) /. Οἱ γε δὴ δεξάμενοι τὴν παράκλησιν
αὐτοῦ ὡς εὐλογον καὶ δίκαιον, ὥρισαν πρὸς [ἡμ]ᾶς [|]⁵ τοὺς ὁρισμῷ καὶ
ἀποδοχῇ τοῦ κρατοῦντος ἐπιτρο<πεύοντος> τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαι >
ἵνα \ γρά<ψωμεν> / πρὸς ὑμᾶς ὅπως ἀναγκάσητε τοὺς εἰρημένους [|]⁶ συγ-
κληρικούς ὑμῶν, ἵνα ἔλθωσιν ἐνταῦθα εἰς ἡμέρας ιθ' τὸ μακρότερον \ ἀφό-

τον δέξονται παρ' ὑμῶν τὸν ὁρισμὸν τῆς ἀγίας συνόδου /, τοσαύτην γὰρ διωρίαν καιροῦ διέκρινεν ἡ ἀγία |⁷ σύνοδος ἵνα ἔχωσιν. Ὁ δὲ καὶ γραφομεν ὑμῖν καὶ δηλοποιούμεν καὶ ποιήσατε κατὰ τὴν διάκριον \ αὐ / τῆς. Καὶ εἰ μὲν |⁸ πεισθῶσι καὶ ἔλθωσιν, ἥδη καλόν· ἔσται γὰρ εἰς ὠφέλειαν αὐτῶν. Εἰ δὲ ἀπειθήσουσι καὶ καταφρονήσουσιν, ἵνα ᾧσιν ἀργοὶ |⁹ πάσης ἱεροπρεξίας, ἕως οὗ ἐλεύσονται ἐνταῦθα καὶ ἀντικριθῶσι τῷ μ(ητ)ροπο- <λίτῃ> ἐφ' οἷς παε' αὐτοῦ ἐνεκλήθησαν. |¹⁰ Γενέσθω οὖν \ ἀπαραιτήτως / κα{τα}θὼς ἡ ἀγία σύνοδος διέκρινεν. Ἐρχόμενοι δὲ φερέτωσαν ἀπαραιτήτως καὶ ἃ κρατοῦσιν ὡς ἐνέχυρον |¹¹ ἀπὸ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Βιβύης, ἥγονν τό τε ὠμόφορον αὐτοῦ καὶ τὰ ἐπιμάνικα |¹² διεκρίθη \ γὰρ / καὶ τοῦτο συνοδικῶς ἵνα [ποι]ήσωσιν. Καὶ ὁ Θ(εὸς) τῆς εἰρήνης <μεθ' ὑμῶν>. \ Ελθέ |^{12α} τωσαν δὲ σὺν |^{12β} αὐτοῖς ἀπα |^{12γ} ραιτήτως |^{12δ} καὶ οἱ δηλω- |^{12ε} θέντες ἔτεροι |^{12ς} δύο συγκλη<ρικοί> //

1. ἐπὶ τῆς ἱερ[ᾶς] καὶ ἀγίας <συνόδου>: om MM || 2 σακελλίου: σακελλαρίου MM | ἐξ αἰτίας αὐτῶν: ἐξ αὐτῶν αἰτίας MM || 4 ἀπό: om MM || 4α περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως: om MM | πρὸς [ἡμ]ᾶς: πρ... MM || 5 ἐπιτρο<πεύοντας τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν>: ἐπιτρόπον..... MM | γρά<ψωμεν>: γράψῃ MM || 6 Ὁ γραφέας ἔγραψε τὸ μακρότερον εἰς ἰθ' ἡμέρας· μετὰ δὲ μὴς προτίμῃσε τὴ διατύπωση εἰς ἡμέρας ἰθ' τὸ μακρότερον καὶ ἀρίθμῃσε τὴ νέα σειρὰ τῶν λέξεων μὲ α, β. Οἱ MM δημοσιεύουν: τὸ μακρότερον εἰς ἡμέρας ιε' || 10 κα{τα}θὼς: καθὼς MM || 11 Βιβύης: lege Βιζύης, βιβυ..... MM || 12 γὰρ: om MM | [ποι]ήσωσιν:ήσωσιν MM.

Χρονολόγησις: Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται χρονολογία. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐκθέτω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 34 κ.έ., τὸ ἔγγραφο πρέπει νὰ γράφτηκε στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἔξωση τοῦ Ραφαήλ Α' ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο στίς ἀρχές τοῦ 1476, ὡς τὴν ἀνοδο τοῦ Μαξίμου Γ' ποὺ ἔγινε στίς 14 μαρτίου τοῦ ἴδιου χρόνου.

Σχόλια: 1 (στ. 1) μ(ητ)ροπόλ(ει) τῆς Μηδείας.— Ἡ Μῆδεια, ἐπισκοπὴ καὶ ἀργότερα ἀρχιεπισκοπὴ, προβιβάσθηκε τὸν 14ο αἰώνα σὲ μητροπόλη. «Μετὰ δὲ τὴν τελευταίαν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, ἐν τῷ καιρῷ τῆς συγχύσεως, προεβιβάσθησαν εἰς μητροπολίτας ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων... ὁ Μηδείας», διαβάζουμε στὴν Ἑκθεσιν... ἐπὶ... Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος¹.

2 (στ. 1) Ὁ ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης ὑμῶν.— Στὸ κείμενο τοῦ

1. Ἔκδ. J. DARROUZES, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 402 (125), 409 (153), 410 (155)· πρβ. καὶ 414 (124), 418 (15), 420 (55).

παρασχεδίου δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Μηδείας· πρόκειται ὅμως, ἀσφαλῶς, γιὰ τὸν Νεόφυτο, ἀφοῦ τὸν βρίσκουμε νὰ ὑπογράφει ὡς μητροπολίτης Μηδείας καὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ 1476. Τὸ ὄνομά του σώζεται ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους ποὺ ὑπογράφουν τὴ συνοδικὴ πράξη τῆς 10ης ὁκτωβρίου 1474¹. Καὶ ἀκόμη, τὸν βρίσκουμε σὲ «σιγίλλιδες γράμματα», μὲ χρονολογία «ἐν ἔτει ϞϞϞϞϞϞϞ, μηνὶ Ἰουνίῳ ἰνδικτιῶνδς ι^{ης}» (Ἰούνιος 1477) ποὺ ἀπέστειλε ὁ Μάξιμος Γ' στὴ μονὴ Κοσινίτσας, νὰ ὑπογράψει ὡς «ὁ Μηδείας Νεώφυτος»².

3 (στ. 1-3) ἀναστὰς... καὶ ἀτιμίας.— Ὁ μητροπολίτης Μηδείας προσέφυγε στὴ σύνοδο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐναντίον τριῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεως του. Τὰ ἀδικήματα ποῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Μηδεῖας, οἱ κληρικοὶ αὐτοὶ διέπραξαν ἐναντίον του εἶναι ἀστικῆς φύσεως («ζημίας») καὶ πιθανῶς καὶ ποινικῆς («ἀτιμίας»). Ὁ ἀκριβολόγος, λοιπόν, συντάκτης τοῦ κειμένου ἀναφέρει ὅτι ὁ Μηδεῖας «ἐγκλησιν κεκίνηκεν», ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς καθαρὰ ἀστικῆς ἀξιώσεως τοῦ μητροπολίτη Ροιζαίου κατὰ τοῦ Τορνόβου (βλ. παρασχέδιο ΙΙ, στ. 2-3) εἶχε γράψει «χρηματικὴν ἐγκλησιν κεκίνηκεν».

4 (στ. 2) σα\κελλίου/.— Ἡ λέξη δὲν διαβάζεται καθαρὰ ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, πρόκειται γιὰ τὸ ὀφφίκιο τοῦ σακελλίου καὶ ὄχι τοῦ σακελλάριου, ὅπως διάβασαν οἱ Miklosich-Müller. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ τὸν σακελλάριο, τὸ κείμενο θὰ τὸν ἀνέφερε, ἀσφαλῶς, πρὶν ἀπὸ τὸν χαρτοφύλακα ἀφοῦ προηγεῖται κατὰ τὴν τάξη τῶν ὀφφικίων· ἐξάλλου, ὁ σακελλάριος καλεῖται νὰ προσέλθει καὶ αὐτὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἀναφέρεται πιὸ κάτω στὸ κείμενο (στ. 5), γιὰ νὰ καταθέσει ὡς μάρτυρας στὴν ὑπόθεση.

5 (στ. 3-7) Διδὸ καὶ ἐζήτησε... ἵνα ἔχωσω.— Οἱ κατηγορίες ποῦ διατύπωσε ὁ Μηδεῖας κατὰ τῶν τριῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεως κατέληγαν στὸ αἶτημα νὰ κληθοῦν ἀπὸ τὴ σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη προ-

1. Βλ. ὅσα ἀναφέρω γιὰ τὴ συνοδικὴ πράξη τοῦ ὁκτωβρίου τοῦ 1474 στὴ σ. 91 σημ. 1.

2. Τὸ ἔγγραφο τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, "Ἐκθεσις...", 18-20. Γενικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς μητροπόλεως Μηδείας βλ. Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν Θράκης, *Θρακικά* 14 (1940), Τ. ΑΘ. Γ[ΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ], Μηδείας καὶ Σωζοπόλεως Μητρόπολις, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια* 8, Ἀθήνα 1966, 1103 καὶ ἀκόμη τὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτω γιὰ τὴ μητρόπολη Βιζύης (πιὸ κάτω, σ. 103 σημ. 1), ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τῆς ὁποίας ἡ τύχη συμβάδισε, κάποια στιγμὴ μέσα στὴν ἱστορία, μὲ ἐκείνη τῆς Μηδείας.

κειμένου να «ἀντικριθῶσιν αὐτῶ». Μαζί τους ζητᾶ να ἔλθουν καὶ ἄλλοι δύο ἀπὸ τοὺς κληρικούς, ὁ οἰκονόμος καὶ ὁ σακελλάριος, γιὰ νὰ καταθέσουν ὡς μάρτυρες («ὅπως ἐρωτηθῶσι παρὰ τῆς ἀγίας συνόδου»). Τὴν ἔγκληση τοῦ Μηδείας καὶ τὰ αἰτήματά του ἡ σύνοδος τὰ ἀποδέχεται καὶ καλεῖ νὰ ἔλθουν οἱ πέντε κληρικοὶ μέσα σὲ τακτὴ προθεσμία.

6 (στ. 4-5) ὤρισαν πρὸς[ῆμ]ᾶς... ἐκκλησίαν.— Πρβ. ἀνάλογη φράση στὸ παρασχέδιο II, στ. 11-12. Γιὰ τὴν ἐπιτροπὴ πού εἶχε ὀριστεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 34 κ.έ.

7 (στ. 5-6) ἵνα γρά(ψωμεν) πρὸς ὑμᾶς ὅπως ἀναγκάσητε τοὺς εἰρημένους συγκληρικούς ὑμῶν, ἵνα ἔλθωσιν ἐνταῦθα.— Ἡ πρόσκληση ἀφορᾷ τοὺς πέντε κληρικούς· ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου ὥστόσο δὲν γνωστοποιεῖται σὲ αὐτοὺς προσωπικά, ἀλλὰ στὸ σύνολο τῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεως Μηδείας γιὰ τὸ λόγο πού ἀποκαλύπτεται στὴ φράση πού ἐδῶ σχολιάζουμε: «ὅπως ἀναγκάσητε τοὺς εἰρημένους συγκληρικούς». Οἱ πέντε θὰ ἔχουν μία, ἀκόμη, πίεση ἀπὸ τοὺς συγκληρικούς τους γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὴν ἐντολὴ τῆς συνόδου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο αὐτό· ὅπως ἀναφέρω στὸ ἐπόμενο σχόλιο, ἡ μὴ συμμόρφωση στὴν πρόσκληση τῆς συνόδου θὰ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ εἶναι οἱ ἀπειθοῦντες «ἀργοὶ πάσης ἱεροπραξίας», συνέπεια πού θὰ πρέπει νὰ τὴν γνωρίζουν καὶ οἱ συγκληρικοὶ τῆς μητροπόλεως.

8 (στ. 7-10) Καὶ εἰ μὲν πεισθῶσι... διέκρινεν.— Ἀπειλοῦνται οἱ συνέπειες πού θὰ ἔχει ἡ μὴ συμμόρφωσή τους πρὸς τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση. Μολονότι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ τελικὴ, ἀφοῦ τὸ θέμα θὰ κριθεῖ ὀριστικὰ μετὰ τὴν προσέλευση τῶν κληρικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ πιττακίου τονίζεται ἡ νομιμότητα τοῦ προκαταρκτικοῦ αὐτοῦ σταδίου μὲ τοὺς ὅρους: «διέκρινεν ἡ ἀγία σύνοδος» (στ. 6-7), «ποιήσατε κατὰ τὴν διάκρισιν αὐτῆς» (στ. 7), «ἡ ἀγία σύνοδος διέκρινεν» (στ. 10), «διεκρίθη γὰρ καὶ τοῦτο συνοδικῶς» (στ. 12).

9 (στ. 10-11) Ἐρχόμενοι δὲ φερέτωσαν ἀπαραιτήτως καὶ ἡ κρατοῦσιν ὡς ἐνέχυρον ἀπὸ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Βιβύης, ἡγουν τό τε ὠμόφορον αὐτοῦ καὶ τὰ ἐπιμάνικα.— Οἱ τρεῖς κληρικοὶ κρατοῦσαν ὡς ἐνέχυρο τὸ ὠμόφοριο καὶ τὰ ἐπιμάνικα τῆς ἱερατικῆς στολῆς τοῦ μητροπολίτη Βιζύης¹, ὅπως δηλώνεται μὲ τὸν ὅρο «ἀλλαγῇ»². Στὸ κείμενο δὲν διαφαί-

1. Στὸ κείμενο γράφεται Βιβύης, ἀλλὰ πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ lapsus calami· εἶναι, ἄλλωστε, φαινόμενο ἀρκετὰ συχνὸ νὰ συγχέουν οἱ γραφεῖς τὰ γράμματα β καὶ ζ.

2. Βλ. DU CANGE, *Glossarium*..., στ. 51 στὴ λ. ἀλλαγαί. Γιὰ τὴν ἐπιβίωση

νεται πῶς παρεμβαίνει στὴ διαμάχη τοῦ Μηδείας μὲ τοὺς τρεῖς ὀφφικιαλίου τῆς μητροπόλεως τοῦ ὁ Βιζύης. Εἶναι πιθανὸ οἱ τρεῖς κληρικοὶ νὰ εἶχαν δανείσει χρήματα στὸν Μηδείας καὶ ὁ Βιζύης νὰ εἶχε προσφερθεῖ, προκειμένου νὰ διασφαλιστεῖ ἡ ἀπόδοση τοῦ δανείου, νὰ δώσει ὡς ἐνέχυρο τὰ δύο αὐτὰ μέρη ἀπὸ τὰ ἄμφιά του. Περισσότερο πιθανόν, ὥστόσο, φαίνεται νὰ εἶχε περιέλθει ἡ στολὴ τοῦ Βιζύης στὴν κατοχὴ τοῦ μ. Μηδείας, ὁ ὁποῖος καὶ ἔδωσε τὰ δύο ἐπιμάνικα καὶ τὸ ὠμοφόριο ὡς ἐνέχυρο στοὺς τρεῖς ὀφφικιαλίου. Τὸ ποσὸ τοῦ δανείου ἐνδεχομένως ἀποδόθηκε στοὺς δανειστὲς, ἐκεῖνοι ὅμως δὲν ἐπέστρεψαν τὸ ἐνέχυρο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Βιζύης ἦταν γειτονικὴ μὲ τὴν Μηδείας καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα (τὸ 1682) οἱ δύο μητροπόλεις συγχωνεύτηκαν. Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Βιζύης δυστυχῶς δὲν τὸ παραδίδει τὸ κείμενο, ὥστε νὰ προστεθεῖ στοὺς ἰσχυροὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ποὺ ὡς πρῶτον μετὰ τὴν Ἄλωση μητροπολίτη ἀναφέρουν, μόλις τὸ 1575, τὸν Διονύσιον¹. Ἡ Βιζύη, ἀρχιεπισκοπὴ ὡς τὸν 14ο αἰῶνα, προβιβάστηκε σὲ μητρόπολη «ἐν τῷ καιρῷ τῆς συγχύσεως», τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴ Μήδεια².

10 (στ. 12) *Ἐλθέτωσαν δέ... δύο συγκλη<ρικοί>*.— Γιά τὴν προσθήκη αὐτῇ, ποὺ ἔκανε ὁ συντάκτης τὴν τελευταία στιγμὴ, βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ἡ διπλωματικὴ τῶν κειμένων», σ. 41.

11 (στ. 12) *<μεθ' ὑμῶν>*.— Γιά τὴν εὐχὴ καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης *<μεθ' ὑμῶν>* πρβ. ὅμοια διατύπωση στὸ στ. 26 τοῦ παρασχεδίου Ι.

τῆς σημασίας αὐτῆς στὴ δημῶδη γραμματεία βλ. τὸ σχετικὸ λῆμμα στὸ ΕΜΜ. ΚΡΙΑΓΑΣ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους Γραμματείας. 1100-1669*, 1, Θεσσαλονίκη 1968, 215.

1. Βλ. γενικότερα γιά τὴν ἱστορία τῆς μητροπόλεως Βιζύης ΙΩ. ΚΗΠΟΥΡΙΔΗΣ, *Ὁ Κώδης τῆς Μητροπόλεως Βιζύης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882-1883), 416-417, ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐπισημειώσεις συμπληροῦσα τὰ περὶ μητροπολιτῶν Βιζύης καὶ Μηδείας, στὸ ἴδιο*, 417-422, Σ. ΛΑΚΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καὶ Μηδείας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Κωνσταντινούπολη 1890.

2. Βλ. πρὸ πάνω τὸ σχόλιο 1. Γιά τὸν προβιβασμὸ τῆς Βιζύης σὲ μητρόπολη βλ. J. DARROUZÈS, *Notitiae...*, 402 (122), 409 (153), 414 (121) καὶ 417 (46).

IV. Παρασχέδιο πατριαρχικοῦ πιττακίου

συνοδική ἀπόφαση (διακρίνει καὶ ἀποφαίνεται, στ. 16) [ἄνοιξη τοῦ 1476]
ἐξαρχικὸ ἔνταλμα (δέδωκεν, στ. 19)

Περίληψη: Ὁ πατριάρχης γνωστοποιεῖ στοὺς κληρικοὺς τῶν Μουδανίων ὅτι ἡ σύνοδος ἀποφάσισε ἡ περιοχὴ αὐτὴ νὰ παραμείνει πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Παράλληλα τοὺς ἀνακοινώνει τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀποδώσει τὴν ἐξαρχία σὲ ἐκεῖνον ποὺ εἶχε ὀρίσει ὁ προκάτοχός του Ραφαήλ, τὸν πρῶτον μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως, καὶ καλεῖ τοὺς χριστιανούς νὰ τοῦ ἀπονέμουν σεβασμὸ καὶ τὰ «συνήθη δίκαια».

Παράδοση: Vind hist. gr. 48, φ. 224^v ἀντεστραμμένο.

Περιγραφή: Ὡς πρὸς τὴν κατάσταση τοῦ χαρτιοῦ βλ. τὸ παρασχέδιον I. Ἡ γραμμένη ἐπιφάνεια πληροῦ τὰ κενὰ ποὺ ἄφησε ἡ γραφὴ τοῦ κειμένου I.

† Οἱ ἐν τῇ π(ατ)ριαρχικῇ ἐξαρχίᾳ τῶν Μουντανείων, καὶ τῶν λοιπῶν π(ατ)ριαρχικῶν καστελλ<ίων> εὐρισκόμενοι ἐντιμότατοι κληρικοί, κατὰ ∥² πν(εῦμ)α υἱοὶ τῆς ἡμῶν <μετριότητος>. Ἐπεὶ εὐδόκησεν ³ ὁ πανάγαθος Κ(ύριος) κρίμασιν οἷς οἶδεν αὐτὸς ⁴ καὶ ἀνεδε ⁵ ξάμεθα τὴν ⁶ προστασίαν ⁷ τῆς καθο ⁸ λικῆς ⁹ ἐκκλησίας ¹⁰ δίκαιον ¹¹ ἐκρίνα ¹² μεν ... ¹³ π.. χ.. ∥ ¹⁴ ∥ παρὰ τοῦ σκυθογενοῦς ἐκείνου καὶ βαρβάρου Ῥαφαήλ ἵνα ∥ ... τοῦτο καὶ διορθώσασθαι ∥. Συνδιασκεψάμενοι ∥ τοίνυν ∥ μετὰ τῶν καθευρε<θέντων> ἀναπληρούντων ἀρχιερέων, ἐπεὶ ἡ καθ' ἡμᾶς αὕτη π(ατ)ριαρχικὴ ἐξαρχία οὐδέποτε ἔσχεν ἐξ ἀμνημο ∥ ¹⁵ νεύτων τῶν χρόνων μ(ητ)ροπολίτην, οὐδὲ γὰρ ὠνομάσθη ποτὲ μ(ητ)ρόπολις, ¹⁶ ὥς πάντες ἀκριβῶς ἐπίστανται, διακρίνει καὶ ἀποφαίνεται, ἵνα πάλιν ¹⁷ ὑπάρχη αὕτη ἡ καθ' ὑμᾶς π(ατ)ριαρχικὴ ἐξαρχία ∥ εἰς ∥ τὴν ἀρχαίαν ∥ αὐτῆς ∥ τάξιν ∥ τε καὶ συνήθειαν ∥ καὶ τελῇ ὑπὸ τὴν ¹⁸ ἐξουσίαν τοῦ κατὰ καιροὺς π(ατ)ριάρχου. ¹⁹ Διὸ δὴ καὶ δέδωκεν αὐτὴν ∥ ἐξ ἀρχῆς ἡμῶν ∥ πρὸς ²⁰ τὸν ἱερώτατον πρῶτον μ(ητ)ροπολίτην ²¹ Ἀδρι[ανουπό]λεως ∥ ἐν ἀγίῳ πν(εῦμα)ι ∥ ²² ἵνα ἔχη αὐτὴν [ἐξαρχικῶς] καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ∥ ἐφο-

ρω πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς / [[κατὰ τὸν τρόπον ἣν ἔλαβε ταύτην καὶ παρὰ τοῦ ²³ 'Ραφαήλ]] ^{22α} κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὴν συμφωνίαν μεθ' ἧς ἔλαβε ταύτην παρὰ τοῦ 'Ραφαήλ, καθὼς τὸ τούτου συνοδικὸν πρὸς αὐτὸν γράμμα ^{22β} διαλαμ ^{22γ} βάνει // ²³ καὶ νέμῃται καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἅπαν εἰσόδημα καρπῶται, πρᾶττη δὲ ἐν αὐτῇ καὶ \ ἀκωλύτως καὶ / τὰ ἐκκλησιαστικά ²⁴ πάντα ὡς ἀρχιερεὺς, καὶ ἱεροουργῇ ἐν αὐτῇ, ἄνευ μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ (συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως). 'Ερχόμενον τοῖνυν αὐτόθι πρὸς ὑμᾶς, ²⁵ ὅτε τοῦτου δεήσει, ὑποδέξασθε \ αὐτὸν / μετὰ τῆς προσηκούσης εὐλαβείας κοὶ τιμῆς ²⁶ καὶ στέργετε καὶ τιμᾶτε καὶ ἀγα{πα}πᾶτε \ αὐτὸν / καὶ ὡς ἀρχιερεῖα \ γέροῖτα / [[χρῆ]] καὶ τίμιον καὶ πν(ευμα)τικὸν ὑμῶν διδάσκαλον, ²⁷ καὶ μάλιστα ὡς ἑξαρχον τῆς ἡμῶν μετριότητος. ^{27α} 'Απονε- ^{27β} μετε δὲ ^{27γ} αὐτῷ εὐ ^{27δ} γνωμόνως ^{27ε} καὶ εἰρηνι ^{27ς} κῶς καὶ κατὰ ^{27ζ} τὰ συνήθη ^{27η} δίκαια ^{27θ} σῶα ^{27ι} μη[δενός ^{27ιζ} ἐναντιουμένου]. // Εἰ γὰρ τις ὑμῶν φωραθείη ²⁸ μὴ πειθόμενος αὐτῷ καὶ ὑποτασσόμενος, ἀλλ' ἀντιλέγων \ αὐτῷ / καθ' ἓν τι καὶ ἐναντιούμενος, ὁ τοιοῦτος κἂν ὁποῖος ἄρα καὶ εἴη ὡς ἀλαζών

1 καστελλ(ίων): καστέλλων MM || 2 ἡμῶν : ὑμῶν MM || 13 π.. χ.. : om MM || 14 ἴνα... τοῦτο καί : om MM | om : συνοδικῶς MM | Μετὰ τῇ λέξει καθευρε- (θέντων) ὁ γραφέας ἔχει ἀφήσει κενὸ ἐπτά, περίπου, γραμμάτων. || 18 ἐξουσίαν : ἐξαρχίαν MM || 19 ἐξ ἀρχῆς ἡμῶν : om MM || 21 ἐν ἀγίῳ πν(εύμα)τι : om MM || 22 'Ο γραφέας ἀρχικὰ ἔγραψε ἐξαρχικῶς καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, μετὰ ὅμως προτίμησε τὴ διατύπωση καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἐξαρχικῶς καὶ ἀρίθμησε τὴ νέα σειρά τῶν λέξεων σημειώ- νοντας ἀπὸ πάνω τὰ σημεῖα α, β' τελικὰ ὅμως διέγραψε τὴ λέξη ἐξαρχικῶς. || 23 καὶ ἀκωλύτως : om MM || 24 ἐν αὐτῇ : ἐν αὐτῇ ἀκωλύτως MM || 25 ὑποδέξασθε : ὑπο- δεξάσθω MM || 26 ἀγα{πα}πᾶτε : ἀγαπᾶτε MM || 27β δέ : δὴ MM || 27γ εὐγνωμό- νως : συγγνωμόνως MM || 27η-27ι δίκαια σῶα μη [δενός ἐναντιουμένου] : om MM.

Χρονολόγηση: Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται χρονολογία. Πιστεύω ὅτι γράφτηκε λίγο μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Μαξίμου Γ' στὸν οἰκουμένικὸ θρόνο, ποὺ ἔγινε στίς 14 μαρτίου τοῦ 1476. Τὴν ἐπιχειρηματολογία βλ. ἀναλυτικὰ στὴν ἐνότητα «'Ο χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 34.

Σχόλια: 1 (στ. 1) Οἱ ἐν τῇ π(α)τριαρχικῇ ἑξαρχίᾳ... καστελλ(ίων).— Γιά τὸ θεσμὸ τῆς ἑξαρχίας βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ σχόλιο 5 τοῦ παρασχεδίου I καὶ στὴν ἐνότητα «Πατριαρχικὴ ἑξαρχία. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες». Κατὰ τὸν Δ. Πολέμη, μὲ τὸν ὅρο «καστέλλια» ὑπονοοῦνται πιθανότατα «τὰ πέριξ» τῶν Μουδανιῶν «'Ελεγμοί, Τρίγλεια κτλ.»¹.

2 (στ. 2-9) 'Επεὶ εὐδόκησεν ὁ πανάγαθος... καὶ ἀνεδεξάμεθα τὴν

1. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, 'Αναγραφή..., 111 σημ. 4.

προστασίαν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας.— Ὁ νεοεκλεγείς πατριάρχης ἀναγγέλλει μὲ αὐτὴν, συνήθως, τὴ διατύπωση τὴν ἀνάρρησή του στὸ ὕπατο ἀξίωμα τῆς ἐκκλησίας. Τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα στηρίζω τὴν ἀποψηὴ ὅτι ὁ νεοεκλεγείς προστάτης τῆς ἐκκλησίας εἶναι ὁ Μάξιμος Γ' βλ. στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 34.

3 (στ. 14) *παρὰ τοῦ σκυθογενοῦς ἐκείνου καὶ βαρβάρου Ῥαφαήλ.*— Μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἐπίθετα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ραφαήλ ἐγίνε δυνατὴ ἡ ταύτισή του μὲ τὸν Ραφαήλ Α' καὶ κατὰ συνέπεια ἡ χρονολόγηση τῶν κειμένων. Γιά τὸν Ραφαήλ Α' βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κειμένων», σ. 33 κ.έ. καὶ στὰ σχόλια 6 καὶ 12 τοῦ παρασχεδίου Ι.

4 (στ. 14-15) *ἐξ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων.*— Ὁ συντάκτης τοῦ παρασχεδίου αὐτοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια, ἀόριστη, διατύπωση ποὺ εἶχε χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου Ι γιὰ νὰ ὀρίσει τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο τὰ Μουδανιὰ ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Πρβ. καὶ τὸ σχόλιο 4 τοῦ παρασχεδίου Ι.

5 (στ. 15) *οὐδὲ γὰρ ὠνομάσθη ποτὲ μ(η)τρόπολις.*— Ἐννοεῖται, φυσικά, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπὶ Ραφαήλ ἀνακηρύξή της, πράξη ὅμως ποὺ δὲν ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν διάδοχό του Μάξιμο Γ'. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴ στάση ποὺ θὰ τηρήσει ἡ ἐκκλησία ἀπέναντι στὸν Ραφαήλ: θὰ τὸν θεωρήσει «ἀπόβλητον»¹.

6 (στ. 17-18) *καὶ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ κατὰ καιροῦς π(α)τριάρχου.*— Ὁ συντάκτης φαίνεται νὰ ἔγραψε πρῶτα τὴ λέξη «ἐξαρχίαν», μετὰ ὅμως τὴ διόρθωσε σὲ «ἐξουσίαν», ὅρο πού, πολὺ ὀρθά, ἀπέδιδε τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας.

7 (στ. 21) Ἡ φθορὰ τοῦ χαρτιοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς ἔχει ἀποκρύψει τὸ ὄνομα τοῦ πρώην Ἀδριανουπόλεως, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως βλ. τίς ὑποθέσεις ποὺ διατυπώνω στὸ σχόλιο 11 τοῦ παρασχεδίου Ι.

8 (στ. 22-23) *ἵνα ἔχῃ αὐτὴν... κατὰ τὸν τρόπον... καθὼς τὸ τούτου συνοδικὸν πρὸς αὐτὸν γράμμα διαλαμβάνει.*— Ὁ Μάξιμος Γ' ἀποσιωπᾷ τὴν ἀπόφαση τοῦ προκατόχου του νὰ ἀνακηρύξει τὰ Μουδανιὰ μητρόπολη (πρβ. τὸ σχόλιο 5), δὲν διστάζει ὅμως νὰ παραπέμψει στὴν πράξη μὲ τὴν ὁποία ὁ Ραφαήλ εἶχε παραχωρήσει τὴν ἐξαρχία Μουδανιωῶν στὸν πρώην Ἀδριανουπόλεως, προκειμένου νὰ τονίσει ὅτι τὰ ἴδια δικαιώ-

1. Βλ. τὸ ἀπόσπασμα τῆς συνοδικῆς πράξης τοῦ 1488 στὸ σχόλιο 12 τοῦ παρασχεδίου Ι, σ. 91-92.

ματα καὶ οἱ ἴδιες ὑποχρεώσεις θὰ ἰσχύουν καὶ πάλι. Ὁ συντάκτης μάλιστα τοῦ κειμένου διευκρινίζει, συμπληρώνοντας ἐκ τῶν ὑστέρων τῆ φράση, ὅτι ὁ πρῶν Ἀδριανουπόλεως «ἐφόρω πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς» θὰ διατηρεῖ τὴν ἐξαρχίαν¹.

9 (στ. 22α) καθὼς τὸ τούτου συνοδικὸν πρὸς αὐτὸν γράμμα διαλαμβάνει.— Ὑπονοεῖται, προφανῶς, τὸ «εὐεργετικὸν» γράμμα μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Ραφαήλ ἡ ἐξαρχία Μουδανιῶν στὸν πρῶν Ἀδριανουπόλεως. Βλ. στὸ σχόλιο 9 τοῦ παρασχεδίου I τὸν ὑπαινιγμὸ ποὺ κάνει ἡ σύνοδος γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ καὶ στὴν ἐνότητα «Μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας», σ. 77 τὴν ἐρμηνεία ποὺ προτείνω γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ γράμματος αὐτοῦ ὡς συνοδικοῦ.

10 (στ. 23-24) Καὶ νέμῃται... καὶ ἱερουργῇ ἐν αὐτῇ.— Στούς στίχους αὐτοὺς περιγράφονται ἀναλυτικὰ τὰ δικαιώματα ποὺ παραχωρεῖ ὁ πατριάρχης στὸν ἐξάρχου Μουδανιῶν.

11 (στ. 24) ἄνευ μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ.— Παραλείπεται ἡ συνέχεια: συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως. Ἡ διατύπωση αὐτὴ δηλώνει ὅτι δίνεται στὸν ἐξάρχου ἡ ἄδεια νὰ ἱερουργεῖ, χωρὶς ὅμως τὸ δικαίωμα τῆς ἐγκαθίδρυσής του στὸ σύνθρονο τὸ ὁποῖο, στὶς περιπτώσεις τῶν ἐξαρχιῶν, ἀνήκει στὸν πατριάρχη. Πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὴν ἐνότητα «Πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Οἱ πρῶτες μαρτυρίες», σ. 65-66.

1. Ἡ διάρκεια τῆς ἐκχώρησης μιᾶς ἐξαρχίας δὲν ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια. Ἄλλοτε, στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ ἐξαρχία συνδεόταν μὲ κάποιον ὁφίκιο τῆς ἐκκλησίας, παραχωρεῖτο γιὰ ὅσο χρόνο διατηροῦσε ὁ ὁφικιῶν τὸ ἀξίωμά του· ἄλλοτε πάλι, ἐκχωρεῖτο ρητὰ σὲ ὁρισμένο πρόσωπο γιὰ ὁρισμένο χρόνο ἢ, ὅπως στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, «ἐφόρω... ζωῆς».

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

πού χρησιμοποιούνται στους πίνακες

ἀρχπ.	: ἀρχιεπίσκοπος, -ή	μνχ.	: μοναχός
ἐπ.	: επίσκοπος, -ή	μτχ.	: μετόχι
μ.	: μητρόπολη, -ίτης	πατρχ.	: πατριάρχης, -εῖο
μν.	: μονή	στρπγ.	: σταυροπήγιο, -ακή

Στὸ Γενικὸ Εὐρετήριο δὲν ἀποδελτιώνονται οἱ λέξεις γραμματεία, πα-
ρασχέδιο, πατριαρχεῖο, σύνοδος, συνοδική ἀπόφαση, Vind. hist. gr. 48.

Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς σελίδες· οἱ ἀριθμοὶ ἐντὸς () στὶς σημειώσεις.

α' Γενικό εύρετήριο

'Αγαλλιανός Θεόδωρος, μέγας χαρτοφύλαξ 73, 74
 "Αγιο "Όρος 96(3)
 «άγωγή», άναγωγή 57, 59
 άδεια γάμου, 45-48· πρβ. «βούλλα» γάμου
 'Αδριανουπόλεως, μ. 63, 90, 91· άδελος πρώην μητροπολίτης 34, 67-69, 77, 79, 85, 86, 89, 90, 104, 106, 107· βλ. και Γεράσιμος, Θεοφάνης, Μακάριος, Μάρκος Ξυλοκαράβης, έξαρχος Μουδανιών
 'Αδριανουπόλεως πύλη στην Κωνσταντινούπολη 46
 'Αλεξανδρείας πατρχ. 76· βλ. και 'Ανατολής πατριαρχεία
 «άλλαγή» (ζιμφια) 100, 102
 «άλλογλωττία» 33(1)
 «άλλοεθνήσ»· βλ. Ραφαήλ Α'
 'Ανατολής, πατριαρχεία 76· βλ. και 'Αλεξανδρείας πατρχ., 'Αντιοχείας πατρχ., 'Ιεροσολύμων πατρχ.
 'Αντιοχείας, πατρχ. 76
 'Απάμεια 67· μ. 87, 88· πρβ. Μουδανιά, Μύρσεια
 'Αποστολόπουλος Δ. 42(2)
 'Αποστόλων διατάξεις 55
 «άπόβλητος» 106
 «άργος ίεροπραξίας» 100, 102
 'Αριστάρχης Σταυράκης 10, 36(1), 84
 'Αρχεία μν. Βατοπεδίου 64(1), 65(1)· μν. 'Ιβήρων 74(2)· μν. Παντοκράτορος 64(1), 96(3)
 άσπρα 95, 98· πρβ. νόμισμα
 αύθεντης 56
 «αύθεντική βούλησις» 96
 «αύθεντικόν τέλος» 91· πρβ. φόρος
 Αύστρια 23· πρβ. Βιέννη
 άφορισμός 57(3), 62· πρβ. επιτίμια
 'Αχριδών, άρχπ.· βλ. Μάρκος Ξυλοκαράβης
 «βάρβαρος»· βλ. Ραφαήλ Α'
 Βάρνα· βλ. καστέλλα
 «βάρος έκκλησιαστικών» 40, 57, 95· πρβ. όρκου έπαγωγή

Βατοπεδίου μν.· βλ. 'Αρχεία βεράτι (bérat) 51(2), 64(3)
 Βιβλιοθήκη 'Εθνική Βιέννης (Bibliotheca Palatina) 12, 24, 28, 43
 Βιβλιοθήκη πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων 45(3)
 Βιέννη 15, 27, 29, 43, 47, 48· βλ. και Βιβλιοθήκη
 Βιζύης, μ. 100-103· βλ. και Διονύσιος Βιθυνία 87(2)
 «βούλλα» γάμου 45-48· πρβ. άδεια γάμου
 Γαλακτίων, πρόεδρος 'Ηρακλείας 55
 Γαλησιώτης Γεώργιος, μέγας σκευοφύλαξ 55
 «γαμικά συνοικέσια» 65· πρβ. άδεια γάμου, «βούλλα» γάμου
 Γεδεών Μ. 10, 51(1), 74(2), 89, 90
 Γεννάδιος Σχολάριος, πατρχ. 55, 70(2)
 Γεράσιμος, μ. 'Αδριανουπόλεως 90, 91
 Γεώργιος, μέγας οίκονόμος 74(2)
 γράμμα «βεβαιωτήριο» 74· έγκύκλιο 55· ένταλτήριο 66, 78(2), 79· έξαρχικό 66, 77, 89· «εύεργετικών» 88(3), 107· πατριαρχικό 32, 34, 70· σιγγιλιώδες 56, 101· συνοδικό 78, 105, 107· βλ. και ένταλμα, «ΐσον», πιττάκιο
 γραφείς παρασχεδίων 30, 31, 38, 39, 41· γραφείας Α 31, 73, 76, 77(1)· Β 31, 32, 35, 73, 74-76, 98· Γ 31, 32
 δάνειο, δανειστές 40, 57-60, 94, 98, 103· πρβ. «έγγυή», έγγυητής, έντολέας, χρέος
 «δάνεισμα» 58(1)
 Δανιήλ, μ. 'Εφέσου, πρώην Σμύρνης 74-76· βλ. και «έξαρχος», γραφείας Β
 Δέρκων, μ. 65
 Δημήτριος, μέγας έταιρειάρχης 88(3)
 Δημήτριος, μέγας ρήτωρ 88(3)
 Δημήτριος, μέγας χαρτοφύλαξ 73, 74
 διάκρισις συνοδική, «διακρίνει», «διέκρινεν» 72, 79, 80, 93-96, 98-100, 102, 104
 «διευλύτωσις» 62(1)

- διζήσεως ἔνσταση 58
«δικαίαια» (δικαιώματα ὁρθόδοξης ἐκκλη-
σίας) 51, 52, 54, 62-65
«δικαίαια», δικαιώματα· βλ. ἐξαρχικά «δι-
καίαια»
δικαίιο βυζαντινορωμαϊκὸ 57-59· ἐκκλη-
σιαστικὸ 55, 56, 60· ἰδιωτικὸ 52, 56,
59, 61, 62· κανονικὸ 56, 65· μουσουλ-
μανικὸ 51· νομοθεσία αὐτοκρατορικὴ
61· πατριαρχικὸ 10
δικαστήριον ἐκκλησιαστικὸ 61· πολιτικὸ
61(2)· συνοδικὸ 11, 12, 53, 54, 56-61,
72, 80, 98
δικαστὴς ὁθωμανικοῦ κράτους 57, 58, 60·
πρβ. καθῆς
Διονύσιος Α', πατρχ. 54(2)
Διονύσιος Δ', πατρχ. 88(3)
Διονύσιος, μ. Βιζύης 103
Δοσίθεος, πατρχ. Ἱεροσολύμων 46(1), 66
δωρεῆς 64, 65
Δωρόθεος, μ. Τραπεζοῦντος 64(1)
- «ἐγγύη» 60· πρβ. δάνειο
ἐγγυητῆς (δανείου) 40, 57-60, 94, 98·
πρβ. δάνειο
ἐγκληση, «ἐγκλησις» 40, 41, 52, 72, 93,
94, 99, 101, 102· χρηματικὴ 59, 94,
97
«ἐγκληματικὴ [ὑπόθεσις]» 97
ἐγκύκλιος 62· βλ. καὶ γράμμα ἐγκύκλιο
εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικὰ 51(2)
ἐκκλησιαρχίης μέγας· βλ. Χριστόνυμος
Μανουήλ
ἐκκλησιαστικὴς περιφέρειες 54, 63, 64(3),
65-67, 97
ἐκλογὴ μητροπολίτη 78· πατριάρχη 34·
στελεχῶν τῆς ἐκκλησίας 54
Ἐλεγμοὶ 105
ἐνέχυρο 41, 99, 100, 102, 103
ἐνορία 38, 86, 91
ἐνταλμα ἐξαρχικὸ 77, 88(3), 104· «πα-
τριαρχικόν» 66· βλ. καὶ γράμμα
ἐντολῇ 59, 60
ἐξαρχία, ἐξαρχος 11, 52, 66, 68, 76, 88,
105· καθολικός 39· Μουδανίων 10, 34,
38-40, 65, 67-69, 72, 76-79, 86, 89-
93, 104, 106, 107· βλ. καὶ ἐπίτροπος,
«ἰθυντὴς χωρίων», καστέλλια πατριαρ-
χικά, Πελοπόννησος, «νησία πατριαρ-
χικά», «χάσια πατριαρχικά», «χωρία
πατριαρχικά»
ἐξαρχικά «δικαίαια», δικαιώματα 34, 39,
40, 67-69, 72, 77-79, 93, 104-107
«ἐξαρχος καθολικὸς πάσης νήσου Μιτυλή-
νης» 74· βλ. καὶ Δανιὴλ Ἐφέσου
«ἔξω ἀρχὴ» 92· βλ. καὶ κοσμικὴ ἀρχὴ
- ἐπιμάνικα 99, 100, 102, 103
ἐπιτίμια 61, 62(1), 95· ἐκκλησιαστικά
55, 57(3), 71· πνευματικά 56· πρβ.
«ἀργός», ἀφορισμός, καθάιρεση, ὄρκου
ἐπαγωγῇ
«ἐπιτροπεύοντες τὴν καθολικὴν ἐκκλη-
σίαν» 34, 35, 71, 80, 83, 92, 95, 97-99
ἐπίτροπος ἐξαρχίας προσωρινὸς 39, 72,
95· βλ. καὶ ἐξαρχία
ἐταιρειάρχης μέγας· βλ. Δημήτριος
Ἐφέσου, μ.· βλ. Δανιὴλ
- Ζίχνα 64
«ζωάρκεια» 88
Ζώσιμος, πρεσβύτερος 31, 85
- Ἡράκλεια· βλ. Γαλακτίων
- Θεοτόκος Παναγιώτισσα, μν. στὴν Κων-
σταντινούπολιν 46
Θεοφάνης, μ. Ἀδριανουπόλεως 90, 91(1)
- Ἰβήρων, μν.· βλ. Ἀρχεῖα
Ἱεροσολύμων, πατρχ. 76· βλ. καὶ Βι-
βλιοθήκη, Δοσίθεος
«ἰθυντὴς χωρίων» 66· πρβ. ἐξαρχία
Ἰσίδωρος Α', πατρχ. 67
Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης 35, 85
«ἴσον γράμματος 37, 80· βλ. καὶ γράμμα
Ἰωακείμ, μνηχ. Σινᾶ 70(2)
- καθῆς 58· πρβ. δικαστὴς ὁθωμανικοῦ
κράτους
καθαίρεση 60, 68(2)
«κανονικά» (δικαιώματα Μ. Ἐκκλησίας)
65
καστέλλια πατριαρχικά 66, 104, 105·
Βάρνας 66· πρβ. ἐξαρχία
κατάστιχα ὁθωμανικά 63, 64
Κεραμῆς Γεώργιος, ἀπὸ τὰ Γιάννενα 46
κεφάλαιο (χρηματικὸ) 40, 95
Κοσινίτσας, μν. 33(1), 74, 101
κοσμικὴ ἀρχὴ (ἐξουσία) 34, 35, 52, 56,
60, 63, 79, 92, 95· «κρίσις» 57, 60,
95, 98· βλ. καὶ «ἔξω ἀρχὴ»
«κρατῶν» (ὁ σουλτάνος) 34, 56, 92, 95,
99
«κτῆματα»· βλ. περιουσία κτηματικὴ
Κύριλλος, μ. Παλαιῶν Πατρῶν 63, 64(1)
κώδικας ἱερὸς 11, 23, 26, 27, 32, 37-39,
42, 45(2), 47, 53, 55(2,3), 66, 73(1),
78-80· ὑπομνημάτων (ἐκλογῆς) 78·
«κωδίκιον» 38, 39

Κωνσταντινούπολη 23, 27, 43, 45, 46, 48, 63(1), 65(2), 72, 76, 80, 90, 97-99, 101, 102

Λειμῶνος· μν. Λέσβου 74, 75
Λιβάνιος 35

Μαγνησίας Σιπύλου, ἐπ. 54
Μακάριος, μ. Ἀδριανουπόλεως 90
Μαλαξὸς Μανουὴλ 33(1)
Μανουὴλ Κορίνθιος 77(1)
Μάξιμος Γ', πατρχ. 10, 33-36, 62, 67-69, 75-77, 87, 96, 100, 101, 105, 106· βλ. καὶ Χριστόνυμος Μανουὴλ
Μάρκος Β' Ξυλοκαράβης, πατρχ. 65, 90, 91· μ. Ἀδριανουπόλεως 63· πρόεδρος Ἀχρίδων 91
μάρτυρες (σὲ συνοδικὸ δικαστήριον) 40, 80, 95, 102
μέθη 45(2)
μεσοπατριαρχία 33, 35, 67, 75, 92, 93, 98, 102
Μετρῶν, ἐπ. 65
Μηδείας, μ. 40, 41, 72, 80, 99, 100, 102, 103· βλ. καὶ Νεόφυτος, οἰκονόμος, σακελλάριος, σακελλίου, σκευοφύλαξ, χαρτοφύλαξ
«μήνυμα» 80
Μικρὰ Ἀσία 10(4), 66(4), 87
Μιχαήλ, «πρωτόγενως» εἰς τὸ Μουγούλιον» 46
Μιχαήλ, μέγας σκευοφύλαξ 74(2)
μοναστήρια πατριαρχικά (σταυροπηγιακά) 66
«μονότροποι» 31, 85
Μουγούλιον (Μουγούλια, Μαγούλια, Μουχλί) 46· βλ. καὶ Παναγία Μουχλίου
Μουδανιά (Μουντάνεια) 87· ἐξαρχία πατριαρχική 10, 32, 34, 65, 67, 68, 77, 79, 85, 86, 89-93, 104-107· μ. 39, 68, 72, 78, 79, 85, 86, 89, 90, 92, 104, 106, 107· βλ. καὶ Ἀπάμεια, Μύρλεια, πρωτέκδικος
Μύρλεια 87· βλ. καὶ Ἀπάμεια, Μουδανιά
Μυτιλήνη· βλ. «ἐξαρχος καθολικός»· πρβ. Λειμῶνος μν.

Νέας Φωκαίας, ἐπ. 54
Νεόφυτος, μ. Μηδείας 101
«νηγία πατριαρχικά» 66(2)· πρβ. ἐξαρχία, κασέλλια πατριαρχικά, «χάσια πατριαρχικά», «χωρία πατριαρχικά» νόμισμα 98· πρβ. ἄσπρα νοτάριος 32, 37-39, 42(1), 53, 71

ὀθωμανικὴ ἀρχή (αὐτοκρατορία, ἐξουσία, δημόσιο, Ὀθωμανοί) 51, 52, 55, 56, 60, 63, 67, 68, 76, 98· βλ. καὶ Πύλη
οἰκονόμος 93· Μηδείας 41, 99, 100, 102· Μουδανιῶν 39, 68(1), 72, 79, 85-87· βλ. καὶ Γεώργιος
«ὄρισμός» (συνόδου) 100
ὄρκου ἐπαγωγή 57(3)· πρβ. «βάρος ἐκκλησιαστικόν»
Ὅσμαν 87
ὀφφικιάλιος, -οι 37, 52, 73, 74, 80, 88(3), 103, 107· βλ. καὶ ἐκκλησιάρχης, ἐταιρειάρχης, οἰκονόμος, πρωτέκδικος, πρωτονοτάριος, ρήτωρ, σακελλάριος, σακελλίου, σκευοφύλαξ, «σταυροφόροι», χαρτοφύλαξ
Ὅχριδου, ἀρχπ.· βλ. Ἀχρίδων ἀρχπ.

Παγκράτιος, μ. Τορνόβου (πρώην Τραπεζοῦντος) 68(2), 96
Παγκράτιος, μ. Τραπεζοῦντος· βλ. Παγκράτιος, μ. Τορνόβου
Παλαιῶν Πατρῶν, μ.· βλ. Κύριλλος Παναγία Μουχλίου (Μουγουλίου, Μαγουλίων) 46
Παντοκράτορας, μν. Ἀγ. Ὁρους· βλ. Ἀρχεῖα
Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθ. 10, 33(3) «παρασημείωσις» 37, 38, 45(2), 47· πρβ. σημείωμα παράφυλλα 24, 25
«πασιάς» 56
«πειρασμοί, ζημίαι, ἀτιμίαι» 41
Πελοπόννησος, στρπγ. μν. 88(3)· βλ. καὶ ἐξαρχία
Περιθεωρίου, μ. 64
περιουσία 12· ἀκίνητη 65, 69· οἰκουμένη· πατρχ. 53· κτηματική 63, 64· πρβ. καὶ ἐξαρχία, «κτημάτα»
«πεςκέσιον» 52(1)
πιττάκιο 9, 27(2), 33, 42(1), 65, 68-73, 77-80, 83, 87, 89, 92, 97, 102· πρβ. γράμμα
Πολέμης Δ. 10, 105
Πολίτης Δ. 42(2)
προία 62
Προποντιίδα 87
πρόσοδοι 64· πρβ. «δίκαια»
Προύσης, μ. 88
Πυθαγόρας 32, 94
Πύλη (ὀθωμανικὴ) 33, 90· βλ. καὶ ὀθωμανικὴ ἀρχή
πρωτέκδικος 90(2)· πρώην, μ. Μουδανιῶν 68(1), 78, 85, 86, 90, 92· βλ. καὶ Μουδανιά

πρωτονοτάριος 73
πρωτοφειλέτης 57-59

Ράλλης Κ. 10, 88(3)
Ραφαήλ Α', πατρχ. 33(«ἀλλοεθνής», «σκυθογενής», «βάρβαρος», σέρβος μοναχός, «Σέρβος»), 34, 35, 39, 40, 67 («σκυθογενής», «βάρβαρος»), 68, 78, 85-87, 89 («σκυθογενής», «βάρβαρος»), 90, 91, 92 («Τριβαλός», «φαῦλος»), 95, 97, 100, 104 («σκυθογενής», «βάρβαρος»), 105, 106 («σκυθογενής», «βάρβαρος»), 107
ρήτωρ μέγας· βλ. Δημήτριος Ροιζαίου, μ. 40, 57-60, 79-80, 94, 97, 98, 101
«ῥωμαϊκά», «ῥωμεία» 33(1)

σακελλάριος 101· Μηδείας 41, 99, 101, 102
σακελλίου 101· Μηδείας 99
Σάμος 42(2)
Σεβαστείας, μ. 67
Σερβία, -ος 33(1)· βλ. καὶ Ραφαήλ Α'
Σέρρες 64
σημείωμα 37, 73(1), 78, 79· πρβ. «παρ-
σημείωσις»
«σιγγίλιον» 38· βλ. καὶ γράμμα
σκευοφύλαξ, Μηδείας 99· βλ. καὶ Γαλή-
σιώτης Μιχαήλ
«σκυθογενής»· βλ. Ραφαήλ Α'
Σμύρνης, μ.· βλ. Δανιήλ
«σταυροφόροι» 74(2)· πρβ. Γεώργιος,
Δημήτριος μέγας χαρτοφύλαξ, Μι-
χαήλ μέγας σκευοφύλαξ
Συμεών Α', πατρχ. 35(1), 56, 96
σύνθρονο 66, 68(2), 69, 105, 107
συνοδικὸ δικαστήριον· βλ. δικαστήριον
«σύνδοδος τελεία» 34, 85, 86, 92
συνοδικὸς τόμος 91

Beer 28, 29, 44
Bibliotheca Palatina· βλ. Βιβλιοθήκη
Bick 28, 29, 44
Blotius H. 24
Busbeck, Augerius von 23, 26(3), 27
(3), 43, 48
Darrouzès J. 10, 23, 37, 45(1, 2), 97(1)
Hunger H. 24, 26(2), 43
Kollar A. F. 24, 25

Τιμίου Προδρόμου, μν. στήν Κωνσταντι-
νούπολη 46
τόκοι 40, 58, 59, 94, 95· πρβ. δάνειο
Τορνόβου, μ. 40, 57-60, 80, 94-98, 101·
βλ. καὶ Παγκράτιος
Τραπεζοῦντος, μ.· βλ. Δωρόθεος, Παγ-
κράτιος
Τριβαλός· βλ. Ραφαήλ Α'
Τρίγλεια 105

ὑπόμνημα, ἐκλογῆς μ. 78(4), 79· πρβ.
κώδικας

Φεράρας-Φλωρεντίας, σύνοδος 76
Φιλιππουπόλεως, μ. 91
φόρος, φορολογικὸς μηχανισμὸς 52, 64·
πρβ. «αὐθεντικὸν τέλος», χαράτσει

χαράτσει 52(1), 90· πρβ. φόρος
χαρτί (φ. 224) 25, 26, 30, 94, 99, 104,
106· (φ. 223) 43, 47· συντήρησης 25·
ὕδατόσημο 25, 26, 30, 85
χαρτοφύλαξ μέγας 38, 45, 46, 73, 101·
πρβ. Ἀγαλλιανός, Δημήτριος, Μη-
δείας 99
«χάσια πατριαρχικά» 66(2)· πρβ. ἐξαρ-
χία
χρησία, οἰκουμενικοῦ θρόνου 32
χρέος 59, 72, 94, 95, 98· πρβ. δάνειο
Χριστόνυμος Μανουήλ, μέγας ἐκκλησιάρ-
χης 55, 76, 77· βλ. καὶ Μάξιμος Γ'
«χρυσίον» 58(1)
Χρυσοχοῦτης Κρ. 74(2)
«χωρία πατριαρχικά» 65, 66, 67· πρβ.
ἐξαρχία

«ψαλμικόν» 31, 85

ὠμοφόριον 99, 100, 103

Lambeck P. 24, 25, 28, 29

Miklosich F. - Müller J. 12, 25, 27,
28, 33(3), 43, 46, 101

Nessel D. 24

privilegium fori 61(2)

Swieten, G. van 28, 29, 44

Tengnagel S. 24

β' Πηγές που χρησιμοποιούνται

Συνοδικές καὶ πατριαρχικὲς πράξεις

1316			
ἀπρίλιος	Ἰωάννης ΙΙ'	πιττάκιο (μῆνυμα)	80(2)
μῆσις	Ἰωάννης ΙΙ'	πιττάκιο (μῆνυμα)	80(2)
1318			
ὀκτώβριος	Ἰωάννης ΙΙ'	«πρᾶξις συνοδική»	87-88
[1321;]	Γεράσιμος Α' [;]	καταγραφὴ πατριαρχικῶν καστελλίων	66
1347	Ἰσίδωρος Α'	«γράμμα» (ἐνταλμα)	67
[1355-]1356	Κάλλιστος Α'	«σιγίλλιον»	38
1364			
ὀκτώβριος	[σύνδοδος]	«γράμμα»	73(1)
[1365]			
μάρτιος	Φιλόθεος	«πρᾶξις συνοδική»	73(1)
1365			
ἰούνιος	Φιλόθεος	«πρᾶξις συνοδική»	73(1)
1379			
σεπτέμβριος	[σύνδοδος]	«συνοδικὴ διαγνώσις»	93
1380			
ἰούνιος	Νεῖλος	«συνοδικὴ πρᾶξις»	64(2)
1387			
ἰανουάριος	Νεῖλος	πιττάκιο	78(2)
ἰανουάριος	Νεῖλος	«γράμμα ἐξαρχικὸν»	78(2)
νοέμβριος	Νεῖλος	«πρᾶξις συνοδική»	64(2)
1392			
σεπτέμβριος	Ἀντώνιος Δ'	«συνοδικὴ πρᾶξις»	64(2)
1395			
αὐγούστος	Ἀντώνιος Δ'	πιττάκιο (μῆνυμα)	80(2)
αὐγούστος	Ἀντώνιος Δ'	πιττάκιο (μῆνυμα)	80(2)
αὐγούστος	Ἀντώνιος Δ'	πιττάκιο (μῆνυμα)	80(2)

1397			
μάρτιος	Ἀντώνιος Δ΄	πιττάκιο	73(1)
1399-1400	Ματθαῖος Α΄	«βοῦλλα» γάμου	45(2), 47
[1400]			
μάρτιος	Ματθαῖος Α΄	πιττάκιο	42(1)
1400			
ὁκτώβριος	Ματθαῖος Α΄	παρασημείωση	45(2)
1401			
μάιος	Ματθαῖος Α΄	σημείωμα	45(2)
1454			
ὁκτώβριος	Γεννάδιος Β΄	ἐγκύκλιος	55
[1455;]			
[φεβρουάριος;]	Γεννάδιος Β΄	πιττάκιο	70(2)
1463			
μάρτιος	Ἰωάσαφ Α΄	«ἐπικυρωτικὸν γράμμα»	64-65
1464/1465	[Γεννάδιος Β΄;]	«συνοδικὴ πράξις»	63,90(4)
1466			
ἰούνιος	Μάρκος	πιττάκιο	65
1466/1467	Διονύσιος Α΄	«συνοδικὴ... ἀπόφασις»	54
1467			
ἰανουάριος	Διονύσιος Α΄	«συνοδικὴ πράξις»	63-64
ἰανουάριος	Διονύσιος Α΄	«συνοδικὴ διάγνωσις»	90(5)
1471/1472	Συμεὼν	«συνοδικὴ πράξις»	64(1), 96
1473/1474	Συμεὼν	«σιγίλιῶδες γράμμα»	54
1474			
ὁκτώβριος	[σύνδοος]	συνοδικὴ ἀπόφαση	55-56, 91(1), 96, 101
[1474]	Συμεὼν	συνοδικὴ καθάριση	55
1477			
ἰούνιος	Μάξιμος Γ΄	«σιγίλιῶδες γράμμα»	101
αὐγούστος	Μάξιμος Γ΄	ἐγκύκλιος	62
1488			
ἰούλιος	[σύνδοος]	«συνοδικὸν ψήφισμα»	91-92, 106
1517/1518	Θεόληπτος Α΄	«συνοδικὸς τόμος»	91
1551			
ἰανουάριος	[Διονύσιος Β΄]	«βούλλα» γάμου	44-48

1646	δεκέμβριος	Ἰωαννίκιος Β'	«συνοδικὸς τόμος»	66(2)
1655	ἰούνιος	Ἰωαννίκιος Β'	«συνοδικὸς τόμος»	66(2)
1676	αὐγούστος	Διονύσιος Δ'	«εὐεργετικὸν» γράμμα	88(3)
1755	μάρτιος	Κύριλλος Ε'	«γράμμα σιγίλλιδες»	88(2)

Ἄλλες πηγές

Ἀγαλλιανὸς Θεόδωρος, <i>Λόγος Β'</i> ἀπολογητικὸς	45(3)
Ἀδελφός, Ἀναγραφὴ πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων Μ. Ἀσίας	66(4)
— Σχόλιο σὲ ἐνταλτήριο γράμμα	66
— <Τὰ ὀφφίκια> τῆς τοῦ Θεοῦ Μ. Ἐκκλησίας	73(2, 3)
Ἀποστολικὸς κανόνας κ'	60
Ἀρμενόπουλος Κωνσταντῖνος, <i>Ἐξάβιβλος Α', β', 17</i>	97
Α', β', 23 σχόλιο	97
Γ', ζ', 1	58(1), 59
Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων	59, 60
<i>Βασιλικά XVI, I, 45.6</i>	60(1)
<i>Βιβλίον ἱστορικὸν</i> [Χρονογράφος τοῦ Δωροθέου]	33(1)
Δανιήλ Ἐφέσου, <i>Διήγησις... καὶ περίοδος τῶν ἁγίων τόπων</i>	76
«Βεβαιοτήριο γράμμα» τοῦ 1486	74
Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, <i>Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων</i>	46(1)
Νομικὴ Συναγωγὴ	66, 88(3)
Ἐκθεσις νέα	70(2), 71, 96(1), 97-98
Ἐκθεσις Χρονικὴ	33(1), 90(1), 91
Ἡ ἔκθεσις... ἐπὶ ... Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος	100, 103
Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, Ἐπιστολῶν Βιβλίον Α', ριθ'	85-86
Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως	33(1)
Λιβάνιος, Ἐπιστολὴ υξ'	94
Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία	33(1), 76
Συνοδικὸν τῶν σταυροφόρων τῆς Μ. Ἐκκλησίας [μάρτιος 1488]	74(2)

γ' Νεότεροι συγγραφείς και εκδότες

- 'Αδαμαντιάδης Β. Φ. 88(1)
 'Αποστολόπουλος Δ. Γ. 42(2)
 'Αποστολόπουλος Δ. Γ. - Μιχαηλάρης Π. 66(2, 3), 88(3)
 Βελλοῦδος Ι. 76(2)
 Γεδεών Μ. *Βραχεία σημειώσεις* 51(1)· 'Η ἐκκλησία... 'Αδριανουπόλεως 90(3)· 'Εξαρχίαι 10(2), 88(3), 89(1, 2)· 'Επιστημείωσις 103(1)· 'Ιστορία... πενήτων 46(2)· Πατριαρχικαὶ 'Εφημερίδες 74(2)· Συμπληρωματικαὶ διασαφήσεις 63(1), 65(2), 90(4)· Τὰ σφάλματα 10(2), 88(1), 89(1)
 Γερμανὸς Σάρδεων 96(2)
 Γουναρίδης Π. 57(3)
 Γριτσόπουλος Τ. 'Αθ. 101(2)
 Δεστούνης Γ. 76(2)
 Εὐαγγελίδης Τρ. 87(2), 88(1)
 Κηπουρίδης 'Ιω. 103(1)
 Κομίνης 'Αθ. 36(1)
 Κονιδάρης Γερ. 88(1)
 Κονόρτας Π. 51(2)
 Κριαρᾶς 'Εμμ. 102(2)
 Λακίδης Σ. 103(1)
 Λάμπρος Σπ. 33(1), 90(1), 91(3)
 Μελέτιος 'Αποστολόπουλος 61(2)
 Μίλας Νικόδημος· βλ. Νικόδημος Μιχαηλάρης Π. Δ.· βλ. 'Αποστολόπουλος Δ. Γ. - Μιχαηλάρης Π. Μουστοξύδης Α. 76(2)
 Νικόδημος Μίλας 61(2)
 Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς 'Αθ. 'Ανάλεκτα 91(4)· 'Εκθεσις 10, 33(1, 3), 54(3), 74(3, 5), 101(2)· 'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη 45(3)· Μαγνησία 54(1)· Μάρκος Ξυλοκαράβης 90(5), 91(2)
 Παπαγιάννη 'Ελευθερία 60(2)
 Παπάζογλου Γ. Π. 23(3)
 Πατρινέλης Χρ. 33(2), 45(3), 52(1), 74(1)
 Πετρίτσης 'Αδ. 59(2)
 Πιτσάκης Κ. Γ. 'Εξάβιβλος 58(1), 59(1), 97(3)· Γύρω ἀπὸ τίς πηγές 60(2).
 Πολέμης Δ. Ι. 10(4), 66(4), 105
 Ποτλῆς Μ.· βλ. Ράλλης Γ. - Ποτλῆς Μ.
 Ράλλης Γ. 10(3)
 Ράλλης Γ. - Ποτλῆς Μ. 66(1, 3), 88(3)
 Σταματιάδης 'Επ. 55(2, 3), 91(1), 92(1)
 Σταμούλης Μ. 101(2)
 Φορόπουλος Ι. 88(2)
 Χριστοφιλόπουλος 'Αν. 61(2)
 Χρύσανθος Τραπεζοῦντος 64(1), 96(3)
 Alter F. K. 23(1)
 Apostolopoulos D. 52(1)· βλ. καὶ 'Αποστολόπουλος Δ. Γ.
 Beldiceanu N. 51(2). βλ. καὶ Năsturel P. - Beldiceanu N.
 Benešević V. 97(1)
 Blotius H. 24
 Crusius M. 33(1), 76(1)
 Darrouzès J. *Ekthésis néa* 70(2), 96(1), 97(1), 98(1)· *Notitiae* 100(1), 103(2)· *Recherches* 45(3), 73(2, 3), 87(1), 90(2), 96(1), 97(1)· *Les registes* 38(2), 42(1), 64(2), 66(4), 67(1), 78(2), 97(2)· *Le registre* 10(4), 23(1), 26(3), 27(4), 42(1), 45(1, 2), 46(3), 66(4).
 Dmitrievskij A. 90(3)
 Du Cange 102(2)
 Dölger F., Grégoire H., Laurent V., Lemerle P., Manoussakas M., Mercati S. 83(1)
 Foerster R. 86
 Grumel V. 97(1)

- Heimbach G. E. 58(1), 59(1), 97(3)
 Hunger H. *Katalog* 24, 25(1), 26(3),
 43(2)· Zu den Restlichen Inedita
 26(2)
 Hunger H. - Kresten O. 23(1, 3), 24(1),
 66(4), 80(2), 88(1)
 Janin R. I.3. 46(1, 2)· II. 10(4), 88(1)
 Jugie M.· βλ. Petit L. - Sideridès X. A.
 - Jugie M.
 Kabrda J. 51(2)
 Kollarius A. F. 24(4), 25
 Kresten O.· βλ. Hunger H. - Kresten O.
 Lambecius P. 24(2, 4), 25, 28, 29
 Laurent V. *Le corpus* 97(2)· Les pre-
 miers patriarches 33(2), 92(1)· *Les*
regestes 64(2).
 Lemerle P. 61(2)
 Leunclavius J. 66(3)
 Miklosich F. - Müller J. 9(2), 10, 23(1),
 25, 27(5), 28, 33(3), 36(1), 38(2),
 43, 45(2), 46, 47(3), 64(2), 66(4),
 67(1), 73(1), 78(2), 80(2), 84, 88(1),
 93(1), 101
 Mingarelli J. A. 76(2)
 Năsturel P. - Beldiceanu N. 64(3)
 Nessel D. 24(3)
 Nicolopoulos P. G. 36(1)
 Petit L. 90(5)
 Petit L. - Sideridès X. A. - Jugie M.
 55(1), 70(2)
 Richard M. 74(4)
 Scheltema H. J. - Van der Wal N.
 60(1)
 Sideridès X. A.· βλ. Petit L. - Sideri-
 dēs X. A. - Jugie M.
 Tengnagel S. 24(1)
 Vryonis Sp. 87(2)
 Wal Van der N.· βλ. Scheltema H. J -
 Van der Wal N.

δ' Χειρόγραφα πού χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται

ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ

Mv. Ἐσφιγμένου, 131	66(4)
Mv. Ἰφθάρων, 248	55(1)
Mv. Καυτλουμουσίου, 33	90(3)

ΑΘΗΝΑ

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, <i>ΜΠΤ</i> 2	66(2, 3), 88(3)
<i>ΜΠΤ</i> 145	63(1), 65(2)
<i>ΜΠΤ</i> 276	91(4)

BATIKANO

Biblioteca Apostolica, <i>Gr.</i> 2416	36(1), 84
<i>Outob. gr.</i> 205	90(5)

BENETIA

Biblioteca Nazionale di S. Marco, <i>Gr. II, 105</i> (Olim <i>Nanianus CXXVII</i>)	76(1)
---	-------

BIENNH

Nationalbibliothek, <i>Hist. gr.</i> 47	23(1), 27(2), 37, 43, 44, 45, 78(3)
<i>Hist. gr.</i> 48	passim
<i>Cod.</i> 9479	24(1)
<i>Cod.</i> 12.594	24(1)

ΔΡΑΜΑ

Mv. Κοσινίτσας (Εἰκοσιφοινίσσης), βλ. ΣΟΦΙΑ	
---	--

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

Ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο, <i>Λαύρα ἁγίου Σάβα</i> 121	45(3)
---	-------

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ἀρχιεπισκοπικὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, <i>Κώδιξ Α'</i>	47, 78(3)
<i>Κώδιξ Β'</i>	47

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque Nationale, <i>Suppl. gr.</i> 689	54(2)
<i>Fonds turc ancien</i>	51(2)

ΣΑΜΟΣ

Βιβλιοθήκη Μητροπόλεως, 12	92(1)
----------------------------	-------

ΣΙΝΑ

Mv. Ἀγίας Αἰκατερίνης, 1609	97
-----------------------------	----

ΣΟΦΙΑ

Biblioteka na Balgarskata Akademia na Naukite (Βιβλιοθήκη τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν), <i>Κοσινίτσας</i> 223	74
---	----

ΑΝΕΠΙΣΗΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

✠ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ✠

ΠΑΡΑΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ 1476
ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ
ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ
1988 ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΕΝΗ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 105 ΓΡΑΜ. ΑΥΣΤΡΙΑΣ
ΤΑ ΤΣΙΓΚΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΓΙΝΑΝ ΣΤΟ ΕΡ
ΓΑΣΤΗΡΙΟ «ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ» ΚΑΙ ΤΟ ΠΑ
ΝΟΜΟΙΟΤΥΠΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΜΕ ΣΥΣΤΗΜΑ
OFFSET ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΤΖΟΥΒΑΡΑ
✠ ΤΟΝ ΓΡΑΦΕΑ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΣΧΕΔΙ
ΑΣΕ Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΧΡΟΝΗΣ ΜΠΟΤΣΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΗ
ΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜ
ΜΑΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕ
ΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ ΤΟ ΤΡΙΑΚΟ
ΣΤΟ ΕΚΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗ
ΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ISBN 960-7094-00-X